

ГОДИНИ
промени

25

ГРАНИЦИ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ
НА ПРЕХОДА, ИНСТИТУЦИИ
И КАЧЕСТВО НА ДЕМОКРАЦИЯТА
В БЪЛГАРИЯ

Sofia Platform

Sofia Platform

AMERICA FOR BULGARIA
FOUNDATION
Фондация Америка за България

Сборникът съдържа текстове, написани от участници в научната конференция „25 години промени“, която се проведе през декември 2014 г. като част от националната инициатива „25 години свободна България“ под патронажа на президента на Република България Росен Плевнелиев. Инициативата, както и самата публикация, бе финансирана от фондация „Америка за България“ и осъществена от фондация „Софийска платформа“.

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

Граници и периодизация на прехода, институции и качество на демокрацията в България

Съставител и редактор: Михаил Груев

Гледните точки, изразени от авторите на текстовете в този сборник, не отразяват задължително и гледната точка на Софийска платформа, както и тази на редакторите.

Авторските права на настоящата публикация принадлежат на Фондация „Софийска платформа“. Всички права запазени. Никая част от тази публикация не може да бъде възпроизвеждана, разпространявана или предавана под никаква форма и по никакъв начин без предварителното писмено разрешение на издателя, освен в случаите на кратки цитати с нетърговска цел, позволени от закона за авторското право.

© Фондация „Софийска платформа“. Юли 2015
ISBN: 978-619-90431-4-1

Издава Фондация „Софийска платформа“
ул. „Алабин“ № 34, София
България

www.sofiaplatform.org

Относно „Софийска платформа“

Фондация „Софийска платформа“ е пространство за диалог и обмен на идеи между обществата в преход. Създадена през 2011, основната ѝ цел е да насърчава плавния преход към върховенство на закона и демокрация, като отразява нуждата от обмяна на познание между страните в преход. Концепцията, успешно въведена от Софийска платформа, е основана на сравнение между различни опити на прехода, постигнато чрез анализ и диалог между гражданските общества и политическите лидери на четири региона: Централна Източна Европа (бившите комунистически държави), държавите от Близкия изток и Северна Африка, Западните Балкани и държавите от Източното партньорство.

Съдържание

Предговор / 6

Михаил Груев

I.

**Преходът – опити за концептуализация
Българският преход – опит за контекстуализация
и периодизация четвърт век след началото му / 16**

Михаил Груев

**Трансформациите в партийната система в България.
Формира ли се трета партийна система? / 33**

Георги Карасимеонов

Панихида за прехода / 49

Ивайло Знеполски

Свобода и бедност / 59

Милена Якимова

**Икономическата философия на прехода и причините,
които я наложиха / 76**

Боян Славенков

II.

Източноевропейски паралели

**Цената на свободата – предпоставки за и последици от
прехода в Източна Европа / 95**

Искра Баева

**Не само социална съпротива и политическа опозиция.
Поляците и падането на комунизма: в търсене на нова
парадигма / 108**

Дариуш Ярош

Другата 1989 година. Балкански антитези / 118

Щефан Трьобст

**Революции и трансформации в Централна и Югоизточна
Европа: научните изследвания в Русия / 136**

Елена Валева

Съдържание

III.

Политики, феномени и личности

Националистическите гримаси на прехода /155

Евгения Иванова

Мемоарите на Симеон II като извор за новата и съвременната българска история /176

Любомир Огнянов

БАН в началото на прехода (1988 – 1997) /196

Илияна Марчева

„Възродителният процес“ през 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности /229

Вихрен Чернокожев

IV.

Преходът и сенките на миналото

Ръководните кадри на Държавна сигурност: принципи на кариерното развитие /253

Момчил Методиев

Държавна сигурност. Postmortem /280

Мария Дерменджиева

V.

Новият конституционализъм и политическата практика

Вотове на доверие и вотове на недоверие към българските правителства (1990 – 2014) /306

Веселин Методиев

Оставка на правителството и процедури, водещи до предсрочни избори /320

Екатерина Михайлова

Предговор

В края на миналата година бе тържествено отбелязан четвъртвековният юбилей от падането на Берлинската стена. Както е известно, тя беше не само физическа преграда, но преди всичко ментално и психологическо препятствие пред обединението на Европа. Тя беше и обобщена метафора на цялата Желязна завеса от Прибалтика до Адриатика, разделяла източноевропейските народи от техните естествени културни, икономически и политически връзки с останалата част от континента. Верижното рухване на комунистическите режими в Източния блок, чийто най-ярък символ отново беше Берлинската стена, направи възможно всяка една от тези страни на тръгне по свой път на развитие. Някои от тях съумяха бързо да се отърсят от сенките на миналото и да тръгнат смело по пътя на изграждането на модерно пазарно стопанство и работещи демократични институции. Други десетилетия наред затъваха в дебрите на локални конфликти, корупция и посткомунистическо безвремие. Имаше, разбира се, и много междинни случаи. Един от тях бе българският. Днес, двацет и пет години след свалянето на Тодор Живков от власт, сложната траектория на българския преход постепенно се превръща в изследователски обект за историята, политологията, социологията, антропологията и икономическата наука. Разбира се, българският случай не би

Предговор

могъл да се разглежда изолирано. Той е част от причинно-следствен ред, предизвикан от Горбачовата перестройка и от състоянието на международните отношения в края на Студената война. От една страна, той е сравним и с останалите източноевропейски случаи, въпреки че всеки от тях има свои специфики. От друга, обаче, има и характеристики, които му придават уникалност. Всички тези фактори наложиха организирането на международна научна конференция, в която за участие бяха поканени водещи изследователи от различни клонове на познанието, разработващи проблемите на прехода. Конференцията беше проведена на 13 и 14 декември 1989 г. в Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и беше озаглавена: *„25 години промени – граници и периодизация на българския преход, институции и качество на демокрацията в България“*. Тя беше част от поредица събития, планирани за отбелязване на юбилея от Инициативния комитет „25 години свободна България“ под патронажа на президента на републиката Росен Плевнелиев. Съставът на самия комитет включваше най-изявени български общественици, бивши дисиденти и интелектуалци, имащи собствен принос за рухването на комунистическия режим. Неслучайно той беше председателстван и от най-знаковата фигура на това време – президента Жельо Желев. На практика това беше и последната негова публична изява преди смъртта му на 30 януари 2015 г. Цялата поредица от юбилейни събития, включително и конференцията, дадоха възможност за публичен дебат, но и за размисъл на цялото българско общество и на представителите на академичната наука, в частност за това какво се случи и какво не в годините на българския преход, защо той беше проведен доста по-различно от преходите в централноевропейските страни и

каква беше неговата цена. Отговорът на всички тези въпроси налагаше по-широка постановка на проблема, включваща анализ на процесите в късните години от съществуването на режима, както и сравнителен поглед върху останалите случаи. В тази връзка основните изложения бяха построени около Горбачовата перестройка и отражението ѝ в източноевропейските страни; светът и международните отношения през 80-те и началото на 90-те години на XX век; трансформационните процеси в Източна Европа; опитите за формулиране на дефиниции, граници и периодизации на българския преход; формирането на политическата система в посткомунистическа България; трансформационните процеси в обществото в самия край на XX век; икономическите, социални и културни измерения на българския преход и т.н. Предлаганият на вниманието на българските читатели сборник е резултат именно от споменатата научна конференция. Може да се каже, че в значителна степен той е представителен за състоянието на проучванията върху прехода в дисциплинарните рамки на правото, историята, политологията, социологията, литературознанието, антропологията и икономическата мисъл. Включените в него текстове убедително налагат извода, че става дума за мащабен феномен, който не е възможно да бъде изучаван и описван с инструментариума само на една или две науки. С други думи естествено се налага потребността преходът да бъде превърнат в обект на класически интердисциплинарен анализ, който дава възможност за многоизмерна оптика към различни негови аспекти. Силно компресираният характер на времето в постмодерния свят, в което протече и българският преход, просто превърна този иначе кратък епизод от историята в задъхана епоха, наситена с повече събитийност, отколкото са

Предговор

имали цели векове в миналото. В този смисъл не е възможно наличието на единен тотален разказ за случилото се, а по-скоро на множество мозаечни фрагменти и взаимно допълващи се интерпретации, от които да се изгради общ контур. Именно така следва да бъде възприеман и настоящият сборник. На пръв поглед текстовете в него изглеждат разнородни и посветени на частни проблеми, на институционални политики и дори на отделни личности. Взети заедно обаче, те са в състояние да дадат мултиперспективен поглед към българския преход, да контекстуализират прехода и да му дадат сравнителна перспектива.

Макар и формално томът да не е разделен на дялове и рубрики, различните като тематика и жанр текстове е възможно да бъдат най-общо групирани. Първата част от тях са посветени на философията на българския преход, опитват се да изведат общи зависимости и изводи и се вглеждат във фактологията, доколкото авторите им са счели за нужно да онагледят обобщенията си. Подобен е подходът на съставителя на сборника, чийто текст прави и препратки към настоящето, но като цяло е посветен на началните години след падането на комунистическия режим. Авторът се е опитал да постави проблема и в контекста на големия теоретичен дебат, воден от представителите на изследователските школи на транзитолози, революционисти, трансформационисти и пр. В края на този текст се прави и опит за триделна периодизация на българския преход. Подобна, макар и не идентична периодизация, възприема и политологът Георги Карасимеонов. Неговият анализ преминава през структурата на партийните системи в България и макар да поставя наличието на третата партийна система под въпрос чрез своето заглавие, в последна сметка прави извода, че тя е в процес на формиране.

Хронологията на автора продължава до наши дни, което пък поставя въпроса дали все пак преходът е свършил? На него се опитва да отговори и Ивайло Знеполски в своето есе. Макари да го е озаглавил „Панихида за прехода“, с което проблемът изглежда предрешен, авторът твърди, че този период е преди всичко екзистенциално изживяване в рамките на частния живот. В този смисъл живеенето в преход, смята авторът, е в определена мяра и въпрос за личен избор. Отново за глобален проблем, какъвто без съмнение е релацията свобода – бедност, е посветен текстът на социоложката Милена Якимова. Авторката основава своите тези на качествен анализ на интервюта с различни хора, правени между 2008 и 2010 г. В текста си тя отново акцентира върху субективното преживяване на свободата и на нейната цена, достигайки и до проблема с т.нар. соцносталгия. Другият текст, който се опитва да очертае някаква макрорамка на процесите през разглеждания период, е този на икономиста Боян Славенков. Той е посветен на икономическата философия на българския преход и също се опитва да даде своя периодизация, мотивирана от логиката на икономическите процеси. Авторът е активен участник в политическите събития в края на миналия век и напълно добросъвестно предупреждава читателя за своята съпричастност към налагането в страната на неолибералния икономически модел. Той обаче аргументирано защитава тезата си, че тогава той е бил безалтернативен и проблемът не е в него, а в реализацията му на българска почва.

Другият кръг от статии е посветен на източноевропейските паралели на прехода. Този дял е писан изцяло от историци. Проблемът е засегнат по-обобщаващо в текста на Искра Баева. В него тя поставя въпроса за цената на свободата в от-

делните държави, правейки преглед на протестните движения срещу комунистическите диктатури в Централна Европа. Анализът на авторката се разпростира и по-назад във времето, но той е важен с оглед очертаването на някои базисни специфики и съответно разлики в начините на възприемането на отделните режими от съответните общества. Както е известно, именно те ще се окажат базисни при изходните параметри, с които започват преходите в тези страни. В края на текста си авторката прави извода, че цената на свободата обикновено се плаща от най-бедните слоеве, което води до бързо износване на реформаторските елити и отваря пътя за възхода на популистките партии и движения. Статията на полския историк Дариуш Ярош е посветена на полския случай, който е и най-емблематичен. Авторът обаче се опитва да постави проблема за полския преход не само през популярната до този момент парадигма на съпротивата на обществото срещу комунистическия режим, но и през тази за колаборацията на значими обществени слоеве с него. В този смисъл текстът е новаторски и внася собствен принос в теоретичния дебат за преходите. Верен на сравнителния си балканистичен поглед върху процесите, Щефан Трьобст прави преглед на българския случай в паралел с румънския и югославския. В общата тенденция на възход на национализма, макар и все още в съвсем условна марксистко-ленинска рамка, авторът вижда спецификата, оказала се решаваща за трудния път към качествена демокрация в тези страни. Последният от тази група текстове е този на руската българистка Елена Валева. Тематиката е преди всичко историографска. За българската публика тя е особено ценна, тъй като безспорен факт е, че след промените научните връзки с руската страна бяха почти изцяло преустановени и почти

никой от нашите изследователи не следи руските публикации. В случая текстът е важен и с прецизния преглед на изданията, посветени на преходите в източноевропейските страни.

Третият тематичен кръг в сборника е посветен на различни политики, провеждани в годините на прехода. Тук тематиката е най-разностранны. Дялът започва с текст на Евгения Иванова, посветен на националистическите гримаси на прехода. Подобно на Трьобст и тук анализът е свързан с препратки към съдбата на националистическите партии в други страни. Изследването почива и на качествен анализ на резултати от анкети, които авторката от години провежда на различни места в страната. Другият текст е на историка Любомир Огнянов и е посветен на сложната фигура на Симеон Сакскобургготски. Анализът на автора започва с ролята на монарха в Търновската конституция и преминава през правната и формална логика на референдума от 1946 г., въвел републиканска форма на управление. Централен извор за текста са новоиздадените мемоари на бившия български монарх. Макар да запазва умереност и балансираност, авторът се спира на вътрешните противоречия в тях, на премълчаните и неудобни истини и въобще на твърде селективния характер на това четиво. Проблемите пред Българската академия на науките в годините на прехода са основно анализирани в текста на Илияна Марчева. Погледът на авторката е вътрешен – на учен от академията, и това ѝ е дало възможност да използва в своя анализ текущия архив на БАН, който за момента е недостъпен за други изследователи. През историята на институцията тя се е опитала да очертае и трудната роля и съдба на българските учени в ранните години на прехода. Една от важните тематични празнини в сборника

Предговор

е тази за последиците и рефлексите на т.нар. „възродителен процес“ в края на миналия и началото на настоящия век. Макар и частично, донякъде тя е запълнена от студията на литературоведа Вихрен Чернокожев, посветена на антиталитарната литература, творена от българските мюсюлмани във времето на опитите за тяхната насилствена асимилация. В нея авторът представя в резюмиран вид по-голям научен проект, реализиран от него и анкарската изследователка проф. Зейнеп Зафер, в резултат на който съвсем наскоро се появи и обемна антология. Трябва да бъде разбрана болката и травмата на обикновените турци, извираща от тази поезия, за да бъде осмислена устойчивостта на паметта за т.нар. „възродителен процес“ като мобилизационен ресурс при българските мюсюлмани вече четвърт век.

В края на тома са поместени две двойки статии, които по сложен начин се допълват и се намират във вътрешен диалог. Едната двойка се формира от текстовете на Момчил Методиев и Мария Дерменджиева. Тя интерпретира темата за ръководните кадри на бившата Държавна сигурност и за тяхната роля в годините на прехода. С това двамата автори представят в съкратен вид основните си тези, изложени в тяхна обща монография, чието публикуване предстои. Другата двойка текстове са тези на Веселин Методиев и Екатерина Михайлова. Първият от тях е посветен на вотовете на доверие и недоверие в българския парламент през последните двадесет и пет години. Вторият – на анализ на процедурите при подаването на оставки от българските правителства и на пътя, водещ към предсрочни изводи. Двамата автори правят прецизен ретроспективен анализ на всички случаи – съответно на вотове на доверие и недоверие и на подаването на правителствени оставки. Чрез прецизния фак-

тографски анализ на всеки отделен казус те се опитват да поставят по-глобалния въпрос за политическата философия на българския преход.

Както вече беше посочено, включените текстове по никакъв начин не изчерпват тематично необятното пространство на прехода. Те още веднъж показват колко мозаечен и необозрим като научен проблем е този феномен и колко неподозирани на пръв поглед теми съдържа той в себе си. Това обаче е само един от смислите от този сборник. Неговото основно послание е свързано с процеса на превръщане на прехода в приключил период и съответно – в класическа история и в изследователски обект на науките за миналото и паметта. Всичко останало е въпрос на авторова интерпретация и на лични пристрастия и предпочитания.

Михаил Груев

I.

Преходът – опити за концептуализация

**БЪЛГАРСКИЯТ ПРЕХОД –
ОПИТ ЗА КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ
ЧЕТВЪРТ ВЕК СЛЕД НАЧАЛОТО МУ**

Михаил Груев

До този момент историци и политолози неизменно датират началото на промените в България с пленума на ЦК на БКП от 10 ноември 1989 г. Този хронологически вододел още в началото беше възприет не само от средите на комунистическата, респ. социалистическата партия, но и от формиралата се антикомунистическа опозиция, която волю-неволю припозна споменатото събитие и като своя рождена дата. Действително за установяването на тази периодизация спомогна и почти пълното съвпадение на свалянето на Тодор Живков от власт със същевременното падане на Берлинската стена. Това успоредяване без съмнение даде възможност за сравнителното разглеждане на процесите на разпад в световната комунистическа система и вписването на българския политически календар в европейския и дори в световния. Цялостното следване на паралелния разказ на събитията в Източна Европа обаче съдържа в себе си опасността от подценяването на отделните специфики и от механичното прехвърляне на логиката на промените в останалите източноевропейски страни и върху българския случай. Общеизвестен е фактът, че за разлика от тях в България отсъстваше автентично дисидентско движение с традиции, и доколкото такова въобще имаше, то се разглеждаше като политическа екзо-

І. Преходът – опити за концептуализация

тика, без видима поддръжка от по-широки социални, професионални, гилдийни и пр. групи. С други думи, като цяло липсваше гражданско-участническа политическа култура, която да формира по-широка хранителна среда на българското дисидентство. Причините за това са многобройни, те са преди всичко социокултурни и по-голямата част от тях вече са разглеждани в специализираната литература, поради което те няма да бъдат обект на по-нататъшното изложение. Факт е обаче, че за разлика от централноевропейските страни движещите фактори на промените бяха определени среди в комунистическата партия, които в унисон със съветската позиция пристъпиха към отстраняването на Живков от власт и към либерализация на режима. Когато на 10 ноември 1989 г. той беше пенсиониран, това все още не означаваше, че е сложен край на системата, в името на която той бе управлявал в продължение на трийсет и пет години. Даже напротив. Както авторите на вътрешния преврат срещу него, така и голяма част от дисидентстващите интелегенти вярваха, че с това се открива перспектива за нейното реформиране и в крайна сметка – оцеляване. Всяка една от тези групи имаше своите основания за подобни заключения. Кръгът около Петър Младенов и Андрей Луканов имаше ясна и дори детайлна представа за скритите възможности на режима, за размерите на постепенно реализиралото се негово проникване в дълбочина – до всяка брънка на обществото и до всяко семейство, ако не и до всеки индивид. В този смисъл за него не изглеждаше невъзможно прекомпозирането му върху релсите на „перестройка“-та и в служба на новото статукво. Първоначално то даже не изглеждаше ново, тъй като лицата на промяната бяха добре известни. Цената на този етап се изразяваше в отказ от старите идеологически догми и търсе-

нето на консенсус на съвсем нова основа. И ако политическата икономия на марксизма акцентираше върху основното противоречие между труда и капитала, новите стопани на властта просто престанаха да робуват на подобни стигми и това беше в основата на техния успех. Нещо повече – тази по същество нова идеологическа платформа, почерпана не от догматиката на Учението, а от живия живот и от практиката, съчетаваше в себе си два цинизма – този на обезверения конформист, и другия – на постепенно осъзнаващия се капиталист.

Мнозинството от дисидентите пък все още вярваше в неизчерпания модернизационен проект на социализма и продължаваше да вижда в него потенциал, който му вършеше някаква работа на всекидневно ниво. В края на краищата повечето от съставлящите този кръг интелектуалци бяха добили статуса на такива именно благодарение на системата. Може да се обобщи, че по своята социална природа те съставляваха своеобразно „мрежово“ формиране, вътрешно присъщо на самия режим във фазата на неговото „омекване“, стремящо се към еманципация от партийната олигархия (Райчев, Стойчев 2004: 47). Откритото им противопоставяне на режима в неговата най-дегенеративна и терминална фаза им осигуряваше запазване на публичната роля при между-временен промените се обстоятелства. Към 1989 г. те бяха извървели своята част от пътя – бяха се дистанцирали от системата, която им беше придала значимост, каквато никога след това нямаше да имат. Останалата част беше извървяна от самата комунистическа партия, която номинира именно тях за своя опозиция. През есента на 1989 г. двете групи започнаха взаимно да се индуцират и да се зареждат с надежди и очаквания. „Топлата връзка“ между организаторите на прехода и набиращите сила неформални сдружения се осъще-

І. Преходът – опити за концептуализация

ствяваше по две основни линии. Едната минаваше през семейството на председателя на Народното събрание Станко Тодоров – дългогодишният „втори“ в държавното управление, постепенно загубил благоволенieto на Живков. Не на последно място и заради участието на съпругата му в Комитета за екологична защита на Русе – една от първите дисидентски организации. Другата вървеше през „съкооператора“ на Луканов – писателя Николай Хайтов. Именно той бе човекът, който му посредничеше и домакинстваше при неговите срещи с дисидентстващи представители на литературните среди. Така всъщност двете групи се оказаха взаимно полезни. Разбира се, тези факти не дават основание за генерално заключение, че цялата българска опозиция по същество е „назначена“ от Луканов. Действително голямата част от нея бяха хора, свързани по различни начини с бившия режим и получили популярност именно благодарение на него. Но в тези среди съществуваха и автентични инакомислещи, които обаче не разполагаха нито с ресурса, нито с „мрежата“, за да се превърнат на този етап в реална алтернатива или да подкопаят привидния консенсус около „казионните дисиденти“.

Разбира се, в рамките на глобално провежданото „разведряване“ целият този процес беше активно направляван от Запада. На българска почва това беше демонстрирано чрез хората, допуснати за сътрапезници на френския президент Ф. Митеран по време на неговото посещение в България през януари 1989 г. Почти всички те бяха членове на БКП, а част от тях – дори на нейния ЦК (Левчев 2011: 470). Подобен извод, предполагащ генерализация на процеса по отношение на цяла Източна Европа, се налага и от репортажа на унгарския емигрант и журналист Виктор Себастиен за посещението на американския президент Дж. Буш-старши

в Унгария през юни с.г. Когато спретнатият и накипрен световен лидер се среща с брататите будапещенски интелектуалци около Янош Киш, коментарът му пред неговите съветници е: „Това със сигурност не са хората, които трябва да ръководят това място“ (Sebastien 2009: 400). Този, а и редица други подобни случаи ясно и недвусмислено показват, че на първо време в целия Източен блок, а в част от страните в него и по-дълготрайно, Западът предпочете за свои партньори и контрагенти бързо адаптивните и реформиращи се части на старите комунистически елити, притежаващи вече свои лични, приятелски и бизнес-контакти отвъд „желязната завеса“. Поне така изглеждаше перестроечната схема в началото и в нейния български случай.

Но тъй като преходът далеч не е само български феномен, добре би било накратко да се очертаят основните интерпретативни школи и обяснителни стратегии, към които напоследък се ориентираха и тукашните изследователи.

Известно е, че в опита да осмисли и анализира процесите на верижен разпад на световната комунистическа система най-рано се появи и прояви т. нар. транзитологична школа. Тя възниква през 80-те години на XX век в опит да представи релевантен теоретичен модел за зависимостите в преходите към демокрация на латиноамериканските диктатури, военни и квазивоенни режими. Идеята за съществуването на глобална тенденция на „преход към демокрация“ се поддържаше от администрацията на Рейгън и от голяма част от правителствените експерти в САЩ, които застанаха зад тезата за „глобалната демократическа революция“ (Carothers 2002: 5–6). Към края на 80-те години широк набор от правителствени и неправителствени експерти, работещи в областта на демократизацията, лансираха общовалид-

I. Преходът – опити за концептуализация

ността на една „аналитична рамка, чрез която да концептуализират и да реагират на актуалните политически събития“ (Медаров 2013: 109). В действителност тъкмо тогава, когато опитът за обяснение на латиноамериканския случай изглеждаше провален, процесите на верижен разпад на източноевропейските режими набраха скорост. Изправена пред това, което Хънтингтън щеше да нарече „трета вълна на демократизацията“, американската наука възприе зараждащата се рамка на транзитологията (Huntington 1991). За неин основополагащ труд се приема книгата на Гилермо О’Донъл и Филип Шмитър „Преходи от авторитарно управление“ (O’Donnel, Schmitter 1986). Впоследствие експертите на транзитологията се обединиха около изданието *Journal of Democracy*. „Преходът към демокрация“ не зависи от „предварителните условия“, няма общества, които „не са готови за демокрация“ – най-общо така може да се обобщи основното послание на транзитологичната парадигма (Маринов 2004: 40). Както ще се установи и по-нататък, то ще бъде и най-проблематичното и спорно твърдение (поне по отношение на българския случай), поколебаващо цялата конструкция на тази теория. От нея все пак остава и нещо важно – а именно идеята за стадийно развитие, проектирана върху процеса на преход, като той бива разчленен на определени периоди – първоначална либерализация (в лицето на перестройката) или фаза на отваряне на пространство за известна съпротива/опозиция, следва периодът на самия преход, т.е. времето пространство между стария и новия режим, и последната фаза е „консолидацията“ – периодът на разпространяване и вкореняване на демократичните практики (Медаров 2013: 110). В същността си става дума за адаптация на по-стара антропологическа теория, низхождаща към Арнолд

ван Женеп и след него към Виктор Търнър, за ритуалите на преход в човешките общества, преминаващи неизменно през три фази: атомизация (респ. отделяне от предходния статус), състояние на лимиалност (преминаване) и нова агрегация, т.е. приобщаване към новия статус (Ван Женеп 1996: 120–122). Ако разглеждаме прехода като приключил процес (което само по себе си е проблематично), можем да приемем общата валидност на тази закономерност.

Не по-малко влиятелна е и популярната в Централна Европа школа на революционистите. Макар и с известна условност към нея следва да бъдат причислени и световно утвърдени мислители като Ралф Дарендорф, Виктор Себастиен, Раймънд Гартоф и др. В нея се вписва и цялата източноевропейска интелектуална дисидентска вълна, сред която личат имената на Янош Киш, Вацлав Хавел, Адам Михник и т.н. При нея от значение е особеният субектен статут на авторите, които едновременно притежават квалификацията на учени и интелектуалци и също така привилегията на непосредственото участие, на прякото наблюдение върху събития и хора, което без съмнение представлява важно методологическо предимство. Към това течение се нарежда и българският историк Д. Луджев с неговия обемен двутомник (Луджев 2012). Общото между всички тези автори е, че макар да признават договорения характер на преходите в Източна Европа, акцентират върху вътрешните сили и фактори, подтикнали и принудили комунистическите партии да поделят властта, а впоследствие и да слязат от нея. И ако за страни като Полша, Унгария и Чехословакия това без съмнение е валидно, то остава проблематично за държави като България, а и за останалите балкански комунистически режими.

Третото значимо течение, опитващо се да даде обща

I. Преходът – опити за концептуализация

теоретична рамка на процесите, са така наречените трансформационисти. Следвайки хънтингтиновата типология, към тази група изследователи се нареждат преди всичко онези, които акцентират върху иницирираните от елитите договорености, но също и върху т.нар. „пренареждане“, т.е. върху договорките между управляващи и опозиция, например чрез „кръглите маси“. Учените, които съвсем условно биха могли да бъдат причислени към това течение, принадлежат към най-различни клонове на науката – икономисти като Дейвид Старк, социолози като Иван Зелени и Майкъл Буравой, политолози като българския изследовател Александър Маринов. Както вече беше посочено, в не малък брой от случаите условната принадлежност към някое от теченията и начините на интерпретация на прехода са в тясна зависимост от биографичната траектория на съответния изследовател (чиято личност нерядко съвместява и ролите на дисидент и политик). Такъв е и българският случай, който и най-плътено се доближава до интерпретативната рамка на трансформационистката парадигма. Тя се оказва и най-близо до още един обяснителен модел, който през последните години набира все повече привърженици не само „отдолу“, но и сред научните среди.

Става дума за т.нар. конспиративистка теория. В България тя получи изключително силни аргументи през последните години от самото развитие на политическите процеси и от постепенното пооткриване на завесата за връзки и зависимости в миналото, тегнещи и върху настоящето. Основната ѝ теза, че всичко е планирано и режисирано, се подсилва и от обстоятелството, че българинът е изначално конспиративно мислещ тип. Тази интерпретация на прехода е категорично доминираща сред разказите „отдолу“. Дей-

ствително, тя се подхранва непрекъснато и със случващото се „отгоре“. Няма по-подходяща хранителна среда за такъв тип логическа верига от частичната осветеност на фактите и от полуистините. А у нас се случи така, че истината за възникването на сенчестата икономика, за приватизационните модели, за буквалната прояденост на публичната сфера от свързани с комунистическата Държавна сигурност хора и групи, беше поднасяна по малко и на части. Именно това създаде всеобщото усещане, че всичко е режисирано. Но такъв поглед към нещата ни освобождава от чувството за субектност и от отговорността пред обществото или поне пред себе си. И тук отново се връщаме към онзи огромен дефицит на гражданска политическа култура, която можем да възприемем за базисна при очертаването на разликата между тоталитарното / авторитарното и посттоталитарното / демократичното общество.

Известно е, че възникването на даден тип политическа култура в рамките на определена обществена система не може да бъде свързано с отделна дата, конкретно събитие или факт. В повечето случаи то е продукт на устойчиви и продължителни във времето социокултурни процеси, народопсихологически нагласи и дадености, които влияят върху формирането на относително константни представи за обществото и държавата, проявявани и предавани през поколенията. Известно е също така, че под влияние най-вече на медиите днес терминът „политическа култура“ е придобил много по-широк и глобален смисъл от това, което подразбират под него социалните науки. Тук обаче той ще бъде използван в тясното му значение, дефинирано през бо-те години на XX век от бащата на френската политическа антропология Жорж Баландие, а именно: „...различните ин-

І. Преходът – опити за концептуализация

ституции и практики, осигуряващи управлението на хората, както и мисловните системи и символи, заложиени в тяхната основа“ (Баландие 2000: 14). Нека най-общо приемем класификационната схема на Гейбриъл Алмънд и Сидни Верба, условно разделящи своя изследователски обект на патриархална, поданическа и участническа политическа култура (Алмънд, Верба 1998: 40–42). В тази триделна условна типология двамата автори разграничават и още три преходни форми – патриархално-поданическа, поданическо-участническа и патриархално-участническа. Следвайки тази класификация, може да се приеме, че към 1989 г. българското общество изповядва поданическа политическа култура със силни патриархални и патриархалистски отлагания. В додесетонемврийското статукво между управляващи и управлявани съществува пасивна низходяща връзка, при която потенциално липсва очакването за промяна на съществуващия ред, а представата у вторите за функционирането на цялостната политическа система е твърде смътна и дистанцирана. За разлика от нея политическата култура на участието се характеризира с ангажираност или най-малкото със съпричастност на мнозинството от членовете на обществото към политическите и административни структури и процеси както към входния, така и към изходния аспект на политическата система (Алмънд, Верба 1998: 42–43). Този тип участие е известно още и като гражданска култура, която прави първите си стъпки в България именно през 1989 г. Последното обаче стана ясно едва по време на протестния митинг от 14 декември 1989 г., настояващ за незабавна отмяна на чл. 1 от Конституцията на НРБ, гарантиращ ръководната роля на БКП. Там за първи път стратегическата инициатива беше иззета от новосформиращата се опозиция, думата получи

не казионните говорители, а обикновените граждани. Лозунгът: „Ние сме народът!“, скандиран в ГДР преди падането на Берлинската стена, стана валиден и за българския случай. В този смисъл датата 14 декември 1989 г. съдържа в себе си много повече източноевропейски паралели като рождена дата на гражданското общество, отколкото пленумът от 10 ноември. Тя има неизмеримо по-голямо значение за разрушаване на невидимата Берлинска стена в мисленето и психологическите нагласи на милиони български граждани и за началото на процеса на трансформация на политическата култура от поданическа в участническа.

Другото значение на това събитие бе във вътрешно-опозиционен план. То бе свързано с окончателния разлом във визиите на бившите вече дисиденти за бъдещето на страната и на политическия процес. Както вече стана дума, процесите на ферментация в опозиционния лагер се намираха в пряка връзка с генезиса на българското дисидентство. Част от причините за това се криеха в съжителството в него на антикомунисти и комунисти – перестройчици. Противоречието между хората, които искаха да разрушат системата и тези, които се опитваха да я реформират и запазят по този начин, до този момент се запазваше. В този смисъл яростният антикомунистически патос на народа отдолу по време на събитията от 14 декември 1989 г. се оказва своеобразен катализатор на започналите процеси на разслояване в самата опозиция. Част от нейните най-ранни активисти като Кирил Василев, Анжел Вагенщайн, Чавдар Кюранов и много други потърсиха своя път обратно към комунистическата партия (за някои беше необходимо повече време за тази стъпка), докато други продължиха отдалечаването си от нейния идеологически фундамент и политическа практика. Отгра-

I. Преходът – опити за концептуализация

ничаването обаче вървеше и от другата страна. Там най-после беше осъзнат фактът, че продължаването на перестройката е невъзможно и следва да се върви към постепенен демонтаж на старата система. Ако в първите седмици след преврата неговите организатори и подгласници схващаха дисидентите като свои тактически съюзници и в известен смисъл единомишленици, то от началото на декември пропагандният им апарат постепенно разпозна в тях свои политически опоненти и дори противници. От този момент нататък двете групи развиха отделни стратегии и тактики за участие в политическия живот и в борбата за власт. Въобще може да се заключи, че събитията на площад „Народно събрание“ от 14 декември 1989 г. се превърнаха във вододел в поведенческата тактика и политическа стратегия, в инициационен момент и за двете противостоящи си политически сили. Стана така, че всички фигури на българския преход (може би с изключение единствено на Ахмед Доган) се оказаха на този площад в различни роли и превъплъщения, на които тепърва българите щяха да станат свидетели.

Едно от най-важните послания на разглежданите събития бе свързано със спонтанното отричане на съществуващата до този момент система на политическото представителство в страната. То се изразяваше в двойствено отношение към институцията на Народното събрание и народното представителство. От една страна, за първи път след повече от четирийсет години парламентът изведнъж беше разпознат като важен и значим орган, от който зависи политическата система на страната. От друга обаче, очевиден бе консенсусът на незачитането на неговата легитимност и на начина, по който той бе формиран. Затова и депутатите в Деветото Народно събрание бяха колективно разпознати

като марионетки без собствена воля и без способност да решат самостоятелно каквото и да било. Така протестът за отмяната на чл. 1 от т.нар. Живковска конституция прераства в отрицание на политическия режим, закрепен с нея, както и на публичните личности, говорещи от името на народа. Изненадата на управляващите бе голяма, тъй като за много кратко време авторите на вътрешнопартийния преврат се бяха вляли в колективния и събирателен образ на апаратчика, срещу чиято демагогия и лицемерие бе насочено основното народно недоволство. Именно това обстоятелство междувременно беше пропуснато от Младенов и бе в основата на неговото неадекватно избухване с прословутата му реплика: „Най-добре е танковете да дойдат“. Делегитимирането на този тип Народно събрание и съсредоточеното в него представителство при събитията от 14 и 15 декември 1989 г. в известна степен ускори формирането на Кръглата маса и превръщането ѝ в паралелен парламент, в който започнаха да се вземат истинските политически решения. Друг е въпросът за автентичността на опозиционното представителство на нея.

Наред с изложените по-горе преки и косвени политически последици от ненадейно избухналата „зима на народното недоволство“ в края на 1989 г. следва да се отбележи и още един факт. Това е появилият се дълбок разлом между ритъма на живот и произтичащите от него настроения и политически нагласи в столицата, и тези в провинцията. Ако в София се появиха сигурни индикации за трансформацията на поданическата политическа култура в участническа, същото не може да се каже за българската провинция (може би с едно-две значими градски изключения). Анализът на събитията от края на 1989 г., както и на последвалите избори

I. Преходът – опити за концептуализация

през следващите години, сочи появата на много сериозен дисбаланс между тези социални и демографски категории и за паралелното съществуване на двата типа политическа култура и по същество на различни жизнени светове. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че процесите на урбанизация, произвели през 50-те и 60-те години „новия социалистически човек“, се оказаха доведени до относителна завършеност единствено в столичния град. Тук ценностните нагласи и убеждения на неговите жители бяха много по-близо до тези на гражданите в централноевропейските страни, отколкото до хибридният рустикално-провинциален продукт на ранната комунистическа модернизация.

* * *

И днес почти всички политически актьори говорят за изтеклите двайсет и пет години като за нещо хомогенно, цялостно, подчертано негативно (и с което всички те по дефиниция нямат нищо общо). Никой от тях не разпознава настоящето като нещо различно от прехода, като постпреходно състояние на обществото. Такова е и усещането сред голямото мнозинство от хората, у които съществува общо неудовлетворение. От друга страна обаче, поне формално основните задачи на прехода са постигнати – пазарна икономика (друг е въпросът доколко тя е функционираща), плурализъм (поне фасаден), интеграция в евроатлантическите структури (при сериозна съпротива „отдолу“ на немалка част от обществото). С други думи чисто хронологически 2007 г., когато страната беше приета в Европейския съюз, би трябвало да се разглежда като край на преходния период и началото на нов, за който науката, а и обществото, още не са на-

мерили название. Въпреки това българите продължават да не поставят такава граница и да не осмислят прехода само като история. Това произтича преди всичко от разминаването между хоризонта на очакваното и реалностите на постигнатото. Очевидно политическият преход е приключил, но менталният, психологическото усещане за него като история, все още не се е случил. А кога това предстои да се превърне в чиста история е въпрос, чийто отговор, поне за българското общество, е все още неизвестен.

И така, ако приемем, че процесът е вече приключил, как бихме могли да поделим вътрешно тази епоха? Пренасяйки теорията за ритуалите на преход на Ван Женеп и Търнър към конкретиката на българския случай, можем да стигнем до следната най-приблизителна периодизация. Първият атомизиращ период може да бъде разположен във времето от свалянето на Т. Живков от власт на 10 ноември 1989 г. до преминаването на БКП/ респ. БСП за първи път в опозиция след 47-годишен престой във властта през ноември 1991 г. Този период може да бъде характеризирани като време на разпадане на апарата на тоталитарната държава и планиране изграждането на нови демократични институции, чиято еманация представляваше Конституцията от 12 юли 1991 г. Вторият период, на лиминалност, ако щете на турбулентност на прехода, започна от ноември 1991 г. и приключи с кризата от 1996 – 1997 г. Това бе периодът на същинския преход, с цялата му сложна и противоречива политико-криминална същност, която все още не е намерила своите изследователи и анализатори. Третият период, в който се осъществи новата социална агрегация, започна с постепенното преодоляване на кризата през 1997 г. и (вероятно) приключи с приемането на страната в Европейския съюз през 2007 г. в случай, че

І. Преходът – опити за концептуализация

приемем, че всичко това е само история. В противен случай краят остава отворен.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Алмънд, Верба 1998: Алмънд, Г., С. Верба. Гражданската култура. София: Гал-Ико.

Баландие 2000: Баландие, Ж. Политическа антропология. София: Женифер Хикс.

Ван Женеп 1996: Ван Женеп, А. Класиране на обредите. // АВС на етнологията. Съст. И. Георгиева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 119–126.

Левчев 2011: Левчев, Л. Панихида за мъртвото време. София: Ентусиаст.

Луджев 2012: Луджев, Д. Революцията в България (1989–1991). София: Д-р Иван Богоров.

Маринов 2004: Маринов, А. Обществени елити и лидерство в страните с преход. София: Сиби.

Медаров 2013: Медаров, Г. „Нашият преход не е преход“ – употреби на понятието „преход“ в разказите на шуменци. // Преходът в България: памети и рефлексии. Съст. М. Груев. София: Анамнезис, 107–128.

Райчев, Стойчев 2004: Райчев, А., К. Стойчев. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. София: Изток – Запад.

Carothers 2002: Carothers, T. The End of the Transition Paradigm. – *Journal of Democracy*, 13:1.

Huntington 1991: Huntington, S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman, University of Oklahoma Press.

O'Donnel, Schmitter 1986: O'Donnel, G., P. C. Schmitter. Transitions from Authoritarian Rule. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Sebastien 2009: Sebastien, V. Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire. London: Weidenfeld & Nicolson.

**BULGARIAN TRANSITION – ATTEMPT FOR
CONTEXTUALIZATION AND PERIODIZATION
QUARTER CENTURY AFTER ITS START**

Mihail Gruev

SUMMARY

The text tries to analyze the early years of transition in Bulgaria from the distance of the last quarter century. It aims to answer the question why here the transformational process was so long and deformed, creating the sensation in the majority of the Bulgarian society for incompleteness and falsity. Along with this the article tries to follow the global political and international context and to create some parallels with other Eastern European countries. There are outlines of the major research schools, trying to interpret the transition in Eastern Europe. In the end an attempt to divide the Bulgarian transition into periods is proposed, with the understanding that the issue still remains open.

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ В ПАРТИЙНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ. ФОРМИРА ЛИ СЕ ТРЕТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА?

Георги Карасимеонов

Основни фактори за формиране и трансформация на партийната система

Кливиджите са фундаментален фактор, въздействащ на устойчивостта и динамиката на партийната система. Те отразяват дълбоки и относително трайни разслоения, водещи до конфликти и сблъсък на интереси между значими социални групи в обществото и до съответни политически разделения. Кливиджите могат да предизвикат гибелта на стари и появата на нови партии, реструктуриране на партийната система чрез мобилизация или демобилизация на значими групи от избиратели. Също така те могат да провокират прегрупиране (*realignment*) на избирателите около една или друга партия или оттегляне на електората от партиите (Sundquist 1983: 1–50).

Има различни типове кливиджи от съдържателна гледна точка – социално-икономически, културно-ценностни, етнически, религиозни и пр. (Lipset and Roccas 1967), от темпорална гледна точка – исторически, актуални, преходни, потенциални. (Karasimeonov 2013: 408–409).

Въздействието на кливиджите не е еднозначно – има такива с по-трайно или по-краткотрайно въздействие в за-

висимост от характера на проблемите, провокирали конфликта и политическите разделения. Кливиджите поляризират политическия процес и може да формират лагери освен между партиите и вътре в самите партии. Това са т.нар. пресичащи (crosscutting) кливиджи. В период на дълбоки социални трансформации, какъвто е посткомунистическият преход, има по-голяма динамика на кливиджите, особено на временните, под въздействието на бързо променящите се обстоятелства, настроения и ориентации на избирателите. Те провокират появата на популистки партии и скоропостижни възходи на случайни политически дейци (Канев 2014: 266–268).

Ролята на харизматичните лидери е особено подчертана по време на дълбоки обществени трансформации поради лабилната политико-културна среда, липса на трайни нагласи и появата на множество партии и личности, претендиращи за завоюване на политическата власт. Тези фактори пораждаат и т.нар. лидерски партии като израз на свръхцентрализация и липса на вътрешнопартийна демокрация в тях.

Изборният процес в новите посткомунистически демокрации много често от развитите демокрации води до т. нар. **критични избори**, които предизвикват знакови промени в партийната система и съответно дълбоки трансформации в нея. В България това са парламентарните избори през 1990, 1997, 2001, 2014 г.

Политическото инженерство, свързано с промени в конституционната конструкция (напр. преход от парламентарна към президентска или полупрезидентска република), както и в изборната система (от пропорционална към мажоритарна и обратно), може да предизвика съществени изменения в партийната система. Пропорционалната сис-

I. Преходът – опити за концептуализация

тема по принцип поощрява многопартийността, докато мажоритарната – двупартийността (или двублоковото противопоставяне) (Duverger 1959: 221–266).

Характеристика на първата партийна система – 1990–2001 г.

За формирането и еволюцията на първата партийна система определящо значение имаха следните кливиджи:

Идейно-ценностният кливидж, породен от краха на политическия и идеологическия монопол на комунистическата партия и борбата за завоюване на властови ресурс в новите демократични институции. Той противопостави **два основни политически лагера** с коренно противоположни визии и програми за характера на прехода и новата политико-икономическа система. Те имаха различни стратегии и тактики за овладяване и използването на властовите позиции в новите институции. Спецификата на прехода от тоталитарна към демократична система, изискващ коренни реформи с революционен характер, провокира крайно острата поляризация между двата лагера. Изразители съответно на тази поляризация бяха двете основни формации, установили се след 1990 г. вследствие на първите основополагащи (founding) и последващи избори – БСП и СДС.

Идейният кливидж (либерална демокрация против реформиран социализъм) и политическите сблъсъци бяха доминиращи през първата партийна система. Някои автори определят този кливидж (комунизъм-антикомунизъм) и като трансформационен (Канев 2014: 266–267). Икономическите промени, свързани с прехода към пазарна иконо-

мика и особено приватизацията на основните обекти на държавната собственост, породиха появата на **социално-икономически кливидж**. Неговата същност бе разслоението между новата капиталистическа класа и огромната маса от „загубили“ стария си социален статус като престиж и материално състояние, наемни работници, служещи и интелигенция. След икономическата и политическата криза от 1997 г. този кливидж от второстепенен щеше да се превърне в доминиращ през втората партийна система след 2001 г.

Социално-икономическият кливидж породил и сблъсък на интереси в рамките на новата капиталистическа класа между различни групировки, които се съюзиха със своите политически покровители, а те от своя страна създадоха своя клиентела сред тях. С течение на времето политическите партии и предимно СДС и БСП станаха основни изразители на междугруповите сблъсъци в новата олигархия.

Част от сблъсъците между двата основни лагера бяха провокирани и от **геополитическия кливидж**, свързан с външнополитическата ориентация на страната. БСП отстояваше нуждата от неутралитет и запазване на баланса между Запада и Русия, а СДС – ориентацията към ЕС и НАТО. Към този кливидж се добави и **етнополитическия кливидж**, изострен вследствие на т.нар. „възродителен процес“ и създавал условия за появата на турско-етническа партия в лицето на ДПС. Тя зае позата на балансатор между двата лагера, извличайки политически изгоди от тази позиция по пътя на своята трансформация от протестна партия към партия на новата олигархия.

Следователно първата партийна система се характеризираше с **двуполусния силно поляризиран модел, противопоставящ СДС на БСП и двата партийни блока,**

I. Преходът – опити за концептуализация

свързани с тях, и **третата партия** – ДПС, в ролята на балансьор. Опитите на други партии отляво и отдясно да пробият по-трайно двуполюсният модел не сполучиха. Това се отнася особено за Бизнес блока, оглавяван от Жорж Ганчев и Евролевицата, начело с Александър Томов. Първата се опита да заеме национал-популисткото пространство, а втората – да се настани в левия център.

Възникна две и половина партийна система, която премина през две основни фази. Първата фаза на асиметричен партийен плурализъм до 1997 г. с политическата доминация на БСП и с политическата хегемония на СДС след това до 2001 г. (Карасимеонов 2010: 41–127).

Втората партийна система – 2001 г.

Критичните парламентарни избори през 2001 г. под силното влияние на харизматичната личност на Симеон Сакскобургготски доведоха до коренна трансформация в първата партийна система и до възникването на нова партийна система, чиито черти се открояха през следващи години.

Втората – партийната, бе следствие на изчерпването на някои стари кливиджи и появата на нови. Изчерпа се частично кливиджа, който формираше основата на първата партийна система, а именно идейно-ценностния кливидж, противопоставящ БСП и СДС и който определяше радикалния антикомунистически курс на СДС. Въпреки че той продължаваше да въздейства върху втората партийна система, като цяло изгуби от своята интензивност вследствие управлението на СДС и лансирането на основни реформи, укрепващи демократичната система и слагащи на-

чалото на ускорен преход към пазарна икономика.

След кризата от 1997 г. и смяната на ръководството в БСП тя се ориентира геополитически към НАТО и ЕС и идейно-политически към социалдемокрацията. Приемането на България в тези две организации тласна към периферията темата за геостратегическия избор на страната. **Следователно и геополитическият кливидж промени своя характер и се изчерпа като определящ за втората партийна система. Промени се същността на етнополитическия кливидж** с включването на ДПС в управлението на страната като партньор на НДСВ и впоследствие на БСП в тройната коалиция. Този факт промени съществено първоначалната роля на ДПС като продукт на репресиите на комунистическия режим и изнесе напред недоволството на част от българския електорат и политически елит от растящите претенции на ДПС към завоюване на все повече властови позиции по места и в центъра. Настъпи същностна промяна на ДПС от протестна в клиентелистка партия, изразител на интересите на част от новата капиталистическа олигархия. ДПС стана един от основните фактори на симбиозата на икономическа и политическа власт. Страната преминаваше постепенно от посткомунизма към консолидация на демокрацията макар и на ниско равнище. Както се изразява метафорично американският политолог Хуан Линц, демокрацията все повече оставаше „единствената игра в града“.

Появи се **нов определящ кливидж** за втората партийна система, който бе започнал да се проявява и в първата партийна система, но беше приглушен от острата политическа битка. Това бе кливидж, породен от последиците на икономическата трансформация, която доведе до съсредоточаването на все повече материално богатство в малка каста от капиталисти, особено вследствие на приватизационната

I. Преходът – опити за концептуализация

вълна след 1997 г. Техният произход бе различен (бивша комунистическа номенклатура, бандитски групировки, капиталисти бързо забогатели от „приятелска приватизация“ и реституцията и пр). Характерна черта бе обстоятелството, че по-голямата част от новата капиталистическа класа бе държавно протезирана от корумпирания политически елит и чиновничество. Втората партийна система се разви като клиентелна система, чиито политически субекти станаха неин „кръстник“. Стигна се до **нов тип поляризация между политическата и икономическата върхушка и огромната маса от „загубили“ от прехода социални групи**. Много от тях загубиха материалния си статус от времето на социализма, без да получат компенсация в новата система. Има още една изключителна важна последица от този тип преход за партийната система – той смаза „средната класа“ от миналото и не създаде условия за поява на значима нова. По най-различни изчисления днес тя е не повече от 15 %¹. А средната класа в развитите демокрации е основата на стабилна демокрация и на стабилна партийна система в частност. „В една демокрация без силна средна класа има почва за популизъм, за конфликти, за невъзможност да се решава разумно относно разпределението на ресурсите, тя е блокирана“ – писа известният американски учен Френсис Фукуяма

¹ Според Кръстьо Петков и Атанас Владиков българският преход и неговите практически интерпретации „не стимулират социалното равенство, а напротив – произвеждат и задълбочават неравенството; не облекчават бедността, а я задълбочават при всяка поредна криза“ (Преходът: 379). На базата на обстойни данни те твърдят, че преходът създаде „основите на подоходно разслоение, което води до крайна поляризация между бедните и богатите граждани в страната; **средната класа** е без икономическо пространство и перспективи за развитие“ (Пак там: 404).

(Der Spiegel: 86). Този тип социална структура е типичен за изостанали икономически държави и е основа на перманентна лабилност на политическата и в частност на партийната система.

Същевременно този кливидж предизвика **нов тип политическо мислене и поведение на гражданите**. Като водещи теми на политическия дебат в сравнение с първата партийна система се появиха темата за социалната несправедливост в различните ѝ аспекти и темата за корупцията. Появи се нов тип протестен вот с чести промени в нагласите. **Той от своя страна създаде предпоставките и за появата на нов тип популистки партии**. Подкопа се доверието към демокрацията и способността ѝ да генерира благоденствие, засилиха се настроенията за нов тип „силен лидер“.

НДСВ бе типична популистка партия, която на парламентарните избори през 2001 г. спечели почти абсолютно мнозинство с лозунгите на ново благоденствие (800-те дни), нов морал в политиката и пр., съчетани с харизмата на лидера на формацията. СДС и БСП останаха със значително по-слабо влияние вследствие изчерпването на остротата на сблъсъка между тях и на вътрешни кризисни процеси и появата на нов политически фактор, заемащ центристкото пространство (НДСВ заедно с ДПС).

Новият основен кливидж породи на следващите избори през 2005 и 2009 г. появата на нови популистки партии в лицето на Атака и ГЕРБ. И двете нови партии с харизматични лидери стъпиха на засилващото се социално недоволство на „загубилите“ от прехода и растящия протестен вот срещу политическата и икономическа върхушка. Те заложиха на анти-ДПС реторика и антикорупционния политически език. В това политическо пространство се появи

и новата партия – РЗС.

След изборите през 2009 г. партийната система бе почти цялостно трансформирана в сравнение с първата. Традиционната десница, основана върху хегемонията на СДС, се разпадна в няколко по-малки партии с намаляващо влияние. БСП запази хегемонията си вляво, но със спадащо електорално влияние, особено след управлението на „тройната коалиция“. Новият претендент за дясноцентристкото пространство стана ГЕРБ. Тази партия получи почти абсолютно мнозинство в парламента благодарение на въвеждането на мажоритарен елемент в пропорционалната изборна система, което ѝ позволи да се възползва максимално от него. Фактически мажоритарните депутати бяха поделени между ГЕРБ и ДПС.

Националистическият вот се ориентира към Атака, която заложи на ксенофобията и антиевропеизма. НДСВ претърпя крах и с това претенциите за формиране на трайно центристко пространство от либерални партии останаха несъществуващи. Този крах, типичен за популистките партии, за техния бърз възход и скоропостижна гибел, бе резултат и на силно пострадалия морален облик на лидера и създател на НДСВ. Фактически сриването на харизматичния образ на Саксбургготски доведе и до срив в електоралните позиции на оглавяваната от него партия.

Характерно за втората партийна система бе утвърждаването на нейния клиентелистки характер, базиран на симбиозата между икономическа и политическа власт, между олигархичните групи, установили се в икономиката и служеща на техните интереси чиновническо-политическа прослойка. Партиите в много голяма степен станаха част от този корупционен модел.

Същевременно се появи един **нов фактор**, въздействащ върху идейно-политическия облик на партиите – а именно тяхното европеизиране като част от европейските партийни фамилии. Това обстоятелство ги принуди по-ясно да се профилират идейно, а и да се съобразяват с позициите на европейските партии по важни политически теми.

Към трета партийна система?

След парламентарните избори през 2013 г., но особено след критичните избори през 2014 г., настъпва нова значима промяна в партийната система. Тя е резултат на **задълбочаването на социално-икономическия кливидж**, противопоставящ икономико-политическия елит на страната на продължаващата да страда от социална деградация и несигурност основна маса от населението. В лагера на „загубилите от прехода“ се включват все повече и социални групи от поколението, което израстна и влезе в трудовия пазар след 90-те година на миналия век. За политическите нагласи на тази голяма социална маса свидетелствуват редица социологически проучвания, които открояват растящото негодувание от политическата класа като цяло, както от икономическите групировки, все по цинично отчуждаващи се от гражданите (случая „Пеевски и КТБ“ като връх на пирамидата на всеобхватна корупция и клиентелизъм). Към това се добавят растящи съмнения в ефективността на самата демокрация и нейните основни институции, оттеглянето от политическия процес и в частност от изборния процес, намаляване на подкрепата за ЕС, както и растящата емиграция от страната и безверието в бъдещото ѝ развитие. Тези фактори водят до стесняване на социалната база на политичес-

I. Преходът – опити за концептуализация

ките партии, включително на техния твърд електорат, и постоянна лабилност в поведението на избирателите, проявило се особено ярко на изборите през 2014 г. А това поражда нестабилността на самата партийна система. Появиха се нов тип гражданска активност и протестни действия както срещу икономическата политика и обедняването (акциите срещу тока и пр.), така и срещу политическата корупция и цинизъм в действията на управляващите (гражданския протест, провокиран от казуса „Пеевски“).

Изостри се отново геополитическият кливидж след кризата в Украйна и нарастването на противоречията между Русия и Запада. Линията на Путин към създаването на Евразийски съюз като алтернатива на ЕС създава предпоставки в България отново да се експлоатират проруските настроения сред част от населението, и не само сред възрастното. Засега Атака най-вече се възползва от тези настроения, но те тепърва ще избухват с растящите претенции на Москва да представлява недоволните от политиката на САЩ и ЕС и целенасочено да подкрепя близки до нея политически партии.

След скоропостижния край и вследствие сериозните слабости на управлението на ДПС и БСП с подкрепата на Атака (2013–2014 г.) избирателите пренасочиха своята подкрепа от редица традиционни и познати политически партии към нови политически формации, породени от социалната и политическата криза в страната, възлагайки на тях за пореден път очаквания за промяна към по-добро. Дори някои сравнително нови партии като РЗС бяха отхвърлени, а НДСВ окончателно се срива. А редица партии и формации за първи път влязоха в парламента. **За първи път след промените се появи толкова фрагментиран парламент с общо 8 парламентарни групи с мно-**

жество политически партии, сключили коалиционни споразумения.

Настъпиха важни преструктурирания в основните партийни фамилии. Преразпредели се влиянието в национал-популисткия лагер, като към еволюиралата към крайно лявото пространство Атака, което я „спаси“ от невлизане в парламента, се добави още една формация с парламентарно представителство – Патриотичният фронт, и още една партия със съюзници – България без цензура, с неясни перспективи и зависима от корпоративна подкрепа. Междувременно тя се намира в състояние на разпад, след като де факто нейният лидер Бареков я напусна, ставайки евродепутат.

В дясноцентристкото пространство остава доминицията на ГЕРБ, която успешно се трансформира от популистка в ценностно ориентирана партия като член на ЕНП. Ако успее като мандатоносител с премиер Бойко Борисов да запази политически позиции, тя се очертава като една от партиите с перспектива да остане трайна част от партийната система в обозримо бъдеще. Като нейн партньор се очертава една **нова формация, Реформаторският блок**, която влезе в парламента, обединяваща традиционни десни и нови формации, включително турско-етническа партия. Резултатите от неговото участие в управлението на страната и от способността му да запази единството си ще са решаващи за бъдещото му развитие като устойчив компонент на партийната система.

В лявоцентристкото пространство има сериозни размествания за сметка на досегашния хегемон в него – БСП. Тя получи най-лошия си електорален резултат след началото на прехода и има сериозни проблеми с оглед оцеляването ѝ като средна по големина партия. Неизбистреният ѝ идеен

I. Преходът – опити за концептуализация

профил, неправилни политически решения, застаряваща социална база (сред младите от 20–40 години тя е четвърта по влияние партия след последните избори според агенция Алфа Рисърч), вътрешни сблъсъци и конфликти, очертават сложно бъдеще. Появиха се две нови партии, АБВ, която участва и в правителството и Движение 21, които имат потенциал да откъснат част от електората на БСП и да представляват нейна алтернатива в левия център.

Въпреки че ДПС запази електоралното си влияние, то се намира за първи път след 1990 г. в такава изолация. И отдясно, и отляво не искат формално неговото партньорство. Движението загуби своите позиции като балансьор и участник в управленски коалиции, след като години наред се утвърди като клиентелистка партия, изразител на интересите на едрия капитал. Тази загуба на позиции може да подкопае и влиянието ѝ в нейните твърди крепости сред турското население, за чиято подкрепа претендират нови турско-етнически и български партии.

Заклучение

Има нови процеси под въздействието на стари и нови кливиджи, които свидетелствуват за съществена трансформация във втората партийна система, но това става в условия на икономическа и политическа нестабилност и лабилност в политическите нагласи, на електорална волатилност (Канев 2014: 263). Затова трябва да мине време, включително да се изчака провеждането на нови парламентарни избори (важен тест ще бъдат местните избори през 2015 г.), за да се направи изводът, че се формира нова, трета партийна система на мястото на втората партийна система.

Съществен фактор ще бъдат действията на политическия елит към неотложните реформи. При условие, че при провеждането на част от тях се получи значима обществена подкрепа, политическата атмосфера ще се разведри. Ако отношенията между партиите и тяхната политика породят ново доверие в политическите институции и новите формации се стабилизират, ще наблюдаваме началото на утвърждаване на третата партийна система след 1989 г. Но ако се засилят негативните процеси, свързани с растяща дестабилизация на икономическата и политическата система, ако се стигне до ново изостряне на междупартийните отношения, включително в новата управляваща коалиция, ще продължи реструктурирането на партийната система и забавянето на нейната институционализация като част от процеса на консолидация на българската демокрация.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Канев 2014: Канев, Д. Партиите и партийната система и качеството на демокрацията. – В: Канев, Д., Тодоров, А. Качество на демокрацията в България. София: Изток-Запад, 225–293.

Карасимеонов 2010: Карасимеонов, Г. Партийната система в България. София: ГорексПрес.

Карасимеонов 2000: Карасимеонов, Г. Политическите партии. София: ГорексПрес Преходът. Т. 3., 2011. Ред.: Канева, Л. и др. (София: Фондация Фридрих Еберт).

Тилкиджиев 2002: Тилкиджиев, Н. Средна класа и социална стратификация. София: ЛИК.

Cleavages, Parties and Voters. (1999) Cleavages, Parties and Voters, (ed) Lawson, K., Karasimeonov, G. and Roemelle, A. New York: Praeger.

Handbook of Party Politics (2006), (ed) Katz&Crotty, Sage.

Duverger 1959: Duverger, M. Die Politischen Parteien, Tuebingen, UniPress Der Spiegel, 5/2012, S. 86.

Karasimeonov 2013: Karasimeonov, G. Bulgaria in: (ed) Berglund, S. The Handbook of Political. Change in Eastern Europe, third edition, London, Elgar, 408–409.

Przeworski 1991: Przeworski, A. Democracy and the Market: Political and Economic Change in Eastern Europe, third edition, London, Elgar, 408–409.

Reshaping the Broken Image of Political Parties, Internal Party Democracy in Southeastern Europe (2007). Karasimeonov, G. (ed.). Sofia: GorexPress.

Sundquist 1983: Sundquist, J. Dynamics of the Party System (1983). Washigton: The Brookings Southeastern Europe (2007). Karasimeonov, G. (ed.). Sofia: GorexPress.

**TRANSFORMATIONS
IN THE BULGARIAN PARTY SYSTEM.
IS A THIRD PARTY SYSTEM BEING FORMED?**

Georgi Karasimeonov

SUMMARY

The text explores the transformations which take place in the Bulgarian party system during the period 1990-2014 through the prism of the different societal cleavages and the so called “critical elections” which precede and define the major transformations. The first party system in Bulgaria in the period 1990-2001 was marked mainly by an ideological cleavage between the two major political parties, based on the dichotomy liberal democracy – reformed socialism, and the emergence of a third party that played the role of a balancer. The critical elections in 2001 marked the beginning of the second Bulgarian party system, defined mostly by a socio-economic cleavage, which gave rise to a number of populist parties. Finally, a possible transformation towards a third party system might have begun with the parliamentary elections in 2013 and 2014 due to the deepening of the socio-economic cleavage and the increased importance of the geopolitical cleavage. Important transformations began both within the political parties and in relation to the coalitions they form with each other. The local elections in 2015 will be an important test of whether a third party system is being formed in Bulgaria.

ПАНИХИДА ЗА ПРЕХОДА

Ивайло Знеполски

Ще разсъждавам върху едно понятие, което беше много популярно в началото на демократичната промяна, с което си служехме като с ключ към обяснението на всичко ставащо. Казваше се: „Почакайте преходът да свърши!“. Но в течение на времето неговият евристичен потенциал се изчерпи и днес това понятие е забравено, без да ни даде отговор на въпросите, които поставяше. Въпросът: „Кога ще завърши преходът?“, вече не се чува, заглъхна с някаква безнадеждност в пространството.

Защо тогава, въпреки всички възражения, които може да имаме към понятието, то се наложи в литературата? Това, между другото, може да бъде обяснено с факта, че неговата всекидневна употреба му придаде метафоричен статут, много удобен, позволяващ свободно да вложим в него всичко, което ни е изгодно. В този смисъл то е едно постмодерно понятие, максимално отворено за интерпретация, обясняващо всичко, без при това да се фокусира в някакъв конкретен смисъл.

Двайсет и пет години от промяната е достатъчно време, за да направим, ако не равносметка, то поне да си дадем сметка за какво става дума. Обещанието за преход е като обещание за преминаване отвъд реката, на другия бряг, отвъд пустинята, в едно царство на благоденствие и без проблеми. Бих отишъл още по-нататък – обещанието за преход

(успешен, бърз, безболезнен) – много наподобява обещанието за настъпване на светлото комунистическо бъдеще. Понятието „преход“ възникна като двойник на неочакваната политическа промяна през ноември 1989 г., когато българите още бяхме във властта на марксизма-ленинизма. Така много лесно заменихме една телеологична представа за историята с друга – преходът, мислен като желана точка на пристигане, на изграждане на нов живот без проблеми. Но историята не се прави от всесилни анонимни сили. Ако беше така, нямаше да преживеем тази промяна, която марксизмът, без никакво съмнение, би класифицирал като исторически регрес. Историята се прави от хората, от субектите на действие и в нея значителна роля играе случайността, но не като израз на чистия хаос, а като претекст за реализиране на някоя от потенциално съществуващите реални възможности. Какъвто беше и нашият случай.

Какво стана след първите 25 години строителство на социализма? Светлото комунистическо бъдеще изглеждаше все така далечно. Тогава се появи понятието „реален социализъм“. То сякаш казваше – това беше, няма друго. Днес ние сме точно в този момент, когато вместо понятието „преход“ на ред е да се появи понятието „реален капитализъм“. И тогава ще кажем – това беше, но за разлика от реалния социализъм, реалният капитализъм е нещо наистина реално. Свободата и правата на човека не са само на хартия или в политическите речи.

Социалната промяна не е единен и едновременен процес – тя е многоаспектен процес и се разгръща по различни писти: политическа, икономическа, културна, екологична, научна, образователна и т.н. Едни от тези писти са вече извървени – такава е политическата писта (не говоря за реал-

I. Преходът – опити за концептуализация

ното функциониране на самата политическа система, а за установената конституционна база – многопартийна система, свободни избори, разделение на властите и т.н.). Друга завършена писта е юридическата – промяна на формата на собствеността, правата на човека, юридическа държава... Икономическият преход също е завършен, независимо дали харесваме или не харесваме начина, по който стана – свободна инициатива, пазарно стопанство и т.н. Всичко това е налице. Това, че тези така наречени писти са изминати, не означава, че всичко е наред и функционира по най-добрия начин. И занаят ще има много необходими промени, дори непрекъснати промени, но те ще се случват вече върху една твърда основа, на принципна база, която няма да се промени съществено. По подобен начин стоят нещата в екологията, образованието и т.н. Има много проблеми, но има и механизми за решаването им. Съвременното общество е общество в постоянна мутация, не може да си представим едно състояние на постигната цел, на достигнат покой, в който няма бързване, няма зор, няма проблеми, няма нужди...

Други писти на промяната не са извървени. Преди всичко преходът не е завършен психологически, тъй като широки слоеве не са се адаптирали или се адаптират бавно и трудно към новите условия. Най-консервативна е сферата на съзнанието. Но и тук е трудно да говорим за някакъв общ стандарт – много силни са поколенческите разлики, а също и културните...

Преходът зависи и от изходните си позиции, за които малко се говори; наследството не просто на комунизма, а на българския комунизъм, едно изключително ретроградно образование, засмукало със селската си закваска и егоистичен прагматизъм една западна утопия, обвивайки я в при-

видна рационалност, а по същество напълно обезобразяваща я. Хората излизат от утробата му, отвикнали от инициативност, от дързост, от самостоятелност, не познаващи съвременния свят и механизмите, по които той функционира. И тези хора трябваше да поемат отговорността за промяната. Това не е никак лесна задача. Излизане от един свят на невежество и влизане в друг свят – сложен, предлагащ огромни възможности, но и суров, взискателен.

Преходът е сложна задача и защото се оказва двоен – съвпаднаха два прехода, трябваше да осъществим едновременно: политически преход и цивилизационен преход. Трябваше едновременно да влезнем в модерната демокрация и в глобалния свят, който е и светът на новите технологии. Хора с котловинен манталитет, държани от комунизма в затворена система, изведнъж попадат в глобалния свят, в който всеки с всеки е в конкурентна надпревара.

Ще дам конкретен пример за трудността да се схване това. На скоро по БНТ излъчиха една серия от репортажи, озаглавена „България от край до край“. Един журналист с камера обикаля българските покрайнини. Изключително красиво заснет, показва приказни красоти – един изоставен рай, тъй като текезесетата са разпуснати, малките районни предприятия са закрити, работа няма, младите са заминали, населението се топи, училищата са пусти... Останали са шепа възрастни хора, селища на доизживяване, хора на доизживяване. Авторът не се уморява да констатира: „Хора, някъде забравени“, „Ще се топим малко по малко“, „Ще ни има ли?“... „Топи се нацията“, „Трагично е, плаче ми се“... В едно от селата виждаме жена, която казва, че през целия си живот не е напускала селото, не е ходила дори до съседните села... Тук положителните герои са тези, които не са заминали, които

I. Преходът – опити за концептуализация

са останали в тези лишени от жизненост поселища. Това са хора, които нямат друг изход, които нямат шанс да отидат другаде – поради възрастта си, поради незнанието на езици, поради липсата на квалификация, на образование... Някои направо плачат пред камерата. Всичко, което се е случило, се превръща в нещастие. Каква по-силна констатация за един провален преход!

Тази констатация за изцяло провален преход се прави на базата на универсализиране на една партикулярна гледна точка. Изваждане на периферията от контекста на цялото, на това, което става в страната. Това, което не се разбира от автора и което той би трябвало да обясни на зрителите, е, че тези погранични села съществуват в друг контекст, вече не в епохата на комунизма, а в друга социална, икономическа и политическа логика. Ако някога в селото е имало 500 души, а са останали 10, това е, защото навремето системата ги е държала приковани на това място, те не са могли и да мечтаят да отидат в чужбина, защото, за да се преместят дори в близкия град, им трябва специално разрешение и преодоляването на много пречки. Местната манифактура, произвеждаща нискокачествен продукт, който по липса на друг се е продавал по магазините, е построена, за да ги държи на мястото им. В новите условия на отворен пазар и качествени стоки на пониски цени това предприятие вече не може да съществува, защото няма кой да купува производството му, няма кой да покрива загубите. А младите напускат, защото спокойно могат да отидат чак до другия край на света. Те са вече свободни хора. Този феномен на затихващи селища отдавна е познат в индустриалния свят. Принципът на ефективността ги помита. В това има някаква трагика, но тя не е историческа, а лична, на тези стари хора. Но нито авторът на това преда-

ване, нито ние трябва да заемем тяхната гледна точка в осмисляне на процесите.

Преходът като екзистенциално преживяване не е завършен. Промяната от 1989 г. е свързана със сериозно структурно разколебаване, съпроводено от криза на старата ценностна система и на градените на нейна основа идентичности. Налице е съществуване между две състояния – едното отхвърлено, но несвършило, другото провъзгласено, но неутвърдено. Това обяснява не само трудността на прехода, но и негативите, които го съпровождат. Състоянието на преход поставя сериозни проблеми, доколкото е момент на разпадане на времевия континуум, на невъзможността да се свържат пластове на времето (Козелек 2002: 370). Нещо, което се изразява не само в нарушената връзка между минало, настояще и бъдеще, но и в невъзможност всеки от тези пластове да получи ясен профил. Метафорично казано, миналото, настоящето и бъдещето губят идентичността си. В известен смисъл споровете за оценката на минали събития или периоди от историята са нещо естествено, но оценяването им по два напълно изключващи се начина – като „плотворно време“ или „черна дупка“ – прави невъзможно възприемането им в перспективата на бъдещето.

Отношението към миналото, настоящето и бъдещето в състоянието на българския преход се осъществява изключително под формата на екзистенциално изживяване в рамките на частния живот. Живеенето в преход е схващано като съществуване в едно неавтентично състояние, неопределеност и незавършеност. Това в повечето случаи предизвиква имагинерни бягства в миналото или в бъдещето, пълно negliжиране на миналото или омраза към потенциалното бъдеще. *Преходът* придобива смисъла на някакво абсолютно

I. Преходът – опити за концептуализация

настояще, увиснало в безтегловността на историческото време. *Преходът* придобива психологическата конотация на *отложен живот*. Това превръща настоящето преди всичко в сцена на екзистенциални драми или в театър на самоцелни политически борби. Не събитията са плод на хората, а хората изстрадват събитията. Оттук може да заключим, че лансираната периодично теза за *края на прехода* в прагматичен план притежава характера на призив да се примири с настоящето, да го приемем и да се съсредоточим върху непосредствените реални задачи. Това би ни спестило рециклирането на фалшивата идея за „революционна промяна“, която често е белязвала българската представа за бъдещето, свързвано не с миналото или настоящето, а по-скоро с чудото.

Но днес и това не е актуално, вече не забелязваме проекти за бъдещето. През всичките 45 години социализъм и 25 години „преход“ политиците са се позовавали на едно бъдеще, чиито обещания никога не са се сбъждали. Бъдещето е развило един вампирски синдром – то е изсмуквало жителните сокове на живеенето в настоящето. Вече никой не е готов да жертва каквото и да било в името на бъдещето.

Всяко говорене за *прехода* би трябвало предварително да уточнява какви са преследваните цели, кое е мястото на „пристигането“. Точката на пристигането обикновено е някакво „другаде“, което не е названо, което няма конкретен вид и е по-скоро едно не-настояще. Различните автори имат различен отговор за характера на търсената „нормалност“, откъдето произлизат и различните представи за „края на прехода“. Само че много трудно може да бъде постигнато общо съгласие по отношение на подобна крайна цел. Ако се постигне дадена конкретно названа цел, краят

на прехода може да бъде обявен, но само по отношение на тази цел, която неминуемо ще бъде схващана като частна. Ако се има предвид „нормалността“ като състояние на страните, които ни служат като модел за посоката на промяната, такава цел може да разчита на много по-широк консенсус, но тогава „краят на прехода“ би бил много далече.

Би трябвало изобщо да изоставим понятието *преход* и се обърнем към едно друго понятие, което намираме в Райнхарт Козелек и което изглежда по-адекватно на нашата ситуация – понятието „*преходно време*“. Комбинацията между *закъсняло развитие* и *ускорено, наваквшащо развитие* създава допълнителни предпоставки за засилване на усещането за *преходно време*. То според Козелек се характеризира с прекъсване на опита, който обществото притежава и появяването на нов опит. „Ние преживяваме прекъсвания в опита, ставащи с такава скорост, каквато в по-ранните столетия изобщо не е могла да бъде регистрирана. Така историците се изправят пред модерната задача – да познаят пълната различност на миналото, за да го конфронтират с процесите на промяна в нашето собствено време. Най-сетне те са изправени и пред предизвикателството да включат в своите сметки и възможната посока на развитие, водеща към едно колкото открито, толкова и непознато бъдеще. И винаги, когато се появи нов опит, който досега не е бил преживян, се затвърждава този основен времеви опит за прехода“ (Koselleck 1990: 237). Оттук следва, че в процеса на придобиването на нов опит адаптирането към политическите, икономическите и социалните промени неизбежно се проявява преди всичко в един антропологичен аспект. Прекъсването на опита при резки промени, подобни на тази

I. Преходът – опити за концептуализация

от 1989 г., става с такава скорост, че поставя по тревожен начин въпроса за това какво следва, какво представлява бъдещето. От тази гледна точка преходът може да се смята за завършен не когато се променят политическата, икономическата и пр. рамки на живота, а когато доминиращата маса индивиди интериоризират настъпилата нова темпоралност. *Преходът* в субективно-психологически план се състои в чувството, което завладява хората, че историята се разгръща извън тях и независимо от тях, че те пасивно консумират съдбата си.

И днес преобладава схващането, че преходът е нещо, което ще ни се случи или вече ни се е случило, а не нещо, което ние трябва да извършим. Затова нека се върнем към разликата между реалния преход, между реалното преходно време и субективното преживяване на прехода като неуспешен или безкраен. Това са две съвършено различни реалности. Не е ли дошло време да ги разграничим и разделим? Не е ли дошло време за панихида на прехода и на всички възможни дискусии за прехода.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Козелек 2002: Козелек, Р. Времената на историографията. – В: Пластовете на времето. София, Дом на науките за човека и обществото.

Koselleck 1990: Koselleck, R. *Le future passe. Contribution a la semantique des temps historiques.* Paris: Editions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

MEMORIAL SERVICE FOR THE TRANSITION

Ivaylo Znepolski

SUMMARY

This article looks into the transition as a historical and social concept through the lenses of a more or less neglected and under-elaborated perspective which heuristic potential appears more adequate not only for the critical assessment of the recent 25 years but also helps to outline some of the directions for the future development of Bulgarian society within the European civic community. As it is generally accepted, social change can be described via different trajectories: political, economic, cultural, ecological, and scientific or through any other relatively autonomous institutional and social field. In some of them the Bulgarian transition has been completed but in others it has not even started. Among these the most conservative sphere appears to be the mind. The transition as an existential concept has not been achieved and this text points to some of the consequences of this unfinished route, as well as draws out the positive social effects of the deliberate and outright will to complete it. Overall, the transition seen as unauthentic, bleak and unfinished social state of mind should be put to a meaningful and even ceremonial end.

СВОБОДА И БЕДНОСТ

Милена Якимова

На 12 януари 2012 г. сайтът *Бъзикилийкс* публикува интервю с Умберто Еко¹, „дадено“ за Дарик радио, твърдейки открито, че интервюто е художествена измислица. То беше част от една мрачно-шегобийска поредица с фиктивни разговори с разни авторитетни хора, които с печата на мъдростта, подсилени от това, че са чужденци, тоест незаинтересовани, но интересоващи се, ни казваха това, в което сами вярвахме. Като например:

„Не е тайна, че вие се топите. И то не бавно и полека, а със скорости, огромни в исторически план. Вие сте единствената държава в Европа, която действително е заплашена от изчезване и дори наименованието България да продължи да съществува, то хората, населяващи тази територия, надали ще имат нещо общо с българите или ако имат, то ще е толкова, колкото общо имат българите с траките. Такъв процес на изчезване на дадена нация е рядкост да се наблюдава, особено в съвременния свят, затова и вие представлявате интерес за редица изследователи и за мен в частност“.

Шегата е забележителна не толкова заради разигралите се покрай нея драми, за които става дума малко по-долу, а защото, ако си спомним теоретичните вярвания на „самия“ Еко (от послеписа към *Името на розата*, например), ще си спомним и че авторът трябва да умре, щом завърши

¹ Публикувано на <https://neverojatno.wordpress.com/2012/01/12/ueko/>.

писането, за да не стои на пътя на текста. *Бъзикилийкс* успява да постигне тази парадоксална смърт – никакъв действителен Умберто Еко не може да застане на пътя на „Умберто Еко“, интерпретиращ българското злощастие – гледащите в бъдещето емигрират, останалите гледат безучастно на самохвалната и крадлива власт, докато бавно чезнат, претопени в други етноси, крадливи, колкото и властта. От време на време някой се обажда, че интервюто е измислено, но или му се скарват, или напълно го игнорират.

Мрачното задоволство от констатациите на „Еко“ потвърждава едно отдавна регистрирано разминаване: социолозите постоянно регистрират, че хората в България се чувстват обеднели, а икономистите напълно безплодно се опитват да опровергаят това, като показват кривите на брутният вътрешен продукт на глава от населението и на покупателната способност, криви, според които благосъстоянието се е повишило.

Но макар обективните криви да измерват, че за една година можем да си купим повече телевизори отпреди, помолени със задна дата да кажат какво са очаквали от прехода, почти по една трета от хората в представителната извадка на изследването „Преходът: митове и памет, 25 години покъсно“ на агенция Алфа Рисърч² посочват свободата на движение и повишаването на благосъстоянието. Първото очакване днес им изглежда в общи линии оправдано. Второто – не. При това, че сме обеднели, твърдят не само хората, които действително са обеднели: едва 8 % от запитаните в цитираното изследване казват, че очакването преходът да донесе повишаване на благосъстоянието се е сбъднало. Каква е логиката, според която интерпретацията ни на реалността

² http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/prehodat_-mitove-i-pamet-25-godini-po-kasno.831.html.

I. Преходът – опити за концептуализация

няма нищо общо с обективните данни на икономическите изследвания?

Свободата, бедността и популярната теория на „организираната безотговорност“

По-долу ще очертая тази логика с данни от поредица изследвания с качествени методи, проведени основно между 2008 и 2010 г., изследвания, в които оценките за политическото настояще, за прехода и за отношенията между справедливост и свобода са артикулирани от млади хора (на възраст тогава между 16 и 19 години). Тези изследвания дават възможност мненията да се чуят с думите и фигурите на мислене на самите хора, но струва ми се същата логика лежи и зад далеч по-обективистичните данни от цитираното изследване на Алфа рисърч. Накратко тази логика се върти около следната формулировка:

Единственото постижение на прехода е свободата, но тя доведе до бедност, защото от нея спечелиха само мафиотите и политиците, а загубиха „обикновените хора“, „народът“. Освен опасна, тази интерпретация е и опасно невярна – невярна, защото почива на сбъркано разбиране за свобода; опасна, защото това е всекидневно вярване, а не логически аргумент. А човек не може волево да си смени вярванията, те не могат да бъдат разубедени. Нека обаче сега да чуем тези вярвания с думите на конкретни живи хора, при това млади и не бедни, за да обясня логиката на опасната формулировка. Ето един откъс от интервю, в което през 2009 г. ученици в последните класове на гимназията коментират изборите³:

³ Цитираните по-долу в параграфа откъси са от групови дискусии, проведени в рамките на изследователски проект „Нация и гражданство“, подкрепен от НФНИ, 2008–2010 г. с ръководител Петя Кабакчиева.

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

„Р.: А пък и самите избори са такъв цирк. Направо...

Р9.: Те са едни и същи маймуни“. (Малък град 1, престижно училище)

И още един откъс от друг град:

РМ1: Да, това е всъщност „коремно“ управление. Това е, това. Дават по 20 лева за един глас.

РМ2: Почваме да свикваме, между другото.

Ж1: Да, преди не бяха такива.

РМ1: На изборите какво направиха, бе? Извадиха една тенджерата с кебапчета и идват циганите, вземат си и отиват да гласуват.

РМ3: Ако там не се оправят нещата, няма как да се оправят. А Парламентът какъв пример ни даваше, гласуват закони, важни работи, ония, хората отиват да ядат кюфтаци.

...

РМ1: На събранията се случва тъй. Един казва нещо, Волен Сидеров протестира, някой друг се обажда, ж-ж-ж-т, айде нищо не се решава, айде.

РМ2: Всичко е един театър. Всеки се е наговорил какво да казва, другият да го опонира, после другият да излезе.

М: Добре де, а к'ва е вашата роля в този театър?

РМ3: Никаква.

Ж: Никаква.

М: Никаква? Само седите и ръкопляскате?

РМ2: Просто те манипулират по някакъв начин хората.

Ж1: Нашата роля е, че не влизаме в някаква роля, ами си играем самите себе си.

РМ2: Точно така, кукли, кукли.

М: И вие се чувствате като кукли?

I. Преходът – опити за концептуализация

PM: Ние още май не се чувстваме като кукли, но сигурно след това ще се чувстваме като кукли.

PM: Това е целта.

PM: Те да си вършат там своята работа.

Ж: Да си взимат парите, които трябва да си взимат.

PM: Според мен туй е умишлено, щото им трябва прости работници, които да бачкат по заводите, бачкатори, да взимат някакви смешни пари. Щото реално няма друго к'во да правят, за да преживеят. А те да си взимат парите и толкоз.

PM: Работата е там, че държавата, когато съзре интелигентен човек или умен човек в лицето на някаква партия или на някоя личност, или нещо такова, тя веднага, там всичко е нагласено. И моментално го смачква, защото умният човек е опасен за държавата.

(Голям град 1, престижно училище)

И още един диалог:

P: Да си сменим управниците.

M: А ние нали на всеки четири години ги сменяме?

P4: Да, но те са едни и същи.

P5: Те са еднакви правителства с еднакви водачи, поне според мен.

P3: Аз в тази държава не виждам надежда да се оправи според мен, трябва да минат още поне пет поколения от моята гледна точка. Да може да се стабилизира държавата, защото всеки, който се качи на власт, гледа да взема много власт.

P: Гледа да взема парички...

P: Келепира...

(Голям град 2, нископрестижно училище; всички участници са момчета в XI клас)

Това са откъси от изследване, проведено още преди шест години. А ако го повторим днес, тези изказвания ще са повече и още по-радикални, както подсказват количествените данни от изследването на оценките за прехода и паметта за държавния социализъм, проведено от Алфа рисърч. И макар че тук цитирах само три от проведените дискусии, сюжетът се среща неизменно във всички групи – независимо дали са в големи или малки градове, дали са във високо-или нископрестижни училища, дали са в региони на икономически подем или на икономически срив.

Да видим каква картина очертават цитатите. Най-напред отново можем да видим неизненадващото никого трето лице множествено число, когато се говори за властта и управлението: „дават“, „направиха“, „извадиха“, „гласуват“, „те манипулират“ и т.н. Отношението между гражданин и държава е отношение зрител – спектакъл. Тоест е необратимо. Свободата породи безредие, казват събеседниците ни от изследването, безредие, което регулярно се повтаря в един спектакъл на шуробаджанацията и келепира, в който „те“ ни отреждат ролята на „кукли“. В това им помагат едни други „те“ – „циганите“ – с ключова роля за начина, по който се мисли връзката между свобода и бедност. Но за тях – след малко.

Сега да видим специфичната смесица в горната картина – доста масово споделяна – на проблемите на съвместния ни социален живот, за да опитаме да разберем логиката на това чувство за обедняване, което противоречи на броя телевизори и чифтове обувки, които можем да си купим. Тя казва следното: „Обществото не възнагражда усилията, а връзките, по-добро образование има този с повече връзки, той е и по-здрав, има повече зъби, дори по-добро гробно

I. Преходът – опити за концептуализация

място“. С други думи това, че имаш доход и покупателна способност не означава, че не си беден – не и ако не можеш да трансформираш този ресурс във възможност реално да си доставиш това, което цениш, което обществото цени и е важно за живота ти – здраве, образование, подслон⁴. В този смисъл усещането за обедняване не може да бъде надвито с обективистични данни за брутният вътрешен продукт на глава от населението, защото то самото не е субективно – то казва, че бедността не е да си лишен от ресурс, а, че онова, което официално е признато от обществото за валиден ресурс, не работи, не може да се трансформира без „патерици“ в нещата, които ценим. Тъкмо затова и хора, които очевидно принадлежат на средната класа, могат да си позволят зъболекар, годишна ваканция и отвреме-навреме пътуване в чужбина, казват, че очакването преходът да повиши благосъстоянието не се е оправдало.

С други думи тук са сдвоени два проблема. Единият е, че съществуват асиметрии и неравенства, които са нелегитимни на езика на признатата нормативност на обществото – конкуренция, пък макар и капитализъм, меритокрация, пък макар и неравенство – и които съществуващите механизми на социален контрол вече не могат да прикриват. Другият обаче е, че като виновни за тези неравенства и асиметрии набеждаваме тъкмо нормативните принципи, които сме признали за валидни и които са нарушени. При това отново постигаме класическия от много стари времена пара-

⁴ С разгърнат математически и философско-нормативен апарат така оспорва измерването на бедността с нивата на дохода Амартия Сен: „[...] адекватността на икономическите средства не може да се прецени независимо от действителните възможности за „конвертиране“ на дохода и ресурсите в способност за функциониране“ (Sen, 1992, р. 10).

докс на демокрацията – колкото повече демокрация е нужна, толкова по-неблагоприятни са условията за демокрация⁵. Това пък дава поводи на някои да отричат демокрацията, да казват „видяхте ли? Тя не е за нас“ (тип Путин и някои други местни мислители, тези, които вместо да анализират съставките на това положение, ни обясняват, че то е неизбежно). Тази сдвоеност на проблемите ражда хранителната среда за предизборни послания, които предлагат да борим бедността с ограничаване на свободата, когато проблемите ни се лекуват само с повече свобода.

Да обобщим: коментираната тук логика на несправедливостите на прехода почива на смесването на две критики. Едната е, че има йерархии. Другата – че на върха им не са онези, които най-добре възплъщават йерархичните принципи, че заемането на върха на йерархията не може да бъде нито обосновано, нито дори описано с нормативните термини на самата тази йерархия. И като резултат от неразличаването на тези две нива имаме нихилизъм към самите тези нормативни принципи⁶. В нашия случай става дума за нормативния принцип на индивидуалната свобода. Приложен, този принцип и сам по себе си поражда неравенства. Но нито той, нито целият му произведен речник – конкуренция, предприемчивост, меритокрация – могат да опишат властовите асиметрии в нашето общество, чийто връх съвсем не може да бъде описан като възплъщение на тези нормативни термини. (Дори и да се абстрахираме от подозрението

⁵ Парадоксите на демокрацията са сериозно академично работена тема. Разработващите я препращат към Норберто Бобио като първи систематичен мислител на темата. На базата на неговите работи е и това, което тук привеждам почти във вид на сентенция. За по-разширена версия вж.: например Bobbio, 2001, pp. 74–79.

⁶ В този текст не се занимавам с аргументиране на нормативния принцип на индивидуалната свобода. Той също поражда неравенства и

I. Преходът – опити за концептуализация

за непомерното влияние на олигархични кръгове върху жизнените шансове на обществото, достатъчен пример за тази невъзможност високи йерархични позиции да бъдат описвани в нормативните термини, които оправдават асиметриите в либерално-демократичните общества, е фигурата на знаменитостта. Тя поставя на върха на йерархията някого, чието единствено постижение е, че е показван). За това обаче отговорни биват държани тъкмо принципите, които те назовават – индивидуалната свобода и производните ѝ.

Какво е общото между „циганите“ и „властта“

По-рано споменах, че с това „те“ на „властта“ вървят едни други „те“ – „циганите“. Върхът на йерархията вече не ѝ принадлежи – той не възплъщава принципите, на които е построена тя, взема решения, чиито последици не търпи, а онези, които ги търпят, са трайно изключени от процесите на вземане на решения⁷. Как е възможно това? Чрез съюз с други непринадлежащи на йерархията. В нашия случай това се оказват циганите.

„Оплакването на „горките“ цигани, които нямали равен достъп до образование и т.н. са пълни глупости. Нима не бяха циганите галените изчадия на тоталитарния социализъм? Това не ги научи нито на труд, нито на грижа към децата си. Те имат нужда от културна трансформация

несправедливости и макар аз лично да стоя зад него, въпросът е полемичен. Това, на което тук настоявам обаче, е да не се приписват като ефекти на този принцип следствията от неговото игнориране и заобикаляне.

⁷ Това, впрочем, според анализа на американския социолог Чарлс Райт Милс е централна характеристика на обществата в следвоенния свят – общества, както ги нарича Милс, на организираната безотговорност (вж.: Mills, 2008, pp. 15–17).

ция, която милозлива Европа явно не може да унифицира“ (От *Bulgarin v America*)⁸. Ето я все тази упорита фигура (няма да коментирам сега неверността на твърдението, че социализмът се е грижил за циганите): равният достъп (един от синонимите на интеграция) ги прави галени изчадия, тоест интеграцията генерира неравенство. Думата „ром“ дискурсивно конструира ново реторико-етническо малцинство, което служи на не-ромите да артикулират своето всекидневно чувство за несправедливост, според което правата на малцинствата обезправяват мнозинството и това е несправедливо, води до незаконност и безредие. Да се дават права на малцинствата в този смисъл е недемократично:

*„Всички други можеме да търпиме техните мърсо-
тии, кражби магии и др. п. Ние просто нямаме права.
Еденственото ни право е да дондуркаме циганите“*
(форумец по повод публикация за пожар в цигански
лагер край Рим, „Дневник“, 27.07.08)

И още по-ясно:

*„Ти знаеш ли циганите от Столипиново, Пловдив, че
са задлъжнели с милиони за ток? А знаеш ли, че и до
днес не им го спират?*

*И знаеш ли, че на мен, само за три месеца ми го
спряха? И без компромис. И знаеш ли на колко Бъл-
гарски пенсионери също? Но на циганите не го спи-
рат. Е, какво обезправяване е това, бе недоразумение
балканско! АЗ СЪМ ОБЕЗПРАВЕН В СЛУЧАЯ, А ТЕ
СПРЯМО МЕН СА С ПРИВИЛЕГИИ!“* (27. 05. 08,
„Дневник“)

А кой е виновен за тази несправедливост циганите да живеят на наш гръб, правата им да са всъщност привилегии, тоест обезправяване на останалото население? Ами власт-

⁸ Запазен е оригиналният правопис на всички форумски цитати.

I. Преходът – опити за концептуализация

ващите, разбира се. Зад идеологията за интеграция на ромите те скриват принципа „разделяй и владей“, чрез който властват. Изобщо като правило циганите дискурсивно винаги вървят с властта. Те са конструирани като обект, чиято дискурсивна функция е критика на властта. Логиката е такава: властта е корумпирана и използва циганите, за да тероризира гражданите, за да им отвлече вниманието от собствената си (на властта) корумпираност. Или пък ги използва още по-директно, като ги купува, така че да ни управляват все „едни и същи маймуни“. Чрез този образ на „циганина“ властта е поставена извън обществото и противопоставена на закона. Масовата всекидневна политическа философия гласи: чрез „циганите“ властта създава беззаконие и безредие, в което обикновените хора – „кукли, кукли“ – обедняват, а политиците и мафиотите – кукловодите – забогатяват. Свободата се оказва измамница – обещаваше благосъстояние, а роди бедност. И за да не влизаме в този „спектакъл“, ние си седим отстрани и „не влизаме в роли“. Ние сме свободни от тази свобода, която прави другите подвластни на „коремното управление“.

В основата на тази опасна логика на колективното бездействие е чисто негативното схващане на свободата: тя не е „нещо, което да използваш...“, сега е станала нещо, което да спестяваш – нещо, което заделяш настрана и го защитаваш като останалата си собственост – като полица или облигация в банката“ (MacLeish, цит. по Mills, 2008, p. 127). А в този си вид тя прави лесна връзката между режима на държавния социализъм и днешния административен либерализъм – и двата почиват на спестената, потулената свобода. (Макар че днес тя може да се използва и за да си тръгнеш, просто да се махнеш, което режимът на държавен социализъм не до-

пуска). Отсъствието на понятие за свобода в днешното българско общество обаче едва ли е прецедент – в либерално-демократичния свят свободата се консумира предимно частно, а това я прави оскъдна. В нашето общество обаче тази частност на свободата свързва плавно режима на държавен социализъм и днешната среда на „административен“ либерализъм. Така че негативното понятие за свобода в нашето общество има ред извори, но те се събират в едно друго отсъствие – на разказ, знание и оценка на държавния социализъм като властови режим и социално устройство.

„Паметта“ за соц-а и мъртвата свобода

Нека тук да видим един от важните източници на това сдвояване, при което съществуващите в обществото асиметрии не могат да бъдат оправдани с ценностите, приети от това общество, за което обаче обвинявани биват същите тези ценности.

Ето един парадокс на паметта: през 91–92 г. участвах в изследване за паметта, проведено от Института за критически социални изследвания. Тогавашните демоскопски изследвания показваха склонност да се отхвърля бившият режим (само дете не знаехме, че още не е съвсем бивш), когато хората бъдат изправени пред въпрос от типа „одобрявате ли Тодор Живков“. Тогава реакциите бяха или „не“, или „нямам мнение“. Но запитани да разкажат това минало, което или не одобряваха, или не можеха да оценят, събеседниците ни от самото начало на 90-те мълчаха. Това, разбира се, не е учудващо – събеседниците ни бяха младежи, росли в най-циничните, наричани постчернобилски години на държавния социализъм, възпроизвеждали официозния му език, без

I. Преходът – опити за концептуализация

да вярват в него. И той си беше отишъл, а друг нямаше, частният живот беше свободен, но рефлекс той да се привлича като ресурс за разказване на история нямаше. Изненадата дойде петнайсет години по-късно, когато някогашните ни събеседници пораснаха и паметта им се върна. И ето какво зараказваха:

„На мен лично не ми беше лошо... детските години, безгрижие, игри, морето ти е до колене... кой ти гледа комунизъм ли е социализъм ли е Какво и да си говорим и независимо от убежденията ми в момента, 4–5-те „съзнателни“ години, които имам преди 1989 ще бъдат хубави“ (<http://www.hardwarebg.com/forum/showthread.php?t=99763>, 6.10.08).

И пак от същия форум:

„Не искам да защитавам социализма или комунизма. И аз не го помня, като изключим режима на тока, опашките за хляб, Костенурките нинджа и Ум белия делфин“.

Какво се чува тук? Аз се въздържам от общи оценки, но на мен не ми беше зле, имам различни спомени, някои кофти (опашките за хляб и банани), други свежи (Ум белия делфин, лютеницата „Хорце“ и бисквитите „Златна есен“); доколкото имаме обща памет, тя е просто натрупване на еднотипни индивидуални спомени, а не споделена памет за споделен социален свят. Онова, от което е съставена (плодово млекце в найлоново пликче и сладолед „Ескимо“ с пингвинче), са отделни парченца, които не са свързани от някакъв организиращ принцип, а най-много да образуват хаотична мозайка на безгрижието. Тази мозаечност на паметта, от една страна, дава свобода – не сме погълнати от миналото, то не е някаква монолитна черна дупка, чиято гравитация изсмуква всяка социална енергия. От друга страна обаче,

мозаечната памет е отказ от нормативна перспектива към миналото, нещата – добри и лоши – са редоположени, но вътрешно несвързани:

„Пък относно времето преди 89 се сетих и че въпреки за всичко трябваше да се редиш на опашка, поне като го купиш знаеш, че е истинско, имам впредвид храните. Е, имаше само „Кучешка радост“ и „Камчия“, а, и някакъв шпек и крем-вирши, ама в тях имаше доста повече месо, отколкото в сегашните. Пословични са останаха и руската техника – особено добър пример бяха телевизорите „Електрон“ – към 30 кило бройката, ама бяха много идиотостойчиви. Или българските усилватели „Студио 2/3“ – абе добра концепция, ама както и в целия соцблок елементната база беше много остаряла, ако не греша стандарта им беше от 63. Отделен въпрос е, че културният живот беше на друго равнище. Имаше много идиотщини, но трудно се криеха (не като сега). Иначе, ако искаш, можеше да отидеш на кино (във Велико Търново имаше 3 кина, сега има 1 Арена, а имаше период, когато нямаше никакво), театрите бяха пълни, но може би всичко беше поради по-високия жизнен стандарт в по-малките градове, отколкото сега. Лошото беше, че те гонеха от работа дисциплинарно за щяло и нещяло, лагерите в Белене и присъдите за врагове на партията и държавата. Малко пресилено си беше това, както и всичко друго в нашата държавичка“.

Тук по-възрастните като мен вероятно спонтанно са склонни да спорят за количеството месо в салама „Кучешка радост“ или за надеждността на телевизорите „Електрон“, но не това е същественото. Онова, в което трябва да се вгледаме, е пълната липса на мислене върху взаимовръзката между „лошото“ и „готиното“, между „дисциплинарното го-

I. Преходът – опити за концептуализация

нене за щяло и нещяло“ и „пълните театри“, между „присъдите на враговете на партията и държавата“ и единствения вид кренвирши, между „идиотоустойчивостта“ на телевизорите „Електрон“ и „остарялата елементна база на соц-блока“. Било каквото било. Разбира се, тези млади хора няма защо да носят отговорност за „присъдите на враговете“, за „опашките за елементарни неща, необходимостта от връзки за всичко по така...“. Но тези фигури са просто метонимии на неавтономността на индивида, а неавтономност ще рече, че не си пълноценен субект на морални преценки. И неавтономността е самата предпоставка на безгрижието – общия ключ на всекидневните спомени за соц-а. С други думи, доброто и лошото не са просто парченца от хаотична мозайка, а са структурно свързани. Неавтономността на индивида, невъзможността да каже публично какво мисли и всъщност невъзможността му да мисли публично, в диалог и в конфликт с други интерпретации на съвместния ни живот е условие на безгрижието, а не просто нещо паралелно съществуващо с него.

Заклучение

Въпреки големите институционални промени преходът изглежда някак непроменен се кой знае колко. Може би затова и „Ранобудните студенти“ поискаха да си го вземем обратно. Тази „леснина“ на прехода лежи върху практически непромененото разбиране за свобода, което той наследи от режима на държавния социализъм – разбирането за свобода като нещо, което не е за изразходване, а за спестяване и частна консумация. Цензурата върху тази частна

употреба на свободата обаче дава парадоксални ефекти. Тези дребнотемни разкази, разбира се, са съществували и преди падането на режима. Но публичната им валидност е напълно отречена – в режима на държавния социализъм всеки публично валиден разказ трябва да се окаже не трансформация, а директна репродукция на матрицата на големия разказ. Това почти неволно придава на малките, обречени на частност практически истории известна, макар и потайна критическа функция – те са алегорически и апокрифни не толкова заради намерението на разказвачите, а заради това, че са обречени на частност. И сега смяната на режима на управление и отпадането на възпроизводството на идеологическата матрица оставя малките разкази, разказите за казармата и опашките без такава критическа функция – просто антикварни парченца, съзвучни с фрагментирането на социалното време. Развързани от онова, което е държало смисъла им на известна критическа или поне подривна инстанция – управляемостта чрез възпроизводството на идеологическата матрица, спрямо която те волю или неволю са се явявали проблематизирани, осмиващи, карикатурни, макар и апокрифно – те сега се оформят около нагледа за едно необвързано с нищо безгрижие. В отсъствието на друг по-бавен разказ, с който да се съотнесе, безгрижието е станало новото име на някогашната неавтономия.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Bobbio 2001: Bobbio, N. (A. Cameron, translation) *Old Age and Other Essays*. Cambridge: Polity.

Mills 2008: Mills, C.W. *Politics of Truth. Selected Writings of C. Wright Mills*. New York: Oxford University Press

Sen 1992: Sen, A. *Inequality Reexamined*. New York: Russel Sage Foundation, Oxford: Clarendon Press.

FREEDOM AND POVERTY

Milena Iakimova

SUMMARY

Numerous sociological and anthropological research results demonstrate how various are the segments of the Bulgarian society report dissatisfaction with freedom as the sole incontestable achievement of the 25 years of democratic social and political life. And what is more, all those segments tend to view the realization of freedom as a cause of impoverishment, status decline and social suffering. How to explain this? Who and for what reasons makes such a causation and how does it relate to the supposed “nostalgia” for the days of state socialism? What are the socially valid notions of freedom that are vital in the contemporary Bulgarian society and how are they bound to the interpretative scarcity of our society with regard to its own near past? Those questions with their presumed answers are displayed vis-a-vis a series of sociological researches of the interpretative schemes enacted by different categories of social actors.

**ИКОНОМИЧЕСКАТА ФИЛОСОФИЯ НА ПРЕХОДА
И ПРИЧИНИТЕ, КОИТО Я НАЛОЖИХА.
ПЕРИОДИЗАЦИЯ.**

Боян Славенков

Увод

В текста се анализира икономическата философия на управлението на икономиката за периода 1990–2014 г. през призмата на главните причини, които обусловиха нейното възприемане и приложение. Аргументирана е безалтернативността на други модели на икономическа политика, които да съответстват на вътрешните и външни проблеми на България през разглеждания период и на задачите, стоящи за разрешаване чрез радикална реформа на стопанския живот.

Посочена е неоснователната критика на неолибералния модел от страна на леви, левичарски и социалистически позиции. Те са определени и като носталгичен блян по тоталитарното време и като реакционно-утопичен романтизъм. Направен е опит за периодизация на прехода според икономически критерии.

За критиките срещу модела на прехода и тяхната природа

Атаките срещу неолибералния модел на икономическите реформи в България започнаха още преди да стартира

I. Преходът – опити за концептуализация

самия процес в хода на подготовката на първите свободни избори след Втората световна война. Те продължават и до днес със същия патос и идейно-политическа природа на основните си тези. Това обстоятелство е доказателство за вродения класово-партиен заряд в тях, заместващ необходимостта от обективизъм и използването на научни аргументи в спора.

Заедно с посочените характеристики на критиката нейна иманентна особеност е **априорното отхвърляне** на всичко, свързано и произтичащо от неолибералното мислене и практика. Без експлицитно да се постулира, без съмнение идеалът на авторите, опониращи на българския преход, е китайският модел на държавен социализъм или някакъв имажинерен социализъм, вероятно с „човешко лице“, или демократичен, с каквито клишета бяхме залъгвани по времето на „съветската перестройка“.

Не бих обърнал внимание върху посочения елемент на лявата идеология, ако в нея като червена нишка не преминаваше ретроградна сантименталност към изгубения „социалистически рай“ или **постсоциалистическата носталгия**. Както великолепно тя е дефинирана от Д. Колева: „Носталгията е обърната назад утопия, сиреч копнеж по едно идеализирано минало, което посочва дефицитите на настоящето“ (Колева 2013: 105). Същият копнеж по миналото, украсен с някакви модернизирани представи за предназначението на икономиката в обществения живот, се забелязва в интензивните критики на неолиберализма след развитието на световна финансова криза от 2007–2009 г.

Обвиняването на либералната икономическа мисъл и политика във виновност за избухването на Великата рецесия подхрани с нова сила левите и левичарски идеологии и

ускори носталгичните и футурологични елементи в тях. Неолиберализмът по този начин беше сатанизиран.

В българския еквивалент на критиките на икономическия преход посочените процеси намериха израз в още по-голямата идеологизация и политизация при поставянето на стопанските проблеми като обект на разглеждане и дискутиране в публичното пространство. По този път отрицанието на неолибералната философия на икономическите промени у нас от позициите на социалистическа идеология стана още повече агресивно и настъпателно.

Една от любимите теми на критиката е тази за натрапеността и чуждоземността на неолибералния модел. Според тях той е чужд на българските национални интереси и е пагубен за бъдещето на страната ни.

В посочения априорен и политизиран маниер на дискутиране един от духовните лидери на БСП – проф. А. Лилов, заявява, че подходът към икономическия преход у нас е наложен от американския проект за преход към пазарна икономика, известен като „планът Ран-Ът“ (Лилов, Баева 2009). Така стратегът на БСП се превръща в идеен покровител и вдъхновител на онези левичарски и анархистични сили в България, според които същият план е „таен заговор срещу българския народ, целящ неговото разорение и физическо изстребление чрез глад, болести и мизерия“.

Вероятно проф. А. Лилов не би желал антипатията му към либерализма да достигне до крайни предели и откровени фалшификации на истината, но когато духът вече е излязъл от бутилката, трудно може да бъде удържан в рамките на благоприличието. И в този пункт критиците на българския преход – от анонимните автори на конспиративните теории, които посочих преди малко, до високо теоретичния

I. Преходът – опити за концептуализация

стил на чл. кор. проф. В. Проданов се еднотипни и духовно еднакви. „Държавата на Хитлер, например – пише той – убива шест милиона души в лагерите в периода между 1933 и 1945 г., но пазарът на глобалния капитализъм убива само за една година пет пъти повече от глад“ (Проданов 2015).

Съществува и един по-различен вариант на критика на прехода, който отразява повечето от разгледаните характеристики на партийно-класовия подход. Но той се реализира чрез много повече аргументираност и опит за обективизация на фактите, въпреки че целта на автора му е дискредитиране и отрицание на прехода. Същият подход може да се определи като технократски и редуccionистичен, тъй като при него критиката е не за това, че преходът е направен, а по-скоро за това, че не би трябвало да се прави. Негов автор е доц. Ст. Стефанов, според когото преходът в България не е съобразен с теорията на М. Портър за етапите в технологичното развитие на обществото, от което следва, че вместо радикални реформи у нас е трябвало да се създадат условия за иновационен преход при запазване на социализма (Стефанов 2013).

Най-добрият начин за демитологизацията на критиката на прехода е обяснението на обстоятелствата, които обусловиха неговата философия и които ще разгледам в следващото изложение.

За причините, които наложиха неолибералния модел в България

Началото на системните преобразувания в икономиката започнаха с идването на власт на програмното правителство на Д. Попов през 1991 г. До този момент двата кабинета на А. Луканов мимикрираха на тема икономическа

реформа. Макар и на думи да се обявяваха за смели и радикални действия за промяна на статуквото, всъщност те го възпроизвеждаха под различните форми на „демократичния социализъм“. Като своеобразна смесица между социализъм и държавен капитализъм се реализира и икономическата политика на Ж. Виденов в периода между 1994–1997 г., която логично доведе държавата до финансов крах. Ето защо въпросът за икономическата философия на политическите сили, идващи и отиващи си от властта, през изминалия период има съществено значение за анализа на демократичните промени в България. Въпреки че в посочените случаи и по-късно, когато отново на власт бяха правителства на БСП, тяхното политическо и социално кредо ги отблъскваше от философията на неолиберализма, но и те бяха принудени да я следват. И в този факт се съдържа както иронията на съдбата, така и един от парадоксите на най-новата ни история...

Лявата партия на социалистите през първото десетилетие на XXI в. беше принудена от обстоятелствата да провежда дясна социално-икономическа политика.

Този факт, като че ли остава извън полезрението на критиците на прехода у нас, за които той е натрапен от външни сили и е чужд, и нерелевантен на проблемите на българското общество в периода на разпадането на социализма. Но ако приемем подобни твърдения за верни, как бихме могли да обясним политическото поведение на тези, от чиито среди възникват антилибералните лозунги и клишета за прехода у нас?

Оказва се, че изборът на неолиберализма в качеството на стратегия на икономическия преход в България има много по-дълбоки причини отколкото фалшивите и ретроградни

I. Преходът – опити за концептуализация

копнежи на бившите комунистически идеолози за „социализъм с човешко лице“. Именно тези причини се оказаха решаващи за налагането на неолибералната философия на стопанските реформи в страната и техният анализ е намерил по-значително място в следващото ми изложение.

На първо място сред причините би трябвало да се поставят проблемите на **дълбоката и всестранна социално-икономическа криза, ознаменуваща разпада на социализма като обществена система**. Тя е естествено проявление на вродените недъзи на плановата система на организацията на стопанския живот, чужда на човешките потребности и на нормалните пазарни процеси за тяхното задоволяване. Дефицитите на рационалност и икономическа ефективност в тази система станаха още по-страшни и фрапиращи със завземането на командните лостове на управлението от номенклатурната класа, паразитираща на гърба на държавната собственост и присвояването на нейните дивиденди. Този процес съвпадна с изчерпването на първоначалните фактори на растежа и влошаването на международната икономическа конюнктура за страните от социалистическия блок – от средата на 70-те и началото на 80-те години на ХХ в. Усложняването на целите пред управлението на икономиката изискваше нови мотиви и стимули на развитието, които номенклатурната класа не беше в състояние да осигури. В края на 80-те години социализмът изживяваше последните си дни.

За да се разбере историческият неуспех на социализма, освен споменаването на факта, че той се провали в глобален план, трябва да се приведат данни за дълбочината на **стопанската разруха**, в която България изпадна в края на 80-те години на ХХ в.:

– Огромен и непосилен за мащабите и капацитета на икономиката за неговото обслужване външен дълг, възлизаш на стойност 10,5 млрд. долара през 1989 година. Въпреки че в статистически аспект относителният дял на външния дълг спрямо брутния вътрешен продукт, който тогава се представя като национален доход – се равнява на „скромните“ 60% през 1990 г., той достига до 180% от БВП през 1991 г. поради спада в произведения национален продукт. Но в анализа на този проблем обикновено се забравя, че курсът на долара към българския лев беше определян административно и не кореспондираше с реалната покупателна способност на националната ни валута. От същата позиция може да се направи изводът, че в относително изражение и като проблем на стопанското развитие българският външен дълг, натрупан през годините на социалистическото управление, е съпоставим с този на Гърция днес и се явява най-изразителният индикатор за провала на командната икономика.

– Много важна характеристика на стопанския колапс на социализма в същия период представлява състоянието на парично-финансовата система. Последната фактически изпада в същия фалит – но официално необявен, в който се оказват външните финанси на държавата. Както пише по този повод известният български стопански историк Р. Аврамов: „С признаването на дълга на републиканския бюджет пред БНБ през 1989 г. се **официализира фалитът на държавата по вътрешния ѝ дълг, настъпил точно година преди същия акт – по външния**“ (Аврамов 2008: 243).

Но официалната статистика не дава пълната картина на състоянието във финансите и кредитната система на България в края на 80-те години поради практиката на нерегламентирано кредитиране на бюджета от страна на държав-

I. Преходът – опити за концептуализация

ните банки (предимно ДСК), на източване на пенсионния фонд на населението и други. В същата посока на разбиране трябва да се възприемат данните за дълга на бюджета към банковата система, която през 1988 г. достига до 30% от националния доход и за размера на кредитите през тази година, възлизащ на 128,7% от БВП. Както и факта, че 40% от предприятията работят за сметка на субсидиране от страна на държавата. И не на последно място, като израз на дълбоките проблеми на парично-финансовата система, е съществуването на висока норма на скрита инфлация. Нейното действие не само ерозира социалната тъкан на обществото и задълбочава още повече кризата в българската икономика, но и всява смут в идеологията и политиката на комунистическата партия, в който няма място за „вражеските елементи“ от световния империализъм.

– На страната на реалната икономика бяха отпечатани като идеално копие проблемите на паричния сектор, както и обратното. Дефицитите в бюджета прикриваха или се опитваха да разсрочат във времето негативните тенденции в производителността на труда, възвръщаемостта на инвестициите и спадащите темпове на икономическия растеж, които в годините след 1990 г. се превърнаха в отрицателни, отбелязвайки началото на спускането на стопанството към дъното.

В действителност кризата, в която попадна социалистическата икономика от края на 80-те години, не беше само циклична, конвенционална. Тъкмо обратното – тя съчетаваше в себе си **както характеристиките и проявленията на последната, така и присъщите на структурното атрофиране на връзките и процесите в народно-стопанската система**, отразени в дълбоките макроикономически

неравновесия, отраслови и материално-стойностни диспропорции. Към посоченото определение е необходимо да се прибави и кризата на управленския модел, неспособен да сътвори и най-малка промяна в загиващата схоластика на тема „общонародна собственост и нейният стопанин“.

Бих могъл да изброя и други аргументи в доказателство на тезата за наличие на стопанска катастрофа в разглеждания период. Те не биха били излишни с оглед на ретроградно-утопичните позиции на леви и левичарски сили, за които стана дума в началото, търсещи и под една или друга форма възраждането на социализма и социалистическите практики в наши дни. Но най-убедително доказателство за колапса на социалистическата икономика беше **тежката и продължителна криза, в която България навлезе в периода 1990–1997 г. и с пълна сила инкасира последствията на всички дефекти на плановото стопанство.**

Като втора причина за приемането на неолибералния икономически модел на реформите у нас се реализираха проблемите на смяната на системата, както тогава наричахме прехода от тоталитарно-командно стопанство към пазарно. Природата на икономическата криза в България, както и в останалите държави на социалистическия блок, изискваше да бъде постигнато макроикономическо равновесие и стабилност като първоначално условие за стартиране на реформите. Но заедно с това и смяната на формите на собственост и управлението им, залагането на основите на качествено нов тип връзки и организация на отношенията между стопанските субекти, финансова и бюджетна дисциплина. Тези задачи не можеха да бъдат решавани със средствата на държавното декретиране на насоките и механизмите,

I. Преходът – опити за концептуализация

чрез които да се реализират целите на реформата. Подобна беше практиката на многобройните и винаги неуспешни реформи, провеждани по социалистически маниер, в който по думите на най-добрия български макроикономист В. Антонов – „непрекъснато се търсеше по-голяма икономическа свобода и винаги се приключваше с по-голяма централизация“ (Антонов 1988). Стратегията на управляващата политическа сила БСП през 1990 г. се състоеше в т.нар. „постепенен преход“ и прилагане на антикризисни мерки, целящи да укрепят социалистическата икономика. Тя основателно беше определена в предизборната платформа на СДС като „утопична идея за преход към пазар с административни средства“ (Икономическа платформа на преходния период 1990: 27). В този политически документ от същата година е изложена визията на опозиционните сили за мащабите, характера и всеобхватността на мерките, необходими за успешното трансформиране на планово-централизираното стопанство в пазарно. Между тях на първо място се поставя макроикономическата стабилизация, отделянето на политическата власт от икономическата, **приватизирането** на държавната и общинска собственост, демонополизирането на крупните стопански обединения, либерализацията на преобладаващата част от цените на стоките, на вноса и износа, на лихвите и валутния курс (пак там). Важно значение в реформите е отдадено на стабилните финансова и бюджетна системи като съставни елементи от инфраструктурата на макроикономическото равновесие.

С особено смислово и политическо значение в предизборната програма на СДС оперира понятието „шокова терапия“. То се използваше от привържениците на статуквото и консервативно-догматичните икономисти и социолози,

за да се внушава страх от последиците на промените в икономиката.

В действителност номиналното значение на термина „шокова терапия“ е отражение на бързината и всеобхватността, с която в предизборната платформа на СДС се концептуализираха средствата и резултатите на икономическата и социална промяна. Дешифрирането на това понятие има много съществено място в разбирането на българския икономически преход като философия. То се явяваше един от идейните мостове, свързващи икономическата програма на СДС със съвременния неолиберализъм, заедно с посочените вече либерализация на цените на стоките и факторите на производството, търговията и изграждането на пазарна икономика.

Неолиберализмът в този период беше завладял академичната икономическа наука под формата на т.нар. **mainstream** и намери институционална организираност в принципите на т.нар. Вашингтонски консенсус. В него бяха предметени правилата и условията, при които институциите на световната финансово-кредитна система и международен икономически ред даваха своята подкрепа за страните в преход или изпитващи сериозни структурни и валутно-платежни проблеми. Бидейки неолиберална по своето съдържание и насоченост, икономическата стратегия на СДС по този начин споделяше адекватни ценности и принципи на провеждане на стопанските реформи и намери в лицето на Световната банка (СБ) и Международния валутен фонд (МВФ) своя идейно-методологически и материален гарант. Тази тяхна функция продължава и до днес, започвайки от 1991 г., когато бяха подписани първите споразумения и се получиха първите траншове от помощта им за България.

I. Преходът – опити за концептуализация

Ето защо **заедно с посочените причини за утвърждаване и реализиране на неолибералната икономическа политика на прехода в качеството на трета такава в България** се прояви дейността и ролята на МВФ и СБ като бастиони на Вашингтонския консенсус.

Посочената причина се третира от критиците на модела на прехода като „натрапена отвън сила“ или като „чужд на нашия национален интерес външен натиск“ и т.н. Те забравят или не искат да разберат по този въпрос най-важното, а именно, че България нито имаше ресурса, нито беше в позиция, от която можеше да поставя условия на своите кредитори, както и да направи дори и една стъпка напред в своите реформи. След обявяването на мораториума по изплащането на външния дълг от правителството на А. Луканов на 29.03.1990 г. икономиката ни, освен че призна фалита си, беше фактически отрязана от достъпа до международните кредитни пазари. Грубият начин и неуважението, демонстрирано от Луканов, най-вероятно целящи да внушат на българското общество, че единственият спасител трябва да се търси в СССР, при обявяването на мораториума по дълга постави страната ни в изолация и безизходица. Всякакви евентуални преговори за разсрочване на външния дълг и достъп до външно финансиране на реформите **задължително и безалтернативно минаваха през споразумения за сътрудничество с МВФ и СБ**. В случая вътрешна необходимост от радикални икономически промени и външната им детерминираност чрез надзорната, гарантна и финансова подкрепа на Международния валутен фонд и Световната банка намериха своето логично съвпадение и взаимна допълняемост. По този начин шоковата терапия, макроикономическата стабилност и равновесие и пазарната икономика

се превърнаха в градивни елементи на стопанските преобразувания у нас. А след като банковата система фалира и се стигна до хиперинфлация по време на управлението на Ж. Виденов и беше въведен валутен борд в България, неолибералната философия на прехода де факто беше институционализирана и даде решаващ принос в ускоряването на радикалните реформи, гарантирането на паричната и банкова стабилност и по този начин за ускоряване на темповете на стопанското ни развитие.

Периоди на икономическия преход

Въпреки несъгласието ми с многото автори, определящи икономическия преход като завършен, изкушението да се „метрифицират“ или „етикетизират“ отделните времеви отрязъци е твърде голямо. В този смисъл бих искал да споделя две съображения, които биха могли да бъдат ориентири или да се вземат предвид при бъдещи изследвания на същата тематика.

Първото от тях е свързано с избора на критерий за обособяването на отделните отрязъци от „икономическото време“, съставляващи неговата историческа протяжност в разглеждания период. Поради сложността и многомерността на икономическите процеси в качеството на критерии съм избрал по тази причина не само строго „реформаторските“ индикатори на промяната, но и повседневни събития и процеси, явяващи се не в битността си на носители на новото, а много често съществуващи въпреки тях. Като правило последните отразяват резултатите от стихийната им или организирана съпротива и конфликти на отделни групи, съсловия и политически институции по повод иновативните действия на икономическата реформа.

I. Преходът – опити за концептуализация

Второто ми съображение отразява по-скоро необходимостта от определяне на отделните периоди, произтичаща от драматизма и изключително високите амплитуди между провалите и успехите на смяната на системата в стопанския живот. Мисля, че ако приемем максимата, че противоположностите се привличат и по тази причина приемем прехода като континуум от отделни времеви частици, т.е. периоди, ще се доближим до адекватния изследователски дискурс на този сложен проблем, разглеждан в неговата цялост.

В съответствие с направените съображения съм приел следната периодизация на икономическия преход:

1. Първи период, обхващащ времето между 1990–1997 г., определен от мен като **„свободни цени и свободно пропадане на икономиката“**. През него бяха предприети първите стъпки за либерализация на стоковите цени и цените на производствените фактори и началните практики в приватизацията, които не бяха в състояние да спрат суровата криза и последвалия финансов колапс.

2. Втори период – 1997–2001 г., характерен с въвеждането на Валутния борд, парично-финансова стабилизация и ускорена приватизация на държавните предприятия. Би могъл да се определи като период на задълбочаване на реформите, излизане от кризата и поставяне на здравите основи на последващия растеж.

3. Трети период – 2001–2008 г. Време на висок растеж и стабилност и дори на „прегриване“ на икономиката в резултат на пълното използване на производствените фактори и повишено съвкупно търсене.

4. Четвърти период – 2009–2015 г. – **„Стагнираща икономика и слабо управление“**. Неспособност на естаблишмента да проведе анти-кризисна програма и да съкрати

размера на незаетите в страната, както и да продължи реформите в останалите сфери на обществото, които биха имали висок позитивен ефект върху стопанското развитие.

Изводи

Неолибералната философия на българския преход беше единствена и безалтернативна основа за обосноваване и провеждането на смяната на системата, започнала от началото на прехода в България (освен ако някой може на сериозно да приема азиатския китайски модел за възможен и приемлив за тази цел). Не беше възможно решаването на такава сложна задача, изискваща всеобхватни, системни и радикални промени в организацията на икономическия живот, целящи пазарно стопанство, частна собственост и конкуренция да бъдат ръководени от комунистическа идеология и от номенклатурна прослойка на старата властова система.

Неолиберализмът като управленска визия се яви като концептуална рамка на реформите, но тя нямаше и не можеше да има съдържанието на систематичен наръчник за ръководство по всеки въпрос и по всякакъв повод. Прилагането на теорията в практиката винаги се е възприемало от икономическата наука за изкуство и щом това е така, се оказва, че нашият естаблишмент беше и е „слаб артист, слаб изпълнител“. Между икономическата теория и нейните препоръки и прилагането ѝ като инструмент на конкретни управленски решения се простира царството на интересите, **политическата икономия на всяко общество, в това число и на българското**, а то транслира своите желания и потребности в цели и мерки на икономическата политика на управляващите във всеки конкретен момента.

Неолибералният модел, затова е неправомерно да

I. Преходът – опити за концептуализация

бъде обвиняван като *causa finalis* – за всички проблеми и неуспехи през изминалия период, а политическата олигархия и нейните групово-партийни и корпоративни интереси да бъдат оневинявани (оправдавани) в качеството им на неикономически фактор. В действителност се случи тъкмо обратното: икономическата политика беше функция от политическата икономия на обществото, централна роля в която изпълняваха потребностите и желанията на същата олигархия, а не задачите на реформата и на икономическото управление. Интересите на олигархията в повечето случаи бяха диаметрално противоположни на пазарната логика, радикалния устрем и всеобхватност на смяната на системата. Те заедно с отсъствието на смелостта и решителността на политическите сили, подкрепящи определени правителства и силната обремененост на българската народопсихология от колективно-етатисткия дух на постсоциализма, се явиха чистата разлика между номиналното съдържание на неолибералния модел и неговите реални резултати в България. Защото неолиберализмът беше философията и на реформите в останалите социалистически страни, осъществили успешен и сравнително по-безболезнен в социално отношение преход – Полша, Чехия, Словения, Словакия, прибалтийските държави и др. Но в тях социокултурните структури и политическата икономия позволиха по-голяма ефикасност на реформите за разлика от българския случай.

И точно това забравят или не желаят да си припомнят критиците на българския преход независимо от „благодарни“ подбуди за безпристрастност и научна обективност.

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2008: Аврамов, Р. Пари и де/стабилизация в България, 1948–1989. София: Институт за изследване на близкото минало, Ciela.

Антонов 1988: Антонов, В. Принципите на икономическия механизъм: двадесет години по-късно. Доклад пред дискусия, 17–18. 11.1988.

Славенков, Пишева, Луджев, Тодорова, Пишев, Аврамов 1990: Славенков, Б., Д. Пишева, Д. Луджев, М. Тодорова, О. Пишев, Р. Аврамов. Икономическа платформа на преходния период. София: Информа, януари 1990.

Българския преход /част първа/ 2012: София: Pogled. INFO. 21.11.2012.

Лилов, Баева 2009: Лилов, А., И. Баева. Преходът като реставрация на капитализма. – Понеделник. София, с. 17–18.

Стефанов 2013: Стефанов. С. Преходът от планова към пазарна икономика в България – необходим е нов модел. NBU, PDF, м. февруари 2015.

Колева 2013: Колева, Д. Надежда за миналото? Соцносталгията 20 години по-късно. – В: Българският комунизъм. Дебати и интерпретации. М. Груев, Д. Мишкова (съст.). София: ЦАИ, Рива, 105–124.

Луджев 2012: Луджев, Д. Революцията в България 1989–1991. Книга 2. София: „д-р И. Богоров“.

Проданов 2015: Проданов, В. Идеологическите митове на българския преход (Първа част). В. Проданов за прехода, м. февруари 2015 г.

**THE ECONOMIC PHILOSOPHY
OF TRANSITION AND THE REASONS
THAT BROUGHT IT**

Boyan Slavenkov

SUMMARY

This paper is devoted to economic philosophy in the national management, during the period from 1990 to 2014, through the prism of these reasons, which identified its perception and application. The without alternativeness for another kinds of models for economic policy is proven as inadequate to internal and external conditions and problems and tasks, facing resolve by using radical reforms in economic use.

The neoliberal model's critic from the side of left, left-wings and socialist positions is analysed as form of totalitarian reactionary romanticism.

An attempt to periodization of transitional period is made.

II. Източноевропейски паралели

**ЦЕНАТА НА СВОБОДАТА –
ПРЕДПОСТАВКИ ЗА И ПОСЛЕДИЦИ
ОТ ПРЕХОДА В ИЗТОЧНА ЕВРОПА**

Искра Баева

Каква е цената на свободата е стар въпрос, поставян многократно в различни исторически ситуации – въпрос, на който различни хора дават различни отговори. Затова в началото ще уточня за коя свобода и за каква цена става дума. Понятието за свобода е може би един от най-важните елементи от европейската цивилизация от епохата на Просвещението до днес. Тя е разбирана и определяна по различен начин. Френската революционна Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г. я дефинира така: *„Свободата се състои в това на човек да е позволено на върши всичко, което не вреди на друг човек: единствените ограничения за упражняването на естествените права на всеки човек са тези, които осигуряват на всеки друг човек да се ползва от същите права. Тези ограничения могат да бъдат наложени единствено със закон“*. Както виждаме, още тогава важен елемент от разбирането за свободата са нейните ограничения, съобразени с обществените и личните интереси. Това политическо разбиране за свободата неминуемо трябва да се постави в центъра на вниманието, когато става дума за политически събития, каквото е началото на прехода в Източна Европа през 1989 г. Още повече, че годината на Есенните революции в европейските социалистически страни съвпадна с 200-годишния юбилей от началото на

Великата френска революция.

А тъй като конференцията е посветена на 25-годишнината от началото на прехода в България, свободата, която ме интересува, е политическата и икономическата. Тя е осигурявана от демократичната система, която идва да замести липсата на свободи в държавния социализъм от съветски тип с неговата еднопартийна политическа система и централно планиране. Но дори и в днешния ден не бива да забравяме, че понятието за свобода е не по-малко широко употребявано и в епохата на социализма. И тогава всяка годишнина от овладяването на властта от комунистическите партии е отбелязвана с лозунги за придобитата свобода. Затова е важно да се уточнят термините. В марксизма понятието свобода е силно застъпено, нещо повече – Фридрих Енгелс пише, че социализмът ще представлява *„скок на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата“* (Енгелс 1966: 292). Но реализацията на тази революционна теория след Болшевишката революция през 1917 г. в Русия силно се отдалечава от повечето основни положения, между които е свободата. В съветския модел на държавен социализъм вече изобщо не става дума за индивидуална свобода, а за колективни свободи, реализирани в социално-икономическата сфера. И се сбъдва старото предупреждение, формулирано от Бенджамен Франклин: *„Онези, които са готови да се откажат от основна свобода, за да си купят малко преходна сигурност, не заслужават нито свобода, нито сигурност“*. Затова един от най-силните стремежи на източноевропейците през 1989 г. е към свободата.

Какво може да се каже за втория елемент от моята теза: цената на свободата? Първо, искам да призная, че идеята да проследя цената на свободата съм заимствала от

II. Източноевропейски паралели

полско-американския историк Пьотр Вандич от Йейлския университет, който разглежда през тази призма цялата история на Източна централна Европа, под което понятие той разбира Чехословакия, Унгария и Полша (Вандич 1999: 11). Но от него съм заимствала само понятието, а не съм следвала логиката на неговия исторически разказ, който е много по-обемен и обобщителен. Най-важният за мен проблем е как може еднозначно да бъде очертана и формулирана цената на борбата за свобода. Трудността произлиза от факта, че цената има различни изразения – индивидуални и колективни, политически, икономически, финансови, културни, социални и т.н. Ще се опитам да я представя в широкия ѝ смисъл, като разгледам както видимите, така и невидимите изразения на цената, която отделни личности и цели народи плащат за постигането на политическата и икономическата си свобода. Борбата за свобода несъмнено е универсално понятие. В Източна Европа тя може да се проследи много далеч назад във времето, но аз ще се съсредоточа само върху периода след края на Втората световна война, тъй като утвърждаването на съветската система след войната и излизането от нея след края на Студената война са взаимно свързани.

В така очертаните времеви отрязък социално-икономическите и политическите борби изобилстват, затова се налага още едно уточнение. Въпреки че най-бурният период на гражданско противопоставяне е разположен в първия следвоенен период (през втората половина на 40-те и в началото на 50-те години), аз не искам да го включа в разглеждания стремеж към свобода. Този период наследява военните години, изпълнени с несрещани по своите мащаби военни действия, вътрешна съпротива, срещу която са прилагани

мощабни и жестоки репресии, унищожаване на хора в промишлени мощаби. Тези характеристики на Втората световна война слагат своя отпечатък и върху политическите битки в първите следвоенни години. Тогава обаче в Източна Европа става дума за политическо противопоставяне срещу налагането на съветската система и борба на управлявалите преди войната или по време на войната срещу новите управници. Те трудно могат да се определят като стремеж към свобода. Според мен тези борби са за съхраняване на старата система и не могат да се впишат в стремежа към свобода, тъй като старата система, която защитават, също не се отличава с големи свободи (като изключим Чехословакия, но пък там борбата е и най-слаба) (Вандич 1999: 259–276).

Определям като начало на борбата за свобода противопоставянето в различни форми и с различни средства, разразило се след смъртта на Сталин (5 март 1953 г.), когато системата за пръв път показва признаци на слабост. Без да се спирам подробно на полския поврат от юни и октомври 1956 г. и на Унгарската революция от октомври–ноември с.г., които отдавна съм описала (Баева 1995: 80–230), ще посоча само цената, която плащат дръзналите да се противопоставят и загубили битката. В полския случай усещането на поляците след Октомврийските събития е за голям успех в противопоставянето срещу опита на новия съветски лидер Никита Хрущов да продължи директната намеса във вътрешните работи на страните от оформения вече Източен блок. Едновременно с това постигането на този политически успех има своята цена. Първото ѝ измерение са икономическите трудности, съпътстващи опитите за реформиране на наложената съветска система на централно планиране – това води до спадане с 20% на доходите на работниците през 1956 г. (Czu-

II. Източноевропейски паралели

binski 1986: 9–17). Най-тежки обаче са човешките жертви, дадени в хода на открития сблъсък на разбунтувалото се население на 28 юни 1956 г. в Познан срещу органите на властта. По официалните данни през този фатален ден са убити 55 души, към които трябва да се добавят още 19, които умират по-късно от раните си, между 300 и 775 са ранените. Убити и ранени има и от двете страни, но всички те са жертви (Zimkowski 1986: 94–98). Това е полската цена на устрема към по-голяма свобода, осъществен при първия опит за десталинизация на системата.

Много по-голям е залогът, пред който са изправени унгарците през същата 1956 г. В Унгария умерените десталинизаторски реформи на премиера Имре Над от 1953–1955 г. – „новият курс“, завършват с неуспех, а събитията излизат извън контрола на управляваната с твърда ръка от Матиаш Ракоши Унгарска партия на трудещите се. Не помага и късното отстраняване на Ракоши от властта през лятото и на 23 октомври 1956 г. един мирен митинг в подкрепа на полския успех еволюира в сблъсъци с властите, за да се превърне през следващите дни в най-мощната антисистемна революция в целия Източен блок. За двете революционни седмици между 23 октомври и 4 ноември, както и в сраженията срещу нахлулата на 4 ноември в Унгария съветска армия, са дадени многобройни жертви. Цената на стремежа към свобода се изразява в човешки жертви, които е трудно да се преброят, но обикновено се сочат между 5 000 и 30 000 (отново от двете страни) и в принудителна емиграция на около 200 000 души. Тя има и материални измерения – жестоки разрушения в Будапеща, разорена икономика, разтърсвана от стачки, разстроено селско стопанство. Има и още нещо, което трудно може да се измери – загубената надежда, че

системата може да бъде отхвърлена с усилията на гражданите (Баева 1995: 221).

Следващият опит на източноевропейците да получат свобода изглежда половинчат, тъй като при него става дума не за пълно отхвърляне на системата, а само за нейната еволюция, с други думи – за демократизацията ѝ. Въпреки тази уговорка аз нямам съмнение в свободолюбивия характер на чехите и на словаците, изразен в Пражката пролет '68. Не само защото той очевидно се оказва толкова опасен за системата, че е спрял с военна сила, а и защото в основата на Програмата за действие на ЧКП (Remington 1969: 88–136) са поставени правата на човека (оттам идва и наименованието „социализъм с човешко лице“). Неуспехът на Пражката пролет е платен с по-умерена цена, тъй като жертвите на интервенцията са много по-малко от дадените от унгарците при потушаването на революцията. По уточнени днес данни убитите са 58 убити в деня 20/21 август, общо от този момент до 3 септември – 72, от които 12 са под 18 години, а 267 души са тежко ранени („Дойче веле“, 21 август 2004). Нещо повече – с провеждането на т.нар. Височански конгрес в условията на чужда окупация чехите печелят морална победа. Но не бива да забравяме външната и вътрешната емиграция, предимно сред интелектуалните елити, а и изтласкването на ЧКП от пътя на реформите към консерватизъм, превърнал я в олицетворение на закостенелите неререформируеми режими, които трябва да бъдат разрушени в края на 80-те години (Karner, Tomilina, Tschubarjan 2008: 461–479).

Без съмнение най-вдъхновяващата обществена акция, насочена към освобождаване от системата, е създаването на Независимия профсъюз „Солидарност“ в Полша през 1980 г. (Ash 1985; Holzer 1995). Тя се развива върху вече подготве-

II. Източноевропейски паралели

ната почва от работнически и обществени бунтове – Познан 1956 г., интелигентския протест от март 1968 (Баева 1999: 147–160), работническият в Гданск от декември 1970 (Баева 2004: 385–412), отново работническият от Радом през лятото на 1976 г., за да се стигне до стачното лято на 1980 г., в резултат на което отстъпват не работниците, а властите, които са принудени да подпишат споразумението с работниците „21 пъти ДА“ (Jarecki, E. 1985: 283). Като всеки успех в борбата за свобода и този има цена. Тя се изразява в празните магазини, свиващата се икономика, общественото противопоставяне и в края на краищата – във въвеждането на военното положение на 13 декември 1981 г. За него плащат всички – и гражданите, и властта (Magody 1995).

В последното десетилетие от съществуване на системата все повече източноевропейци разбират, че промяната трябва да се извоюва и че тази борба има цена. Става дума за появилото се почти навсякъде в Източна Европа дисидентско движение, което открито се противопоставя не само на властта, а и на системата (Христова 2005; Неделчев 2002). Като казвам, че броят на несъгласните нараства, нямам предвид, че те стават обществено мнозинство (Попов 2001). Такава тенденция няма никъде, дори и в Полша (Michnik 1991), преди от центъра в Москва да дойде сигналът за промени – основната заслуга за това несъмнено е на Михаил Горбачов. Правя това уточнение, за да не изпадне днес в позиция подобна на онази от следвоенните години, когато броят на борците срещу фашизма и националсоциализма лавинообразно нараства паралелно с утвърждаването на властта – имам предвид преди всичко българската реалност тогава и сега.

Повечето източноевропейци, макар и повече или по-

малко недоволни от системата, остават пасивни или най-много мълчаливо съчувстват на дисидентите. Така че и през 80-те години най-висока цена за стремежа си към свобода продължават да плащат дисидентите. Те са тези, които често губят работата си, средствата си за препитание, но и получават помощ и съпричастие, стимулират появата на обществената взаимопомощ. Дисидентите стават видими за обществото по специфичен начин, който може да се сравни със съпротивата по време на Втората световна война – чрез външно посредничество с помощта на западните радиостанции, които много по-бързо и ефективно информират гражданите на социалистическите страни за позициите на дисидентите, отколкото това могат да направят личните им контакти или самиздатските им публикации (Александриева, б.г.). По този начин дисидентите подготвят идейно съгражданите си за бъдещата промяна. Доколко успешен е този процес, проличава още в началото на прехода. Най-общо може да се каже, че колкото по-дълъг и организиран е подготвителният процес, толкова по-бързи и успешни са трансформациите. А цената за предварителната подготовка плащат индивидуално дисидентите, докато за недостатъчната подготовка – колективно обществото.

Готовността за демократични трансформации в европейските социалистически страни е различна, но независимо от това промените започват приблизително по едно и също време. Тази специфика на прехода за пореден път показва, че новият обществен поврат в Източна Европа е предизвикан повече от външни, отколкото от вътрешни причини (Burakowski, Gubryniewicz, Ukielski 2009).

Каква е цената, която плащат народите от Източна Европа в годините на прехода? За икономическата цена на

II. Източноевропейски паралели

преобразованията се говори първо на организираниите в целия регион „кръгли маси“ (по същество двустранни) между властите и дисидентите/опозиционери. Там икономическите проблеми са поставяни от управляващите, които най-добре познават реалното икономическо положение, но са видимо negliжирани от опозиционните сили, които се интересуват главно от политическия преход. Това е напълно разбираемо, защото през 1989 г. за пръв път в Източния блок се създава реална възможност за истинска политическа промяна и дисидентите са твърдо решени да се възползват от нея.

Докато икономическите проблеми не са нещо ново, защото съпътстват социалистическите страни непрекъснато от 60-те години. Затова икономиката отстъпва назад в еуфорията, обхванала източноевропейските общества в началото на прехода. Надеждите, с които повечето източноевропейци посрещат промените, са толкова по-големи, колкото по-малък политически опит имат от предходния период. А предупреждението, че трябва да се мине през „долината на сълзите“, преди да се стигне до мечтаното плуралистично и пазарно общество, идва откън – от Ралф Дарендорф (Дарендорф 1992: 53). Но дори и тогава прогнозите, че трудностите ще продължат няколко години, изглеждат твърде прекомерни на повечето източноевропейци, въодушевени от постигнатата толкова лесно политическа свобода.

Цената за новопродобитата свобода започва да се очертава при първите икономически мерки, неизбежни за постигането на втората основна цел на прехода – пазарната икономика. Тогава новите повече или по-малко демократични управляващи се сблъскват с големия проблем как може да се премине от централно планирана към пазарна иконо-

мика, описан образно от Збигнев Бжежински като опит от омлет да се направят яйца. Това, разбира се, е невъзможно, но целта на сравнението не е да обезкуражи участниците в прехода, а да очертае огромните проблеми. Всъщност икономическите трансформации в първите години на прехода наподобяват утвърждаването на социалистическата икономика след войната, тъй като системата първо трябва да бъде разрушена, преди да се създаде новата. А това не може да стане безболезнено, затова, ретроспективно погледнато, по-успешни се оказват онези страни, които го правят по-бързо и рязко като Полша или са изминали най-значителен път в тази посока преди политическия поврат като Унгария.

Икономическите промени се изразяват във: фалити и закриване на предприятията, създадени за обслужване на вътрешноблоковия пазар на СИВ, което предизвиква непознатата в предишната система безработица; в рязката промяна на ценообразуването – от държавен контрол върху цените към регулирането им от пазарните механизми; в загубата на традиционните пазари и необходимостта да се търсят и завоюват нови пазари; в реституция и приватизация на всеобхватната държавна собственост, което води до социални промени. Най-важният въпрос с оглед на моята тема е кой плаща цената за промените. И отговорът ми е, че това са преди всичко значителна част от промишлените работници, пенсионерите, жителите на периферните региони, където изградената по социални причини местна индустрия изчезва безвъзвратно. Тези работници губят работата си, а оттам и доходите си, пенсионерите се затрудняват да се издържат при рязко нарасналите нови цени и растящата инфлация, а населението от периферните райони е принудено да търси работа другаде – в началото в по-големите градове,

II. Източноевропейски паралели

а после и извън държавата си.

Последиците от икономическия преход са естествени и предсказуеми. Проблемът обаче е, че тази икономическа и социална цена плащат предимно хората, които са били пасивни и индиферентни към предходната борба за политическа свобода. Затова те не са готови и не искат да плащат цената за свободата. Резултатът е, че много скоро след свалянето на комунистическите режими бившите комунисти, започнали трансформацията си към социалдемокрацията, печелят изборите и се връщат във властта. Това не продължава дълго, тъй като за тях гласуват хора, които искат да се върнат в сигурното, но несвободно минало на социализма, а в новата политическа система няма големи партии, готови на такова нещо. Така или иначе високата икономическа цена за преобразованието намалява подкрепата за промените и силно ги затруднява. И колкото по-силни са били надеждите в промените, толкова по-голямо е разочарованието, довело в крайна сметка до утвърждаване на популистки лидери в целия регион. Това днес се оказва общата сметка, която плащат всички за постигната в края на 80-те и началото на 90-те години свобода.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Баева 1996:** Баева, И. Източна Европа след Сталин. 1953–1956. Полша, Унгария, Чехословакия и България. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Баева 1999:** Баева, И. Полският март 1968: властта срещу интелигенцията. – В: Попнеделев, Т. (съст.) Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 147–160.
- Баева 2004:** Баева, И. Полските работнически вълнения през декември 1970 г. – предизвикателство срещу системата. – В: Баева И. (съст.) Иронията на историка. В памет на историка и приятеля проф. Милчо Лалков.

София: УИ „Св. Климент Охридски“, 385–412.

Вандич 1999: Вандич, П. Цената на свободата. История на Източна Централна Европа от Средновековието до днес. София: Издателство „Отворено общество“.

Дарендорф 1992: Дарендорф, Ралф. Размисли върху революцията в Европа. София: ЦИД.

Енгелс 1966: Енгелс, Ф. Анти-Дюринг. – В: Маркс. Енгелс. Съчинения. Т. 20. София: Партиздат.

Неделчев 2002: Неделчев, М. Дисидентството в България в контекста на общата антикомунистическа съпротива и на многобройните форми на несъгласие с комунистическата система. – В: Демократически преглед. Книга 49, 196–203.

Александриева (б.г.): Александриева, Л. (съст.) Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свободна Европа“ Румяна Узунова. София: Фонд „д-р Желю Желев“.

Попов 2001: Попов, Ал. Чешкият интелектуалец през 90-те години на ХХ век: изкушения и неволи. София: Голяма чешка библиотека.

Христова 2005: Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956–1989 г. София: Летера.

Ash 1985: Ash, T. G. The Polish Revolution. Solidarity. Vintage Books.

Burakowski, Gubrynowicz, Ukielski 2009: Burakowski, Adam, Gubrynowicz, Aleksander, Ukielski, Pawel. 1989 – Jesien Narodow. Warszawa: Collegium Civitas, Instytut Studiow Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO.

Czubiński 1986: Czubiński, A. Czerwiec 1956 w Poznaniu. Poznań.

Holzer 1995: Holzer, Jerzy. Solidarnosc 1980–1981. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.

Jarecki 1985: Jarecki, E. Stocznia Gdanska im. Lenina. Zycie społeczno-polityczne w latach 1945–1984. Warszawa: WN.

Karner, Tomilina, Tschubarjan 2008: Karner, St., Tomilina, N. Tschubarjan, A. Prager Fruehling. Das internationale Krisenjahr 1968. 1. Beitrage. Kriegfolgen-Forschung. Koeln Weimar Wien: Boehlau Verlag, 2008, 461–479.

Marody 1995: Marody, Mirosława. Długi final. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.

Michnik 1991: Michnik, Adam. Z dziejow honoru w Polsce. (wypisy wiezione). Warszawa.

Remington 1969: Remington, R. A. (ed.) Winter in Prague. Documents on Czechoslovak Communism in Crisis. M. I. T. Press.

II. Източноевропейски паралели

Without Force or Lies. (1990) Voices from the Revolution of Central Europe in 1989–1990, San Francisco: Mercury House.

Ziemkowski 1995: Ziemkowski, A. Poznanski Czerwiec 1956. Relacje uczestników. Poznań.

THE PRICE OF FREEDOM – PREREQUISITES FOR AND EFFECTS OF TRANSITION IN EASTERN EUROPE

Iskra Baeva

SUMMARY

What is the price of freedom is an old issue raised repeatedly in different historical situations, a question to which different people give different answers. The concept of freedom is one of the most important elements of European civilization from the Enlightenment to the present. Political understanding of freedom inevitably must be put in the spotlight when it comes to events like the beginning of the transition in Eastern Europe in 1989. Moreover, the year of revolutions in the Autumn European socialist countries coincided with the 200th anniversary of the beginning of the French Revolution. What can be said about the price of freedom. The most important issue for me is how to chart the price of the struggle for freedom. The difficulty stems from the fact that it has different expressions – individual and collective, political, economic, financial, cultural, social, etc.

НЕ САМО СОЦИАЛНА СЪПРОТИВА И ПОЛИТИЧЕСКА ОПОЗИЦИЯ. ПОЛЯЦИТЕ И ПАДАНЕТО НА КОМУНИЗМА: В ТЪРСЕНЕ НА НОВА ПАРАДИГМА

Дариуш Ярош

В годините след 1989 г. се появиха много задълбочени анализи по различни аспекти на Полската народна република (ПНР). Но махалото на историографията отиде толкова далеч, че се стигна до отричане на каквото и да е сътрудничество на хората с комунистическата власт преди 1989 г.

Политическата необходимост от тълкуване на нашата съвременна история заедно с естественото желание да отхвърлим заблудите и да запълним празните полета са довели до изключително едностранчива картина на ПНР като структура, която е единствено репресивна и налагаща целите на комунистическата партия (Полската обединена работническа партия – ПОРП) и съответно на Кремъл, които през цялото време са били в нестихващ конфликт с обществото.

Значителна част от авторите разчитат на понятиен апарат, който води до опростенчество. Най-широко използваната категория е „тоталитаризъм“, която от средство за осветляването на дадена проблематика в много случаи се превръща в очевиден и самодостатъчен заместител. Твърдението, че нещо е тоталитарно, непосредствено вкарва разглеждания въпрос в кутията на клишето, което не допринася за качествената рефлексия върху характера на въпросното

II. Източноевропейски паралели

явление. Подобна митична версия на ПНР получи широка гласност по времето на прехода в съответствие с парадигмата мъчител-жертва.

Полската историография, която интерпретира събитията в Полша след 1945 г., много рядко и не особено задълбочено поставя въпроса за адаптирането на полското общество към условията на комунистическата държава. Изследващите този период се фокусират предимно върху политическия анализ и в този контекст се занимават с нагласите и поведението на хората, често поставяйки ги под егидата на съпротивата, ако не и на отявнената политическа опозиция срещу властите (Friszke 1994; Turkowski 1992). Повечето от тези изследвания стоят настрана от анализа на адаптацията на обществото спрямо режима; ако този въпрос бъде засегнат, то обикновено се прави, за да даде фон на съпротивата и участието в опозицията.

Сред мнозина полски историци се е загнездила значителна неприязън към адаптационните концепции въз основа на схващането, че е невъзможно да се говори за конвергентни интереси между сферата на институциите и обществото (Rychard 1987: 89–108; Marody 1986: 18–50). Според тези историци политическите и икономическите системи са във вътрешно противоречие и тяхното действие се описва като непрестанно взаимодействие на различни конфликтни групови интереси. Икономиката не се третира като напълно доминирана от политическата сфера, а вместо това ѝ се придава известна автономност. Ударението е поставено върху вътрешните социални различия, разделението на множество групи, които често си съперничат. В най-крайните версии на тези концепции се приема, че основната линия на конфликта не разделя властите и обществото, а вместо това

има множество разделителни линии в самото общество. В тази версия адаптивните концепции печелят известна толерантност от страна на полските комунистически елити през 80-те години, тъй като те легитимират позицията на държавата, която не е представена във вечен конфликт с обществото, а като арбитър в диспутите между различни обществени прослойки. По моя преценка именно защото подобна плуралистична визия за комунизма се сблъсква челно с тоталитарната парадигма, тя се отхвърля от полската историография в нейното основно русло.

Въпреки сложните политически отношения, сериозни социологически изследвания, например тези на Ядвига Станишкис (Staniszki 1972), потвърждават, че директорите на промишлените предприятия се стремят към известна автономност. Яцек Тарковски (Tarkowski 1994) прави подобни заключения въз основа на своите изследвания на местните властови структури. Анджей Рихард (Rychard 1987: 89–108) е на мнение, че тези концепции сякаш отхвърлят ролята на насилието като основен стабилизатор на системата, като вместо това се насочват към ролята на прагматичните мотиви и интереси.

Проблемът за адаптацията наистина се появява в изследванията на някои социолози. В опитите си да анализират проблема, тези автори обикновено се позовават на традицията на своята дисциплина, която служи като отправна точка в разсъжденията им. Социалната адаптация е един от най-често изследваните проблеми в социологическите изследвания. Тази тенденция води до това, че понятието социална адаптация придобива разнообразни значения, които понякога го правят изключително разтегливо и едва ли не годно да опише всевъзможни социални процеси.

II. Източноевропейски паралели

В типичния им вариант адаптивните концепции се основават на хипотезата, че е невъзможно да се говори за напълно уеднаквени интереси в рамките на една институционална система или общество. Икономическите и политическите системи са вътрешно разнообразни, а тяхното действие се определя от непрестанно взаимодействие между отделните групи по интереси. Икономиката не се тълкува като напълно доминирана от политическата система, а вместо това ѝ се приписва известна автономия. Бившите ръководители и експерти на промишлените предприятия осъзнават собствения си интерес и се стремят към автономия, която да им даде известна независимост от управляващите политици и администрацията на държавата. Вътрешното разслоение в обществото, довело до създаването на прослойки, които често взаимно си съперничат – това е аксиомата, която стои в основата на тези концепции.

Както цитираните по-горе социолози, така и някои анализатори в други области посочват несъответствието, което се регистрира в емпиричните изследвания и се изразява в едновременното отхвърляне на институционалната система на ПНР и съглашателство с нея. С други думи системата може да остане неприета в аксиологически план (т.е. по отношение на ценностите), а в същото време да се приема чрез различни типове поведение в областта на „всекидневните интереси“. Последният аспект е особено важен, тъй като в масов мащаб има потребност реалността да се възприема в своето „нормализиращо“, т.е. в състояние, при което ценностите не изпълняват своята регулаторна функция, тъй като се заместват от прагматични интереси. Подобна ситуация може би прилича на социална аномалия, но изглежда доминираща в ПНР с различен интензитет в целия период

от 1945 до 1989 г.

За да опише тази ситуация, А. Рихард разработва своя собствена концепция под названието „активна адаптация“. Той твърди, че сред различните възможни механизми, чрез които функционира тази адаптация като начин да снесе несъответствията между системата и обществото, най-важните са онези, които гарантират на индивидите осъществяването на техните лични аспирации и интереси и най-вече свързаните с ежедневно съществуване. Това е активен процес, *в хода на който обект на промяната е не само индивидът или групата, но също така и „системата“, която мутира под въздействието на онези, които се адаптират [...]. След военния период системата, както и обществото, се променят в хода на двустранните адаптивни процеси.*

Промяната в характера на системата принципно се състои в приемането на отклоненията от идеологическия модел. Ето защо промяната се идентифицира по отношение на модела, а не в резултат от някакви исторически трансформации (например: отношението към църквата или частното земеделие). По-динамичните промени включват толерантността към различни „неформалности“, икономически практики на ръба на закона и други подобни (Rychard 1987: 89–108).

Констатациите на Мирослава Мароди са в контекста на гореописания начин на мислене. Въз основа на изследвания, извършени през 1983–1984 г., тя установява, че системата по това време се отхвърля най-вече в символната сфера, която съдържа нагласите и оценките; но това не се придружава от действия, насочени към трансформирането на системата. Напротив, в сферата на индивидуалните действия се наблюдават типове поведение, които, макар че не са пряко

II. Източноевропейски паралели

мотивирани от приемане на системата, на практика я подкрепят или поне не я саботират (Magody 2001: 137).

Според възгледите на Винициуш Нарожек подобно „управление на системата“ често приема формата на така наречения „малък индивидуализъм“, който се свежда до максималното използване на ограничените възможности, предоставени от политическата система, почиваща върху колективистични правила. Нарожек твърди, че що се отнася до вземането на решения от центровете на властта, винаги остава някаква периферна зона на свободата, в която могат да се разполагат конкретни интереси. Това е зоната, където отделни „малки особняци“, но заедно с това и различни лобита, си съперничат. Именно там индивидът търси „свои хора“ и прави структура на взаимосвързани интереси в условията на дефицит на потребителски стоки (Narójek 1991: 50; Narójek 1994: 92–93).

По този начин въпросът за малкия индивидуализъм по принцип е свързан с вида, обхвата и естеството на адаптивните стратегии в рамките на системата. По какъв начин отделните хора с техните разнообразни роли в социалните и професионални групи се възползват от тази периферна зона на свободата в рамките на системата от институции на ПНР? И как самата система реагира на подобно поведение? Това са най-важните въпроси, на които ще се опитаме да намерим отговор.

Реалният живот в ПНР, приспособяването към комунизма и историците: нова парадигма на адаптацията

Изглежда анализът на отношението между властите и обществото трябва да бъде по-цялостен. Необходимо е да

се използват ресурсите на социологическите проучвания (включително на общественото мнение, както и изследванията, поръчани от различни държавни структури, по работни места и т.н.), автобиографични документи (мемоари, писма, жалби и т.н.) или коментари на низово равнище (особено от създателите на полската школа в журналистиката след 1956 г.), и то в по-значителна степен, отколкото това е правено досега. Това също така предполага архивни изследвания на по-широк спектър от официални източници. Заключениеята за социалните жестове и типове поведение на гражданите не трябва да се базират предимно върху докладите на държавна сигурност и партийните комитети.

Независимо че е трудно да се изпълни, моето предложение е в изследването на ПНР да се прилагат и методите на етнологията и антропологията. Вече са предприети и първите опити в тази насока. Нежеланието да се деконструира зейналата пропаст между комунистическата власт и народните маси води до една самовъзпроизвеждаща се представа за вездесъщия тоталитаризъм. Но антропологическото въображение може да бъде ефективна противоотрова срещу подобни опростенчески заключения относно нивото на социална осъзнатост и поведение на базата на логиката на социалната ситуация. Например по този начин би било по-лесно да разберем защо въпреки ужасните условия в работническите общежития през 50-те години, техните обитатели рядко се жалват, докато в същото време полските работници въпреки съществуващата система от стимули (в това число материални), с изключителна неохота посещават държавните лагери за ваканционен отдих.

В подобни изследвания регионализацията би играла особено важна роля. аз съм напълно убеден, че именно на

II. Източноевропейски паралели

низово равнище най-добре могат да се проверят общите хипотези относно характера на отношенията между режима в обществото.

Оставят ли споменатите по-горе жизнени стратегии някакви следи в поведението на полското общество след 1989 г.?

Социологическите изследвания и специализираната публицистика формулират една теза, според която „заучената безпомощност“ е характерна черта на полското общество в тези години. „Завистлив егалитаризъм“, „манталитет на посредствеността“, „колективистичен егоизъм“, „индивидуализиран алтруизъм“ и т.н. също фигурират в използвания категориален апарат. Но в какво се изразява „малкият индивидуализъм“ в поведението на поляците в онези години? Включва ли той изобретателността в използването на регламентите на системата за постигането на лични цели? Със своята „деформирана изобретателност“ не подкопават ли поляците не само системните правила, но и мисленето в категориите на държавността изобщо? Надеждна ли е журналистическата представа за „прозорливите и спестовни поляци“, доколкото тя описва индивиди, които „не търпят глупости“ в ПНР, умеят майсторски да мамят властите и да трупат капитал от изобретателност? Има достатъчно доказателства, че стратегиите от този характер, които процъфтяват в ПНР, се оказват не толкова благоприятни за изграждането на „нормален“ капитализъм, след като се разпада социалистическата система, оказвайки се непотребни в контекста на Третата полска република, ако не и подпомагащи криминализацията на новата демократична държава (виж подобно схващане в: Mazurek 2010; Kochanowski 2010).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Friszke 1994:** Friszke, A. Opozycja polityczna w PRL 1945–1980. London: Aneks.
- Friszke, Paczkowski (eds.) 1991:** Friszke, A., Paczkowski, A. (Eds.) Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945–1980). Materiały konwersatorium z 20 lutego 1991 r. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Kochanowski 2010:** Kochanowski, J. Tylnymi drzwiami. ‘Czarny rynek’ w Polsce 1944–1989. Warsaw: Wydawnictwo Neriton i Instytut Historyczny UW.
- Marody 2001:** Marody, M. ‘Przemiany postaw ideologicznych i przystosowanie w systemie komunistycznym. In: Szarota T. (ed.) Komunizm. Ideologia, system, ludzie, Warsaw: Instytut Historii PAN.
- Marody 1986:** Marody, M. Warunki trwania i zmiany ładu społecznego w relacji do stanu Świadomości społecznej. Warsaw: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, pp. 18–50.
- Mazurek 2010:** Mazurek, M. Społeczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989. Warsaw: TRIO.
- Narojek 1991:** Narojek, W. Socjalistyczne ‘welfare state’. Studium z psychologii społecznej Polski Ludowej. Warsaw: Biblioteka Kwartalnika Politycznego ‘Krytyka’, 1991.
- Narojek 1994:** Narojek, W. Perspektywy pluralizmu w upaństwowionym społeczeństwie. Ocena sytuacji na podstawie polskich kryzysów. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Rychard 1987:** Rychard, A. Konflikt i przystosowanie: dwie koncepcje ładu społecznego w Polsce. – In: Marody, M., Sułek A. (eds.). Rzeczywistość polska i sposoby radzenia sobie z nią. Warsaw: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, pp. 89–108.
- Staniszki 1972:** Staniszki, J. Patologie struktur organizacyjnych. Warsaw – Wrocław: Ossolineum.
- Tarkowski 1994:** Tarkowski, J. Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym. Warsaw: Instytut Studiów Politycznych.
- Turkowski 1992:** Turkowski, R. Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

**NOT ONLY SOCIAL RESISTANCE
AND POLITICAL OPPOSITION.
THE POLES AND FALL OF COMMUNISM:
IN SEARCH OF NEW PARADIGM**

Dariusz Jarosz

SUMMARY

The author of this article argues that after 1989 the Polish historiography describing the history of Poland after 1945 has not too frequently or penetratingly raised the issue of adaptation of the Polish society to the conditions of a communist state. The scholars researching this period mostly focus on political analyses and, in this context, deal with attitudes and behaviours expressing, in the first place, resistance, if not political opposition, against the authorities. In his opinion it was not combating but adaptation, however, that determined the everyday functioning of individuals. He proposed new, “adaptational” paradigm of analyses of relations between the authorities and society.

ДРУГАТА 1989 ГОДИНА: БАЛКАНСКИ АНТИТЕЗИ

Щефан Тръобст

През така наречената *annus mirabilis* 1989 г. (годината на чудесата), източната част на Централна Европа се състои географски погледнато от Полша, Унгария и изостаналите с месеци от своите съвременници ГДР и ЧССР, които търпят едно отчасти паралелно, но каузално условно развитие в състава на СССР. От всичко това до края на 1989 г. в Югоизточна Европа няма дори и помен. Защото това, което в България наричат „Промяна“, а в Румъния обусловено от събитията „Револуция“, по своето съдържание не е нищо друго освен едни обикновен дворцов преврат в хода на конфликта в рамките на господстващия елит, както и по своята форма една имитация на това, което преди това се бе случило в Будапеща, Варшава и Лайпциг. Докато в държавите от Централна и Източна Европа комунистическите режими рухват под натиска на външни сили, партийните диктатури в Югоизточна Европа повишават от една страна партньорския натиск върху мнозинствата, от друга страна обаче значително увеличават наситения с клишетата на комунистическия социален инженеринг идеализиран асимилационен натиск върху националните малцинства. И това важи не само за флагмана на геронтокрацията Тодор Живков, който от 1954 г. е начело на Българската комунистическа партия, за румън-

II. Източноевропейски паралели

ския диктатор Николае Чаушеску, заемащ поста от 1965 г., но и за новия силен мъж начело на съществуващата в състава на Югославия Социалистическа република Сърбия, Слободан Милошевич.

Две седмици след избирането на Тадеуш Мазоветски на 24 август 1989 г. за първия некомунистически премиер в следвоенна Полша и месец преди победата на лайпцигската нежна революция в ГДР на 9 октомври същата година, Виктор Майер, дългогодишен кореспондент на вестник „Франкфуртер Алгемайне“ за Югоизточна Европа пише статия с на пръв поглед тавтологичното заглавие „Балканите отново се превръщат в Балкани“. Подзаглавието звучи също така криптично: „Делото на Живков, Чаушеску и Милошевич“ (Meier 1989: 16). Това върху което Майер иска да насочи вниманието, е нарушаването на човешките права в България, Румъния и Югославия чрез провеждането на националистическа, дори расистка национална политика от тримата автократи в Югоизточна Европа. В статията той описва три феномена: първо окупирането на автономната до този момент област Косово и инсталирането на авторитарен режим базиран на системен апартейд, на второ място проповядваната програма за „систематизация на селата“ и омаловажаваната политика на принудителна урбанизация в Румъния, от която се чувстват застрашени предимно националните малцинства и на трето място провежданата насилствена политика на асимилация на българската държава към многочисленото турско малцинство в страната, включително предизвиканата от държавата бежанска вълна, наричана цинично от режима „Възродителен процес“ или „Голямата екскурзия“. Майер аргументира, че географският регион на Балканите отново се припокрива с отрицателния регионален стереотип, който

бива отъждествяван с бакшиши и кърваво отмъщение, корупция и насилие, изостаналост и национална грандомания. Според него 1989 година е началото на една ребалканизация на Балканите в най-лошия смисъл на думата.

Принудителна асимилация, опити за бягство и дворцов преврат: България през 1989 г.

Майер определя събитията в България като най-разтърсващи от трите. Защото провежданата от 1984 г. политика на насилствена асимилация от София спрямо близо 900.000 етнически турци живеещи в страната, предизвиква в периода юни-август 1989 г. едно дирижирано от държавата масово бягство към Турция, което води до спад от над три процента на населението в селските райони и до обезлюдяване на огромни територии в източната част на страната. Това, което започва като държавна кампания за насилствено сменяне на имената с арабски и турски корени с такива от славянски и християнски произход и в отговор е приемано от засегнатите с мълчалива омраза и отделни терористични акции, води до пълен срив на вътрешно-етническите взаимоотношения. Един срещу друг се изправят не само малцинствата и държавата, преобладаващото българско население подкрепя до голяма степен туркофобската политика на режима на Живков – това води до тежък разрыв във взаимоотношенията на живеещите в смесените етнически райони в североизточната и югоизточната част на страната.

През 1989 г. в България се случват три на пръв поглед несвързани помежду си, но на втори взаимно зависими политически събития: На първо място ескалира напрежението между държавата и етническото турско малцинство, което

II. Източноевропейски паралели

намира израз в масови протести и последващо масово бягство. На второ място се формира политическа опозиция от представители на преобладаващото българско население, която независимо от своята малочисленост, притежава интелектуален потенциал и успява да проникне в структурите на комунистическата партия монополист. И на трето място, недоволството сред членовете на Централния комитет и Политбюро на Българската комунистическа партия от деспотичния Живков расте, който подобно на своите колеги по служба в Румъния и ГДР подценява динамиката на съветската перестройка и дори открито и се противопоставя.

През пролетта на 1989 г. етническите турци организират гладни стачки и редица други протестни мероприятия, които през месец май обхващат цялата източна територия на страната. Държавният апарат, чиито репресивни ресурси са видимо увеличени поради разрастването на съпротивата върху почти една трета от територията на България, реагира първоначално със сила, в резултат на което загиват над 30 души. В този момент обаче правителство дърпа спирачка: На 29 май 1989 г. партийният и държавен глава Живков държи реч по радиото и телевизията, в която обявява ускореното издаване на задгранични паспорти на всички граждани в страната (Hörken 1989: 327-332). В рамките на само няколко седмици над 370.000 български етнически турци подават молба за издаване на задграничен паспорт. Само за единадесет седмици от 3 юни 1989 г., денят на отварянето на българо-турската граница от страна на Турция, до 21 август същата година, когато поради изтощаване на приемния си капацитет Анкара затваря отново границата, към Турция емигрират над 344.000 български етнически турци.

Постепенно Живков започва да губи подкрепата на пар-

тията и самият той изпада в изолация в ръководеното от него Политбюро. На 24 октомври дългогодишният му съратник, външният министър Петър Младенов, подава оставка като министър (но не и като член на Политбюро) в открито писмо до партийното ръководство, в знак на протест срещу налаганата от Живков политика на „изолация от СССР и КПСС“. След което получава формалното съгласие на Москва за свалянето на властващия вече 35 години държавен и партийен глава и на 10 ноември, един ден след принудителното отваряне на граничните пунктове по Берлинската стена от ГЕСП, той принуждава Живков по време на пленум на ЦК на БКП да подаде оставка и да се оттегли от всички заемани от него постове. Едновременно с това той поема от сваления диктатор поста на генерален секретар на партията, а една седмица по-късно и този на държавен глава (Нёркен 1990А: 627–641). Това което се случва след това може да се определи от една страна като бавна трансформация на продължаващата да бъде на власт комунистическа партия в социалдемократическа, а от друга страна формирането на опозиция от едно излизачо извън пределите на партията обединение в лицето на Съюзът на демократичните сили и най-вече нарастването на вътрешно-етническото напрежение в страната. Защото както останалите, така и сега завръщащите се в страна етнически турци поставят искане за обратимост на процеса и връщане на имената и седмици наред организират протести пред сградата на парламента в столицата. На 29 декември 1989 г. Държавният и Министерски съвет взимат решение, в което се казва, че „наложените мерки за принудителна смяна на имената на български граждани с мюсюлмански имена“, са „произволни решения, дело на отделни личности по време на тотали-

II. Източноевропейски паралели

тарния режим,“ и биват заклеймени като „грубо нарушаване на равенството на гражданите пред закона“. Едновременно с това се обявява връщането на насилствено сменените стари имена, отменя се забраната за говорене на майчин (турски) език и други дискриминационни мерки (Hörken 1990B: 76–79). Мнозинството от българското население обаче, най-вече в източната част, реагира с възмущение, страх и агресия. Членовете на партийния апарат в етнически смесените райони, на Държавна сигурност по места, както и част от заводските и учителски колективи организират Общонароден комитет за защита на националните интереси и настояват за провеждане на референдум по националния въпрос, за да се противопоставят на връщането на насилствено сменените имена и легализирането на турския език. През първата седмица на януари 1990 г. в редица градове в източната и южната част на страната се провеждат митинги, протести и автомобилни протести на таксиметровите шофьори, в които участват десетки хиляди българи, скандирайки с плакати в ръце и издигайки лозунги като „В България само български имена!“ или – с препратка към османското господство – „500 години не ви ли стигат?“. Само с големи усилия правителството успява да овладее заедно с новоформираната опозиция и новосъздадената партия на етническите турци, Движението за права и свободи, етническото напрежение в рамките на година и половина (Troebst 1996: 117–172). В политическата история и културната памет на България кампанията за насилствената асимилация в периода 1984–1989 г. до ден днешен е деликатна тема (Kalnova 2014: 567–593). С почти всички българи без изключение човек може да води диалог относно ужасите на комунистическите лагери или долните убийства с чадър на опозицио-

нери живеещи в изгнание от Държавна сигурност. Не така обаче стои въпросът с така наречения „Възродителен процес“ или „Голямата екскурзия“. Независимо че през януари 2012 г. – близо 22 години след началото на демократичните промени – насилствената асимилация е осъдена с декларация, лозунги като „България на българите!“ – и „Турци въл!“ продължават да са част от политическата култура на страната.

Планове за ликвидиране на села, гладен бунт и убийството на тиранина: 1989 г. в Румъния

При управлението на Чаушеску Румъния е превърната през 1989 г. в бедняшкото гето на Европа. Хранителни стоки, облекло и обувки се раздават, ако въобще ги има, само с купони и то с лошо качество. Парното не работи и през зимата, електричество, газ и бензин се отпускат само на дажби, а медицинска помощ човек може да получи само срещу подкуп. Едновременно с това партийната пропаганда продължава да тръби гръмки и кухи фрази, а тайната полиция Секуритате дебне навсякъде. Малко преди края на годината 1989/90 чашата окончателно прелива и на 15 декември 1989 г. в Тимишуара, вторият по големина град в Румъния и мултиетнически административен център на граничния окръг Банат, избухва Румънската революция срещу комунистическия режим. В отговор на това от 17 декември силите за сигурност започват да стрелят по протестиращите, което води до разпространяване на бунта и в столицата.

През следващите дни от терора на Секуритате и техните помощници загиват над 1000 души. Още на 22 декември диктаторът Чаушеску бяга заедно с жена си, но на 25 декември е заловен и двамата са изправени пред спонтанно сви-

II. Източноевропейски паралели

кан военен трибунал и разстреляни. Партийната фракция около Йон Илиеску създава заедно с изпаднали в немилост стари комунистически функционери, военни, офицери от тайните служби и някои псевдо-дисиденти „Фронта за национално спасение“, поема властта по начин наподобяващ преврат и сформира на 27 декември временно правителство.

Спомените за гладния бунт, дворцовия преврат и множеството загинали през последните седмици на 1989 г. днес засенчват в Румъния онези събития, свързани с решението на режима да насърчи програмата за „систематизация“ и в селските региони, което предизвиква сред населението вълна от страх за бъдещето (Weiss 2010: 304-337; Petrescu 2010).

Прилагането на приетия през 1974 г. „Закон 58/1974 относно „Териториалното планиране и систематизирането на градски и селски селища“ започва на 1 март 1978 г. с разрушаването на цели градски центрове с историческа и архитектурна стойност, с цел да се освободи място за ново строителство. Историкът Дину К.Джиуреску констатира през 1989 г., че още тогава в 29 румънски града са унищожени 85 процента от историческото културно наследство (в това число църкви и гробищни паркове), включително и тези в столицата, а в други 37 града работите по разрушаването са започнати (Giurescu 1989: 10). В селата обаче „кампанията по систематизацията“ не набира скорост. Затова през 1988 г. режимът приема няколко декрета за нейното ускоряване. До 6.000 от общо 13.000 населени места в Румъния, както казва Чаушеску в своята реч на 3 март 1988 г., трябва да бъдат „систематизирани“. На мястото на разрушените села трябва да се изградят близо 550 „агроин-

дустриални центрове“ с жилищна площ за минимум 5.000 души и бившите жители на селата да бъдат преселени там (Deletant 1993: 53-74). Самото намерение предизвиква сред населението в цялата страна несигурност и паника.

Независимо че цялата страна страда от разрушителната мания за модернизация на Чаушеску, за критичните наблюдатели вътре и извън Румъния бързо става ясно, че преселването в агроградове е насочено най-вече към унгарското, немското малцинство и това на шекелите в Зибенбюрген, както и сръбското и немското малцинство в Банат. По този начин, което е и опасението, трябва да бъдат ликвидирани компактно цели села на малцинствата, които тогава съставляват девет процента от населението. Съживяването на „манията по систематизацията“ през 1988 г. предизвиква съответните бурни протести в съседните държави (Petrescu 2013: 93-215). През май 1988 г. срещу плановете на Чаушеску протестира новото държавно и партийно ръководство на Унгария, а през юли същата година външните министри на Австрия и Федерална република Германия, Алоис Мок и Ханс-Дитрих Геншер, осъждат заедно подобни намерения и ги окачествяват като чудовищно нарушение на човешките права. На 9 март 1989 г. Съвета по правата на човека към ООН приема с гласа на членката на СИВ, Унгария (СССР, ГДР и България се въздържат) резолюция, с която осъждат разрушаването на селата в Румъния и водената репресивна политика спрямо малцинствата. На 16 март Европейският парламент гласува резолюция срещу нарушаването на елементарните човешки права от режима на Чаушеску, като на първо място поставят политиката на масовото насилствено преселване – наравно с потискането на националните малцинства, репресивната национална политика, контролът на

II. Източноевропейски паралели

раждаемостта и насилственото настаняване на дисиденти в психиатрични болници.

Независимо от това, че румънският вариант на „промяната“ е изпълнен с драматични конфликти, противоречия и всичките произтичащи от тях последствия, то по отношение на „систематизацията“ смяната на режима има положителен ефект за малцинствата. Реализацията на мегаломанският проект за разрушаване и на селата след градовете, е предотвратена в последния момент.

„Изместване на центъра“, режим на Апартейд и разпадането на държавата: Сърбия в състава на Югославия през 1989 г.

За разлика от България и Румъния в Югославия краят на 1989 г. не води до смяна на системата, а предизвиква необратими дълбоки пукнатини в нейната федеративна държавна структура, така че обхваналата цялата източна половина на Европа системна криза, води в случая на Югославия направо до разпадането на държавата. Италианският политолог Даниеле Конверси контраатакува дългогодишното мнение за започналото през 1989 г. отделяне на Словения и постепенно на Хърватия с една интересна антитеза. Според него политическият център на Федерацията, а именно автономната федеративна Република Сърбия, съвместно с разположената на нейна територия федеративна столица Белград, Народната армия на Югославия, Федералната полиция, Митници и т.н, се е катапултирала сама извън състава на Федерацията поради многократното незначитане на федералната конституция по отношение на останалите пет автономни републики (Conversi 2003: 264-292). Иво Банак, аме-

риканският историк от хърватски произход, също споделя това мнение, като той обръща внимание най-вече на противоконституционната отмяна на самоуправлението на двете социалистически автономни области Войводина и Косово от страна на Република Сърбия през март 1989 г. (Вапас 1992: 168-187). Според германската историчка, специалист по въпросите на Югоизточна Европа, Мари-Жанин Калик „1989 г. маркира началото на края“, като тя също обръща внимание върху касирането на автономията на двете области (Calic 2010: 297).

Движещата сила на това „изместване на центъра“, а именно генералният секретар на Сръбската комунистическа партия Слободан Милошевич, се възползва от поста си на председател на Социалистическа република Сърбия, на който е избран през май 1989 г., за да реструктурира Югославската федерация според вижданията на сърбите и застава начело на така наречената „анти-бюрокраична-революция“. От тук нататък принципа на консенса трябва да бъде заменен от принципа на мнозинството на федерално ниво – което автоматически би означавало една сръбска хегемония. Защото от осемте гласа във Федералния съвет Милошевич контролира четири – този на Сърбия, на продължаващите формалното си съществуване автономни области Косово и Войводина, както и на малко преди това получената равноправен статут Черна гора. Поради колебливото поведение на Македония и Босна и Херцеговина двете северни републики Словения и Хърватска изпадат в състояние на структурно малцинство. Възникналият между двете главни организации на Сърбия и Словения разрыв, продиктуван от спор по отношение на конституцията, става очевиден по време на 14-тия извънреден конгрес на СКЮ през януари

II. Източноевропейски паралели

1990. Представителите на Сърбия и Черна гора настояват за по силна централизация, Словения и Хърватия обратно за повече самостоятелност, а Македония и Босна се опитват да отстояват принципите на Тито за „братство и единство“ между „народите и националните малцинства на Югославия“. Конгресът приключва с разпадането на единната партийна структура (Sundhaussen 2012: 253-277).

Краят на Студената война и блоковата конфронтация предизвикват нарастването на центробежните сили, но пък сега блоково свободната федерална държава губи външния натиск, който е гарант за нейната цялост. А с края на комунизма в страните от Централна и Източна Европа и Югоизточна Европа, както и в Евразия, прокламираният като „трети път“ югославски социалистически модел с елементи на пазарна икономика, също доказва своята нежизненоспособност. *Raison d'être* (причината за съществуването) на една обединяваща в себе си (почти) всички южни славяни федерална република, както става очевидно в края на 1989 г., бе изгубила своето съдържание. Поради това 1990 г. слага началото на един протекъл през годините 1991–1995 и 1998–1999 изключително кървав и приключен едва през 2008 г. процес на разпадането на създадената от Тито федерация на седем отделни държави.

Най-драматичен израз намират започналите през 1989 г. вътрешноюгославски противоречия в южната част на Сърбия, в провинция Косово. Въздигналият се през 1987 г. на върха на Сръбската комунистическа партия Милошевич залага при укрепването на своята власт най-вече на авторитаризъм. Неговата цел е веднъж завинаги да приключи с приписваната на Тито политика: „За да бъде Югославия силна, трябва Сърбия да е слаба“, чрез сръбското господство

над останалите автономни републики. По две причини областта Косово е особено подходяща да послужи за назидание на останалите. От една страна се открива възможност да бъде изчистен „срама“, който Титовата конституция налага през 1974 г. на сръбските национални интереси, като предотвратява сръбската доминация във федерацията и дава на останалите републики статута на държави. От друга страна той базира най-вече на средновековния Косовски мит, който има характера на фундаментален тезис и върху който се гради националната идентичност на всички сърби, без значение дали живеят в Сърбия, в други Югославски републики, в съседни държави или зад океана. В началото на 90-те години стремежът на Милошевич към хегемония в рамките на Югославия води до възраждането на Великосръбската доктрина.

През пролетта на 1989 г. за етническите албанци започва един десетгодишен период на страдания, който достига своята кулминация през ранната пролет на 1999 г. с масовото етническо прочистване на 900.000 етнически албанци и прогонването им в Македония и Албания, проведено от паравоенните сръбски формирования. Още през ноември 1988 г. Милошевич назначава като генерален секретар на СКП начело на Областния комитет на Съюза на комунистите в Косово верни нему партийни функционери, което предизвиква масови протести в Прищина, а от друга страна пропиту със сербошовинизъм контрапротести в Белград. През февруари 1989 г. косовските миньори, етнически албанци, слизат под земята и обявяват гладна стачка, която бързо прераства в обхващащ цялата област генерална стачка. На 23 март сръбското ръководство, упражнявайки натиск върху депутатите и обкръжавайки сградата на парламента

II. Източноевропейски паралели

от армейски части и федерална полиция, принуждава областните парламенти на Косово и Войводина да гласуват поправки в конституцията на Сърбия, с което се отнема автономията на двете провинции. В рамките на последвалите масови протести и налагането на извънредно положение в Косово загиват минимум 29 души, десетки са ранените. Милошевич ознаменува своя триумф, организирайки юбилейно честване по случай 600-годишнината от Битката при Косово поле на символичната дата на Свети Вит, 28 юни 1989 г., като произнася войнствена реч на Газиместан в Прищина, на която присъстват над един милион души. Във своята реч той подчертава „героизма“ и го определя като основна черта на сърбите и сръбската история в битката през 1389 г. чак до наши дни: „Днес, шест века по-късно, ние сме пред битка и в битка“ (Sundhaussen 2012: 262).

От пролетта на 1989 г. до подписаното в Куново на 9 юни 1999 г. споразумение за изтегляне на сръбската армия между командващия Югославската народна армия и силите на НАТО, Косово живее под подобен на апартейд окупационен режим, в който етническите албанци дефакто нямат никакви права. Въпреки това съпротивата на етническите албанци срещу Белград протича дълго време без насилие. Под ръководството на създадената от Ибрахим Ругова Демократическа лига на Косово, етническите албанци създават своя „република в сянка“, която разполага със собствени образователни и здравни структури. Един от най-горчивите уроци на лишената от насилие политика на 20 век е, че пацифизмът не носи никакви ползи на етническите албанци. За миролюбивите си нагласи получават от международната общност само едно потупване по рамото. Едва когато се сформира Армията за освобождение на Косово и Ругова е изтласкан от

политическата сцена, световната общественост разбира през 1998 г., че тук е необходима намеса (Troebst 1999: 777-795).

В спомените на косовските етнически албанци 1989 ще си остане годината, в която приключва свързваният с името на Тито 15-годишен период на автономия от югославския период на тяхната национална история. Това, което следва е окупация, пасивна съпротива, въоръжена борба и най-накрая държавността на Косово. Драматичното десетилетие 1989–1999 не оставя много място за носталгия по Югославия (Schwandner-Sievers, Ströhle 2010: 216-235)

Заклучение

Независимо от това, че годината 1989 г. носи на България и Румъния през следващите години либерализация и в средносрочен план отчасти демокрация, то различията между развитието на страните в Централна и Източна Европа са очевидни – при това с видими до днес последствия. А в разпадащата се Югославска федерация се разразява гражданска война и война между отделните държави, на която през 1995 г. Дейтънското мирно споразумение слага само частично край. Защото започналата през 1989 г. сръбска политика на репресии ескалира през 1998/1999 в Косово, като се превръща в мащабно етническо прочистване, предизвикало последващ военен конфликт. За голяма част от гражданите на Югоизточна Европа, макар и не за всички, годината „1989.“ ще остане в спомените им като *annus horribilis* (ужасната година).

II. Източноевропейски паралели

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Banac, I. (1992) Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolutions of 1989-1990. - In: Ders. (Hrsg.): Eastern Europe in Revolution. Ithaca-London, S. 168-187.

Calic, M. – J. (2010) Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert. München.

Conversi, D. (2003) The dissolution of Yugoslavia: Secession by the centre?, - In: John Coakley (Hrsg.) The Territorial Management of Ethnic Conflicts. London, S. 264-292.

Deletant, D. (1993) Social Engineering in Romania: Ceaușescu's Systematization Program, 1965-1989. - In: Romanian Civilization 2 1, S. 53-74.

Giurescu, D. (1989) The Razing of Romania's Past. Washington, DC.

Höpken, W. (1989) Živkov-Erklärung zu Unruhen unter der türkischen Minderheit Bulgariens. Dokumentation. - In: Südosteuropa 38, S. 327-332.

Höpken, W. (1990A) Was geschah am 10. November? Hintergründe zum Živkov-Sturz. In: Südosteuropa 39, S. 627-641.

Höpken, W. (1990B) Sofias Kurskorrektur in der Türken-Politik. Dokumentation. - In: Südosteuropa 39, S. 76-79.

Kalinova, E. (2014) Remembering the "Revival Process" in Post-1989 Bulgaria. - In: Augusta Dimou, Maria Todorova, Stefan Troebst (Hrsg.), Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe. Budapest-New York, S. 567-593.

Meier, V. (1989) Der Balkan wird wieder Balkan. Das Werk von Schiwkow, Ceaușescu und Milošević. - In: Frankfurter Allgemeine Zeitung Nr. 208 vom 8. 9. 1989, S. 16.

Petrescu, C. (2013) From Robin Hood to Don Quixote. Resistance and Dissent in Communist Romania. Bukarest.

Petrescu, D. (2010) Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure and Contingency. Bukarest.

Sundhaussen, H. (2010) Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943-2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen. Wien-Köln-Weimar.

Schwandner-Sievers, St., I. Ströhle. (2010) Der Nachhall des Sozialismus in der albanischen Erinnerung des Nachkriegskosovos. - In Brunnbauer, Troebst (Hrsg.) (Anm. 9), S. 216 -235.

Troebst, St. (1996) „Demokratie als ethnisch geschlossene Veranstaltung“: Nationalistischer Integrationsdruck und politische Formierung der nationalen Minderheiten in Bulgarien (1989 - April 1991). - In: Wolfgang Höpken (Hrsg.), Revolution auf Raten - Bulgariens Weg zur Demokratie. München, S. 117-172.

Troebst, St. (1999) Chronologie einer gescheiterte Prävention: Vom Konflikt zum Krieg im Kosovo, 1989-1999. - In: Osteuropa 49, S. 777-795.

Troebst, St. (2012) Bulgarien 1989: Gewaltarmer Regimewechsel in gewaltträchtigem Umfeld. - In: Martin Sabrow (Hrsg.), 1989 und die Rolle der Gewalt. Göttingen, S. 357-383.

Weiss, P. U. (2010) Traumatische Befreiung. Die rumänische Revolution von 1989/90 als unbewältigte Gewalterfahrung. - In: Sabrow (Hrsg.) (Anm. 2), S. 304-337.

Щефан Трьобст, хабилитиран доктор по философия, роден през 1955 г., професор по културология за Централна и Източна Европа в Университета в Лайпциг и заместник директор на тамошния Духовен и научен център по история и култура на Централна и Източна Европа (GWZO). GWZO, Райхсшрасе №. 4-6, 04109 Лайпциг, troebst@uni-leipzig.de

THE OTHER 1989: BALKANS' ANTITHESES

Stefan Troebst

SUMMARY

1989 witnessed the velvet revolutions of Central and Eastern Europe. Those transformative processes take a completely different guise in the countries of Eastern Europe: repressions and persecutions in Bulgaria, pooling together and liquidation of villages in Romania, and the strife towards ethnic segregation and stirring of ethnic conflicts in Yugoslavia. Thus, the author argues, what in Bulgaria is called “The Change” (Promyana) and in Romania is labeled as “The Revolution” constitutes nothing more than a coup d’état within the ruling elite and an imitation of the events in Budapest, Warsaw and Leipzig, while the developments in Kosovo underlie the dreadful events of the subsequent civil war. The author presents an insightful overview and analysis of those historical developments in Eastern Europe (Bulgaria, Romania and Yugoslavia in particular) and concludes that they have a tangible impact on the short-to-midterm development of the processes of liberalization and democratization in those societies.

**РЕВОЛЮЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ
В ЦЕНТРАЛНА И ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА:
НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ В РУСИЯ**

Елена Валева

Преди четвърт век е открита нова страница в най-новата история на източноевропейския регион. За изследователите, както на Запад, така и на Изток (включително в Русия), радикалните промени, които протичат в страните от Централна и Югоизточна Европа в края на миналия век, веднага стават обект на изострено внимание. Спецификата на изследователския процес в Русия се състои в това, че в продължение на четвърт век протичат два паралелни процеса: променя се не само обектът на изследване (първоначално „нежните“ революции, а след това и преобразуването на системата, преминаваща през няколко етапа), но и субектът – самият руски изследовател. Да не забравяме, че паралелно с трансформацията в Източна Европа протича и друго събитие от глобален мащаб – отстраняването на КПСС от власт и разпадането на Съветския съюз в края на 1991 г. Големите промени, осъществени в Русия и в страните от Източна Европа през 90-те години на XX век, предизвикват промени в методологията и проблематиката на изследванията, освобождаване от характерните за марксистката историография политизирани стереотипи и митологизирани деформации.

II. Източноевропейски паралели

Когато определяме спецификите на научните изследвания в Русия в областта на визираната проблематика, би следвало да отбележим, че интензивността в изследването на посткомунистическите трансформации е променлива. Вълната от посткомунистически разработки в средата на 90-те години в Русия бе последвана от период на затишие. Публикациите по най-нова история на източноевропейския регион намаляха до минимум през втората половина на 90-те години. Могат да бъдат посочени няколко причини за това положение, но главната е тази, че за разлика от съветския период, когато изследвателят се намираше под идеологически натиск, то сега той се оказва под икономически натиск. Не са малко специалистите, които бяха принудени да напуснат попрището на науката заради крайно ниското заплащане на техния труд. Налице беше и „гладът за извори“, и „гладът за кадри“. Заради липсата на финансови средства и между-библиотечен обмен и нарушаването на двустранните сътрудничества с различните източноевропейски страни, до Руската федерация достигаше малка част от научната литература. Именно затова конкретният исторически анализ на източноевропейските революции представляваше голям проблем за руските изследователи. Все пак в края на XX и в началото на XXI век научният обмен постепенно се възобнови, научните връзки се оживиха, а интересът към проблематиката за трансформациите в Източна Европа се възобнови.

Заявената в заглавието тема е широкообхватна; затова тук ще се ограничи само с анализа на проучванията във водещия академически център по източноевропейски изследвания – Институтът по славянознание при Руската академия на науките, и по-точно – в Отдела по съвременна история.

Основното направление в работата на Отдела и днес са „Трансформационните промени или постреволюционното реформиране на страните от Централна и Югоизточна Европа: плюсовете и минусите в утвърждаването на парламентарно-демократическата система“.

Още от самото начало на събитията сътрудниците на нашия институт следяха с изострено внимание положението в страните от региона. Всяка седмица се провеждаха така наречените „ситуационни анализи“, когато специалистите по всяка страна споделяха с колегите си информацията, получена от чуждестранната преса и информационните бюлетини на ТАСС, а понякога и личните си наблюдения, натрупани по време на командировките, и представяха своите разсъждения и прогнози. За нас, като съвременници на новите обществени катаклизми – отдавна предсказани, но все пак в много отношения разразили се неочаквано – все още беше трудно да осмислим и да направим обосновани изводи за тяхното значение. Може да се каже, че на онзи етап въпросите бяха повече, отколкото отговорите. За началото на 1990-те години беше типично мнението, че крах е претърпял моделът на „реалния социализъм“, а не идеологията като цяло.

Бих искала да изтъкна ролята на тогавашния директор на Института проф. В. К. Волков, който още през 1990 г. в статията си „Революционните преобразования в страните от Централна и Югоизточна Европа“ (Волков, 1990: 21-35) подчерта сложността и нееднозначността на събитията, произтичащи в страните от Централна и Югоизточна Европа, и призова към максимална обективност на тяхната оценка. В това отношение заслужава да се отбележи специално и дейността на завеждащия Отдела за съвременна история д.ф.н. Ю. С. Новопашин.

II. Източноевропейски паралели

Един от факторите, които повлияха върху динамиката на изследванията, е честването на годишнините от източноевропейските революции. Така например, през 1994 г. в Отдела бе проведена кръгла маса на тема: „Посттоталитарната Източна Европа: проблеми на развитието“. Ако непосредствено след революцията стоеше въпросът за същността на настъпващите промени – дали събитията могат да се определят като революция или пък като търсене на нов модел на социализма, то от средата на 90-те години на преден план все повече излизаше анализът на закономерностите на социално-политическото развитие на страните от региона през посткомунистическия период.

Независимо от гореспоменатите трудности, само през периода от 1991 до 1997 г. в Института бяха издадени 9 колективни труда по проблемите на революцията. Ще спомена няколко от тях:

„Восточная Европа на историческом переломе (Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.)“ [„Източна Европа на прага на исторически обрат. (Очерци за революционните преобразования, 1989-1990 г.)“]. (Очерки... 1991); „Восточноевропейский социализм“: становление режима, попытки его модификации, причины краха [„Източноевропейският социализъм“: утановяване на режима, опити за неговата модификация, причини за краха“] (Восточноевропейский... 1992); „Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития общества“ [„Източна Европа: черти на посткомунистическия модел за развитие на обществото“] (Восточная... 1992); „Политические партии и движения в Восточной Европе“ [„Политически партии и движения Източна Европа“] (Политические... 1994); „Бывшие ‘хозяева’ Восточной Европы: Политические портреты“ [„Бившите ‘стопани’

на Източна Европа: политически портрети“] (Бывшие... 1995); „Постреволюционна Восточна Европа: економически ориентири и политически коллизии“ [„Постреволюционната Източна Европа: икономически ориентири и политически коллизии“] (Постреволюционна... 1995); „Политическия ландшафт на страните от Източна Европа в средата на 90-те години“] (Политически... 1997).

За десетгодишния юбилей от революциите в Института по славянознание се проведе международна конференция на тема: „Революциите от 1989 г. в страните от Централна и Югоизточна Европа: поглед след десет години“ (Революции 1989 г в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: взгляд через десятилетие, 1999: 3-31). Още през 1997 г. списанието откри рубриката „К десятиетию восточноевропейских революций“ [„По повод на десетгодишнината от източноевропейските революции“], в рамките на която бяха публикувани около десет статии, засягащи най-различни аспекти на посочената проблематика.

Конференцията бе посветена на някои актуални проблеми в изследването на революциите, които вече открито наричаме антитоталитарни. Бяха разгледани следните основни теми: новите аспекти в интерпретацията на революциите; съотношението на вътрешните и външните фактори в събитията от 1989 г.; формите и особеностите на революциите в различните страни; революциите от 1989 г. и процесите на установяването на новата регионална идентичност в Централна Европа.

Наскоро след провеждането на конференцията материалите от нея бяха обнародвани в два колективни труда: „Революции 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы.

II. Източноевропейски паралели

Взгляд через десятилетие [„Революциите в страните от Централна (Източна) Европа“]“ (Революции 1989... 2001) и „Централна Европа в поисках новой региональной идентичности [„Централна Европа в търсене на нова регионална идентичност“]“ (Централна... 2000). Във втората книга се осветлява проблемът за формирането на новата регионална идентичност на страните в Централна Европа в края на 80-те и през 90-те години. Опирайки се на конкретни материали, авторите очертават тенденцията към ново вътрешнорегионално идентифициране, при това, освен разглеждането на общи за региона аспекти на възникването и утвърждаването на новата регионална идентичност в политически, икономически и културно-идеологически аспект, трудът съдържа и анализ на положението в отделни страни.

Значимостта на научните разработки от последното десетилетие на XX в. по история на източноевропейските революции се състои в това, че те предоставиха на руския читател богат емпиричен материал по въпросите на съотношението на вътрешните и външните фактори на процеса на демократизация, на това, че те насочиха вниманието му към проблемите на укрепването на демократическите норми в областта на политиката и дадоха възможност да се сравнят междинните резултати от прехода в страните от Централна и Югоизточна Европа и в постсъветското пространство. Естествено, за историка 10 години дават съвсем малка историческа перспектива, а това означава, че неизбежен спътник на авторите са „гладът за извори“ и почти пълната липса на фундаментални разработки по интересувашите ни въпроси.

За да се запълни съществуващата празнота в руската справочна литература за съвременното развитие на централноевропейските страни, през 2003 г. Отдел по съвре-

менна история на Института по славянознание издаде историко-политологически справочник под заглавие „Централноевропейские страны на рубеже XX–XXI веков: аспекты общественно-политического развития [Централноевропейские страны в края на XX и началото на XXI век]“ (Централноевропейские... 2003). Като отчитат, че за десетилетие и половина тези страни са променили съществено общественно-политическото си устройство и външнополитическата си ориентация, авторите включват и общи сведения за съвременните територии, държавните символи, паричните единици, населението и религиозния състав на страните в региона. Кратките очерци са посветени на съвременната история на тези страни, включвайки характеристики на техните граждански обединения и политически партии, биографии на лидерите им, сведения за общественно-политическия им строй и икономическата им полтика, изтъквайки особеностите на външнополитическата дейност към Русия и другите държави, давайки сведения за участието им в международни политически и военни структури. След 12 години излезе от печат ново издание – преработено и допълнено, стигащо хронологически до последните събития в региона - отразени са дори последните парламентарни избори и сформирането на новото правителство в България през есента на 2014 г. (Централная и Юго-Восточная Европа в конце XX-начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития 2015).

Бих искала специално да отбележа, че по същото време българистите от Института по славянознание подготвиха и издадоха фундаментален труд, озаглавен „България в XX веке“ (България в XX веке: Очерки политической истории, 2003). Книгата бе обнародвана в академическата поредица

II. Източноевропейски паралели

„XX век в документи и изследвания“ и постави началото на цикъл от монографии върху политическата история на страните от Централна и Югоизточна Европа в най-ново време, подготвени от сътрудниците на Института. Работата е посветена на най-дискусионните и малко изследвани въпроси по историята на България през XX в. В заключителните очерци „Реальный социализм в болгарском варианте: от „сталинизма“ к „живковизму“ [„Реалният социализъм“ по-български: от „сталинизъм“ към „живковизъм“] и „Становление постсоциалистического общественного строя“ [„Установяване на постсоциалистическия обществен строй“] се проследяват явленията и процесите в българското общество през периода на криза на социализма и „нежната революция“ в Източна Европа. Представени са възгледите на авторите относно установяването и функционирането на новия държавен и обществен строй в България в края на XX и началото на XXI в., особеностите на икономическото положение в отделните страни, неговото влияние върху социално-политическите процеси.

Първото десетилетие на XXI век се характеризира с разширяването на кръга от исторически извори и съответно с появата на сериозни исторически изследвания на по-високо равнище. За колегията на Института по славянознание нов етап в изследването на Източна Европа представляваше преминаването към тригодишни изследователски проекти в рамките на Програмата за фундаментални изследвания на Отделението на историко-филологическите науки при РАН. Това означава, че държавата бе преминала към целево финансиране (макар и оскъдно) на конкретни актуални научни изследвания.

През 2006-2008 г. в рамките на Програмата „Власт и об-

щество в историята“ се осъществяваше проектът: „От комунистически режим към демократическо общество. Централна и Югоизточна Европа в края на ХХ и в началото на ХХІ век“. Целта на проекта бе да анализира и обобщи историческия опит, натрупан през предишния период в страните от региона.

На разностранно осмисляне бе подложено съотношението между власт, общество и реформи. В издадената колективна монография „Власть - общество - реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина ХХ века“ развитието на страните от региона е представено чрез разкриването на механизмите във взаимоотношенията между отделните части на тази триада, като са сравнявани моделите на развитие във всяка от страните (Власть... 2006). В книгата се разкрива еднопосочния характер на отношенията „власт - общество“, но наред с това е предприет опит (там, където това е било възможно) да се анализира и обратната връзка – влиянието на формиращото се гражданско общество (Унгария и Полша) или на „паралелното общество“ (Чехословакия) върху приеманите (или неприеманите) от властта решения от реформаторско естество.

През 2007 г. излезе от печат книгата „История антикомунистических революций конца ХХ века: Центральная и Юго-Восточная Европа [„История на антикомунистическите революции в края на ХХ в.: Централна и Югоизточна Европа“]“ (История... 2007). Там е направен анализ на вътрешните предпоставки и причини за революциите, а също така и на международната обстановка, в която те се осъществяват. Смесовото съдържание на книгата засяга предимно сферата на политиката, тоест институционалните промени. Вниманието на авторите е насочено главно към изучаването на ха-

II. Източноевропейски паралели

рактерните черти, предопределящи разбирането за тези революции като бързопротичащи системни промени, а не като постепенни реформи вътре в системата. Обаче отчитайки значимостта на социално-културните аспекти на революции, авторският колектив е включил в монографията и съответна глава, посветена на тази проблематика.

В обнародваната през 2008 г. колективна монография „Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века — начало XXI столетия)“ [„Обществени трансформации в страните от Централна и Югоизточна Европа (90-те години на XX в. – началото на XXI в.)“] авторите разглеждат различни етапи от постреволюционното реформаторство, правят анализ на политиката на реформаторския еволюционизъм като доминиращо направление в преобразователната дейност, чрез което през изминалите две десетилетия като цяло успешно са решени задачите на преходния период от държавен социализъм към постиндустриален обществен строй (Общественные... 2008).

През 2009-2011 г. Отделът по съвременна история работи над проекта: „Трансформационните процеси в страните от Централна и Югоизточна Европа в края на XX и в началото на XXI век: двайсетгодишен исторически опит (1989-2009)“. В рамките на този проект през ноември 2009 г. в Института по славянознание при РАН бе проведена международна научна конференция на тази тема. Този научен форум събра повече от 40 учени от осем страни – Русия, Чехия, Полша, Унгария, Румъния, България, Словения, Австрия.

Трансформацията като цяло, нейният генезис и вътрешна логика, универсалните ѝ закономерности и националните ѝ характеристики, бяха разгледани от гледна точка

на методите на регионалистиката и странознанието. Участниците в конференцията интерпретираха опитите за разрешаване на конфликтните ситуации в региона, вътрешните противоречия в елитаобразуващите групи (особено по време на приемането на държавите от региона в общеевропейските структури), критериите за завършването на трансформационните процеси в тези страни. На конференцията бе обсъден проблемът за приложимостта на историческия опит в страните от Централна и Югоизточна Европа при определянето на посоките в развитието на бившите съветски републики. Въз основа на материалите от конференцията бе обнародван колективен труд на учени от различни страни: „Революции и реформи в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя“ (Революции... 2011). В него руските и чуждестранните автори обобщават двайсетгодишния опит от социалните трансформации в страните от региона, анализират формите и методите за осъществяването на различните модели и стратегии. Вниманието им е съсредоточено върху регионалния подход: разкриване на вълните на трансформациите в региона – от север (Унгария, Полша, Чехословакия) към юг (България, Румъния, Югославия). Статиите съдържат анализ на фактите със специален акцент върху ролята на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия, контент-анализ на основополагащите документи (правителствени програми, програми на управляващите и опозиционните политически партии, идейни постановки на опозиционните структури), статистически анализ.

В рамките на същия този проект бе започната важна работа – публикуването на документите в два тома: „Анатомия конфликтов: Центральная и Юго-Восточная Европа: Документы и материалы последней трети XX века“ [„Анатомия

II. Източноевропейски паралели

на конфликтите: Централна и Югоизточна Европа: Документи и материали от последните три десетилетия на ХХ в.“] (Анатомия конфликтов 2012-2013). За пръв път в руската историческа наука бе предприет опит да се формира документалната база за всестранното изучаване на различните модели на движенията на протеста в шестте страни от региона. Първият том на документалния корпус съдържа исторически извори, разкриващи различните стадии и степени на конфликтните ситуации в отделните страни от региона. В книгата са обнародвани конкретни документални свидетелства за търсенията сред опозиционните среди в страните от региона на идеологически концепции и модели, алтернативни на съществуващите режими, както и програмите на политическите и социалните трансформации. Публикуваните документи отразяват еволюцията и структурата на опозиционните течения в региона, помагат за ориентирането в техния широк спектър, което позволява да се изяснят някои ключови моменти от историята на шестте страни. Всеки един документ е придружен с подробен коментар.

Във втория том са включени документи, които отразяват спецификата и различните нюанси на целия спектър от опозиционни и дисидентски движения в шестте страни от региона в края на комунистическите режими. Представените в превод на руски език чуждестранни документи, както и изворите от руските архивохранилища, представляват стабилна основа за анализа на социално-политическите конфликти в региона, отразяват техния преход от латентна към открита фаза под влиянието на съветската перестройка. Документалният корпус позволява да бъдат разкрити различните варианти на диалога с властите и търсенето на консенсус между опозиционните сили, да се направят сравнителни

изследвания на движенията на протеста в тези страни. Обнародваните там извори разкриват логиката в развитето на опозиционните движения, тяхната синхронност, формите за разрешаване на конфликтните ситуации. Създаването на такава документална база дава възможност на изследователите да правят компаративистки анализ и типологизация на протестните движения.

Въз основа на документите от двутомника съставителите подготвиха хрестоматия за студентите от вузовете. Тя се появи на бял свят през 2013 г. благодарение на Издателството на Московския университет под заглавие „Протестные движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: Конец 1960-х–1980-е гг.“ [„Протестните движения в страните от Централна и Югоизточна Европа“] (Протестные... 2013). Главното предназначение на пособието е да даде възможност на преподавателите, студентите и докторантите да се запознаят с първоизточниците по история на опозиционните и дисидентските движения в шестте страни от Централна и Югоизточна Европа (България, Унгария, Полша, Румъния, Чехословакия, Югославия) от края на 60-те до 80-те години на ХХ в.

През периода от 2012 до 2014 г. в Института се осъществяваше работа по проект на тема: „В търсене на новата държавност: другомислие и дисидентство в страните от Централна и Югоизточна Европа. 60-те – 80-те години на ХХ век“ в рамките на Програмата на фундаменталните изследвания на РАН „Нациите и държавата в световна история“.

Задачата на проекта се състоеше в това да бъде проследена историята на зараждането и развитието на идеите за нова държавност в различните страни от региона, тоест вниманието на изследователите да се съсредоточи върху пред-

II. Източноевропейски паралели

историята на трансформационните процеси, да се изтъкнат техните идейни източници и идеологически импулси. Поставената задача се осъществи по отделни страни, а също така и изтъквайки общите за целия регион характеристики на дисидентските движения. По същия начин се определиха и конкретните задачи: изследването на процесите на формиране на контра-елити в Полша, „паралелното общество“ в Чехословакия, потенциалът на опозицията в рамките на властовия елит в Унгария. Тези три типа опозиционни движения се насочват и към разработването на проекти за трансформация на държавността. В другите страни от региона – България и Румъния – подобен род проекти се забелязват само в зачатък. В Югославия тези процеси еволюират от критика на самоуправленския социализъм до отказ от социализма във всяка негова форма, до разпадане на социалистическата федерация и в крайна сметка до етнокрация.

През октомври 2013 г. в Института по славянознание бе проведена международната научна конференция на тема: „Идеите за новата държавност в програмите и вижданията на другомислещите и дисидентството в страните от Централна и Югоизточна Европа. Краят на 60-те – 80-те години на XX век“. Тя показва, че идейната история на страните от региона, също както и историята на идеите в самите тях през периода от края на 60-те до края на 80-те години на XX век се характеризира с една обща черта – осъзнаването на необходимостта и дори неизбежността от смяна на модела на държавност. При това излезе наяве обстоятелството, че съзидателните мотиви в програмите на опозицията и дисидентството съвсем не са така често срещани, както би се искало на съвременните изследователи, а и въобще те са старателно зашифровани. Тяхната дешифровка бе осъще-

ствена въз основа на нови документални извори (от руските и чуждестранните архивохранилища) с цел във възгледите на другомислещите и дисидентските структури да бъдат разкрити елементите на конфигурацията на новата държавност в условията на „реалния социализъм“.

Резултатите от тази представителна международна конференция бяха отразени в сборник (Инакомыслие в условиях „реального социализма“: Поиски новой государственности, 2014). В рамките на едно от най-важните направления на историческата наука – историята на идеите – е представен анализ на концепциите и трактовките на новите форми на държавност. Дисидентските течения и отделните опозиционни мислители в Централна и Югоизточна Европа ги разглеждат като матрица на социалните нововъведения и ги свързват с проектите за трансформации на държавността. Тези проекти се основават на съчетаването на националните държавнически и исторически традиции и демократични ценностни системи като гаранция за спазването на човешките права и свободи. Изводите съдържат принципно нова за руската историография концептуална трактовка на опозиционните и дисидентските течения, което е особено важно за разбирането на споменатото явление не само в европейските страни, но и в други региони на света. Книгата предвижда решаването на задачи не само в тясно исторически план. Тя съдържа елементи на политологически анализ, общосоциологически изводи, тоест има комплексен характер.

В заключение може да се каже, че през новото хилядолетие за руските учени радикалните промени в региона на Централна и Югоизточна Европа се превръщат в обект на комплексно и систематично изследване въз основа на разширяващата се изворова база и на ново аналитическо рав-

II. Източноевропейски паралели

нище. Съществено развитие получават и формите на изследователския процес: от отделни ситуационни анализи и „кръгли маси“ се преминава към международни конференции в рамките на транснационалното и интердисциплинарното сътрудничество с последвало обнародване на представителни сборници от статии и колективни монографии.

Превод Пенка Пейковска

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Анатомия конфликтов: Центральная и Юго-Восточная Европа: Документы и материалы последней трети XX века. Т. 1. Начало 1970-х – первая половина 1980-х гг. (2012). Санкт-Петербург: Алетейя; **Анатомия конфликтов: Центральная и Юго-Восточная Европа: Документы и материалы последней трети XX века.** Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов (2013). Санкт-Петербург: Алетейя.

Болгария в XX веке: Очерки политической истории (2003). Москва: Наука.

Бывшие ‘хозяева’ Восточной Европы: Политические портреты (1995) Москва: Институт славяноведения РАН.

Власть - общество - реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века (2006) Москва.

Волков, В. К. (1990) Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Вопросы истории, 6.

Восточноевропейский социализм»: становление режима, попытки его модификации, причины краха (1992). Москва: Институт славяноведения РАН.

Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития общества (1992). Москва: Институт славяноведения РАН.

Восточная Европа на историческом переломе (Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.) (1991). Москва: Институт славяноведения РАН.

Инакомыслие в условиях «реального социализма»: Поиски новой государственности: Конец 60-х80-е гг. XX в. (2014). Москва: Институт славяноведения РАН.

История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа (2007) Москва.

Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века — начало XXI столетия) (2008) Москва.

Политические партии и движения в Восточной Европе (1994). Москва: Институт славяноведения РАН.

Политический ландшафт стран Восточной Европы /середины 90-х годов/ (1997). Москва: Институт славяноведения РАН.

Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии (1995). Москва: Институт славяноведения РАН.

Протестные движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: Конец 1960-х–1980-е гг. (2013) Москва: МГУ.

Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя. (2011). Москва: РОССПЭН.

Революции 1989 г в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: взгляд через десятилетие (1999). Славяноведение, 6.

Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности (2000) Москва: Институт славяноведения РАН.

Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX-начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. (2015). Москва: Институт славяноведения РАН.

**REVOLUTIONS AND TRANSFORMATIONS
IN CENTRAL AND SOUTH EAST EUROPE:
THE SCIENTIFIC RESEARCH IN RUSSIA**

Elena Baleva

SUMMARY

This paper presents an analysis of the developments made in the research centers of the Russian Federation, where a research is carried out on research on the transformation processes in the countries of Central and South-Eastern Europe. The stages, the problems (in particular the study of desidentstvoto and dissent as instigators in the transformation of the state and the creation of its new models) and the results of the research process are retraced there. Its specificity is the fact that for a quarter-century two parallel processes ran: changing of not only the object of study (first revolution, then the transformation of the system, passing through several stages), but of the subject – Russian researcher himself. This favoured changing of the methodology, problems, broadening the scope of original sources and the expansion of the scientific international contacts.

III.

Политики, феномени и личности

НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИТЕ ГРИМАСИ НА ПРЕХОДА

Евгения Иванова

Родината на национализма е преходът: от аграрен към индустриален ред, от предмодерно към модерно общество (Гелнър 1999: 57). Интересно би било да се провери дали тази класическа дефиниция е приложима към всеки преход. Дали преходът – по принцип – е натоварен с националистически заряд, или всяко преминаване от един обществен ред към друг, от една към друга социална структура е повлияно от своите собствени политически конюнктури? Възможно ли е да се мисли, че преходите (например) от индустриално към постиндустриално общество, от модерност към постмодерност са непременно обречени на национализъм? Може ли това да се отнесе и към преходите, които ще ме интересуват тук – от комунизъм към демокрация (или – за да избегна постулиращата яснота на думата „демокрация“ – към посткомунизъм)?

Визията за този последен преход, твърде дълго просъществувала в западните политологически изследвания, му приписва национализма като иманентно присъщ – поне на Балканите, неумеещи да се справят с „бремето на своята история“. Докладът на Международната комисия за Балканите от 1995 г. (известен като Втора Карнегиева анкета) сравнява комунизма с периода на османска власт, определен от Първата комисия (1914 г.) като „огромен хладилник“ за на-

ционализмите. Еманципацията от Османската империя, „замразила“ националистическите енергии на подвластните си народи, е уподобена на еманципацията от комунизма, след чието отстъпление хладилникът започнал да се размразява с шеметна бързина (Несъвършеният мир 1997: 15).

Тази визия е, разбира се, обяснима, когато фокусът на изследователското внимание е върху разпада на Югославия. Тя би могла в някаква степен да бъде валидна и за Румъния (останала извън този фокус), където влиянието на ултранационалистическата партия „Велика Румъния“ постепенно нараства през 90-те години. През 1994 г. лидерът ѝ Корнелиу Вадим Тудор получава министерско кресло. На парламентарните избори през 2000 електоралният ѝ резултат е 23%, а Тудор събира 28% като кандидат-президент – само 8% по-малко от избрания Йон Илиеску. До 2008 г. „Велика Румъния“ играе ролята на балансьор между леви и десни в румънския парламент (Иванова 2005: 320–321).

В България пък (която заема страница и половина от над 200-те страници Доклад на Международната комисия) ролята на балансьор и до ден-днешен се играе от набеждаваната като етническа партия Движение за права и свободи, а националистически партии (в първите петнайсет години плурализъм) липсват в българския парламент¹. Най-високият

¹ Единственото изключение е мажоритарно избраният във Великото народно събрание (1990 г.) депутат от Отечествената партия на труда Димитър Арнаудов. Самата партия получи 0.6% по пропорционалната система. Изборът на Арнаудов, който се присъедини към парламентарната група на БСП, беше пряко следствие от националистическата истерия, раздухана в първите дни на 1990-та от някои комунистически среди – като реакция на решението за връщане на мюсюлманските имена.

III. Политики, феномени и личности

процент, който (през тези петнайсет години) успява да постигне националистическа партия, е 1% – за Българската национална радикална партия през 1991 г. (Иванова 2005: 321)².

С това не искам да се присъединя към твърденията, че българското общество е иманентно „оперирано“ от национализъм – в сравнение с други балкански или европейски общества. (Най-трафаретният довод в подкрепа на тези твърдения е прословутото – „единствено в цяла Европа“ – спасение на българските евреи, аргументирано оспорвано и като „единствено“, и като „спасение“ в последно време³. Друг довод е не-присъединяването на България към вълната на националкомунизъм, заляла други балкански държави като Югославия, Албания и Румъния, за което не е никак ясно дали е предизвикано от липса на национализъм или от верноподаничество към Съветския съюз). За да проуедем неособената валидност на такива твърдения, е достатъчно да си спомним „възродителния“ процес – наистина единствена не само по мащабите си, но и по самото си качество политическа практика в Европа. Вярно е, че известна част от обществото се разграничи и дори осъди действията на комунистическата власт. Изключително трудно е обаче днес да се прецизира каква е реалната представителност на тази „част“. Три десетилетия по-късно героическата мимикрия, вероятно, ще про-

² Би трябвало да спомена и най-дълго просъществувалата националистическа партия – ВМРО, която няколко пъти успява да изпрати народни представители в българския парламент. Това обаче никога не се случва при самостоятелно участие. Депутатите от ВМРО са част от различни коалиции или предизборни споразумения: със СДС (1994 г.), в ОДС (1997), в Български народен съюз (2005 г.), в Патриотичен фронт (2014 г.).

³ Вж. по този повод Аврамов 2012 и др.

изведе мнозинство от „тогавашни несъгласия“.

Вярно е също, че Народното събрание гласува с пълно мнозинство „Декларация, осъждаща опита за насилствена асимилация на българските мюсюлмани“. Това обаче се случи 23 години (през 2012) след началото на прехода, а „пълното мнозинство“ се състоеше от 112 народни представители⁴. Останалите отсъстваха. Склонна съм да предполагам, че невъзможното вече изследване на тогавашното отношение към „възродителния“ процес би показало подобно отсъствие...

Петнадесет години след началото на прехода (когато мнозина вече отбелязваха неговия край) и в българския парламент се настани националистическа партия. Внезапният успех на „Атака“ през 2005 се оказа изненада за политици и социолози. Изненада беше и електоралният профил на партията: нейните избиратели съвсем не бяха необразовани, бедни, безработни, лумпени – образ, привидян в първоначалните очаквания. Напротив – мнозинството от тях бяха напълно съразмерни с представите на средностатистическите българи за самите себе си. Доминираше именно „средното“: средно образовани, средно заможни, работещи.

Опитахме се заедно с колеги и студенти от Нов български университет да очертаем галерия от образи на избиратели на „Атака“, както и да потърсим мотивацията за техния избор. Проведохме изследването⁵ в Русе, Златица и Несебър, където (на областно и на общинско ниво) „Атака“

⁴ 112 „за“, „против“ няма, 3 въздържали се. (<http://www.vesti.bg/bulgaria/politika/parlamentyt-osydi-vyzroditelniia-proces-4462171>)

⁵ Изследването „Избирателят на „Атака“ – опит за портрет“ беше проведено през 2006 г. с качествена методика (дълбочинни интервюта, биографичен метод). Резултатите са публикувани у Иванова (съст.) 2007.

III. Политики, феномени и личности

беше получила най-висок резултат.

Противно на очакванията ни, националистическата мотивация не се оказа водеща. Дори в Златица – родното място на лидера на „Евророма“ Цветелин Кънчев и на немалко „цигански барони“, където тази – иначе маргинална – група се привижда като „привилегирована“, антициганските нагласи не бяха доминиращи. Много повече „народен гняв“ беше отправен към собствениците и дори към обикновените работници, добиващи злато в Челопеч, които получавали заплати от по 15 000 долара и се опитвали да командват. Наричаха ги „чужденците“ (мината е купена от австралийци), макар мнозинството работници да бяха българи от района. Колкото до циганите, повече внимание беше съсредоточено върху къщите и колите им, отколкото върху етническата им принадлежност.

В Русе определях като „чужденци“ пришълците от селата, които „омърсили“ хубавия стар град. Етническа принадлежност и там не се дискутираше – в единия „лагер“ бяха „старите русенци“, в другия – всички останали (българи, турци, цигани).

Най-отчетлив беше превесът на социалната над националистическата мотивация в Несебър, където дори няма малцинства. (Не бих квалифицирала като малцинство идеално адаптираните гърци, които имат самочувствие на „аристократи“ – обитават Стария град, а всичко останало наричат „квартала“ – поведение, твърде сходно с вече коментираното за Русе). В Несебър е трудно да се намерят и бедни – повечето жители имат малки хотелчета или поне дават стаи под наем. И тук „народният гняв“ беше насочен към „чужденците“ (от вътрешността на страната – София, Пловдив), които „взели“⁶ земята и построили на нея гигантски хотели, а местните си

останали със скромните пететажни къщички – „за гости“... Тук се очертаха други „лагери“: собствениците на пететажни къщички – срещу притежателите на двадесететажни мегалити.

„Не се оплакваме. Не е въпросът за хляба“ – обобща нагласите един от информаторите в Несебър, който в предишен разговор мечтаеше за Пиночет. – „Избива 30 хиляди и всичко се оправя!“

Почти всички информатори мислеха себе си като „средна ръка хора“, които – общо взето – „свързват двата края“. Почти без изключения бяха недоволни от „изпадането в статус“ – знаели, че заслужават много повече. Биографиите им бяха относително сходни: произход от семейства на дребни комунистически функционери, офицери, охранители, както и немалко безпартийни, „облажили се“ по един или друг начин от „татовото време“: служители в БОДК (Бюро за обслужване на дипломатическия корпус), Кореком, Балкантурист, Наркооп. Някои са били управители на хотели и ресторанти, други – началници на магазини или складове. Разочаровани от дясната политика и еврозавоите на БСП, те гласуват за „Атака“ с надеждата да им се върне изгубеният статус. Неслучайно се вдъхновяват не толкова от призивите за повече патриотизъм, колкото от проектите за национализация. Макар че изгубеният статус има различни проявления, различна степен на престижност и различно финансово изражение, те са обединени от чувството за несправедливост, обида, незаслужено „понижение“. Може би най-точната дума е „прецакване“ – те са хората, прецакани от прехода.

Разбира се, сред симпатизантите на „Атака“ има и

⁶ Доминираше възгледът, че земята е „взemannana“, а не – „продавана“.

III. Политики, феномени и личности

младежи, чиято ценностна система би трябвало да е формирана именно по времето на прехода. Преобладаващата част от тях обаче декларираха, че мотивацията им е дошла от семейството – от родители, баби и дядовци – на достатъчна възраст да се чувстват прецакани от прехода⁷.

Дали това означава, че преходът е свършил?

Дали „Атака“ е партия от прехода, или е произведение на друга – „постпреходна“ конюнктура?

Или е креатура от последния му етап – официалното приобщаване на България към европейските и евроатлантическите структури?

„Атака“ се появи на политическата сцена в периода между две важни събития: приемането на България в НАТО (2004 г.) и приемането ѝ в Европейския съюз (2007 г.).

Възможно е създаването ѝ да е резултат на страха, че „приобщаването“ ще ни причини редица неприятности – от затварянето на АЕЦ „Козлодуй“ до отнемането на шкембе чорбата.

Възможно е комплексът на бъдещи „бедни роднини“ в Европа да е мобилизирал значителен масив от антиевропейски нагласи, олицетворени от политическа структура, поставила патриотическите възделения най-високо в ценностната си скала и отхвърляща всякаква „чуждестранна“ намеса в съкровената българска съдба.

Възможно е също така създаването на „Атака“ да е

⁷ Имаше и изключения: една младежка компания от Русе беше гласувала „ей така, за шоуто“. Изключения, естествено, имаше и сред по-възрастните: в Златица се гордееха, че един от мандатоносителите на „Атака“ (бивш заместник председател на „постпреходната“ БКП и инициатор за издигането на паметник на Вълко Червенков в града) е техен съгражданин. Немалко жени пък въздишаха, че Волен бил толкова хубав...

инициирано (и заплатено) от Русия, за да затрудни приближавашата евроинтеграция. В първото десетилетие на XXI век БСП вече не можеше да изиграе тази роля. Затова беше необходима антисистемна партия, която – под маската на национализма – да задържи България в руския кръг на влияние. „Сигурност за България има само с Русия. Трябва да им предложим отново да влязат с армия и да ни освободят“ – казваше (още през 2006) споменатият мандатоносител от Златица.

Руската обвързаност на „Атака“ вече не е тайна за никого. Доказателствата за това са ясно видими – като се започне с ропота против санкциите по повод Украйна и се завърши с частушките, белязали откриването на предизборната кампания през 2014.

Не само обвързаността с Русия подлага на съмнение специфично националистическия характер на „Атака“. Както посочих по-горе, резултатите от изследването показаха категоричен превес на социалното пред националистическото в мотивацията на електората ѝ. Българите, привърженици на „Атака“, се чувстват прецакани не толкова от малцинствата или чужденците, колкото от богатите – били те етнически чужди или етнически свои. Възприятието на „свои“ и „чужди“ в случая „Атака“ само на повърхността изглежда обусловено от етнически, религиозни или културни различия. Всъщност като „чужди“ се мислят собствениците на двадесететажните хотели, като „свои“ – онези с пететажните. Хората без хотели никак не влизат в схемата, макар че често са употребявани, за да се говори от тяхно име. Защитата на бедните и угнетените е най-ефикасният камуфлаж за заклеяване на елитите⁸.

Тази популистка с ясно очертана лява⁹ ориентация

⁸ За повече подробности от изследването вж. Иванова 2007: 5–12.

III. Политики, феномени и личности

риторика, използвана от партийния апарат и мотивираща електоралните нагласи, трудно може да опише образа на „Атака“ като „чисто“ националистически.

През същата симптоматично „междинна“ 2005 г. беше създадена и друга националистически ориентирана партия – „Ред, законност и справедливост“, която не успя да постигне дори не особено големия, но все пак постоянен успех на „Атака“. Въпреки шумната и скъпо платена (неясно от кого – поне за мене) кампания, през 2009 г. РЗС едва успя да премине 4%-вата бариера (резултат 4,1%) и изпрати в Народното събрание 10 депутати. По-късно групата се разпадна поради напускането на един от членовете. Това си остана единственото ѝ парламентарно участие.

Макар в патриотическата бравурност на лидера Яне Янев да се долавяше тържествената героика на македонски харамия, макар той и съратниците му самоотвержено да бранеха българската чест и светлината на православието, национализмът и в този случай не се оказа доминиращ в партийната риторика. Много по-важно място в нея заемаха маршът срещу корупцията и наказанието на „лошите“ (богатите?) в името на „добрите“ (бедните, угнетените?). Съвсем, както при „Атака“, доминиращият патос беше социалният. (Може би именно заради отсъствието на различия в

⁹ На една от традиционните Кръгли маси на департамент „Политически науки“ в НБУ, следващи парламентарни, президентски и местни избори, избухна ожесточен спор – лява или дясна партия е „Атака“. Следващи убеждението, че национализмът е иманентно присъщ на десните партии, някои от колегите защитаваха тезата за принадлежността ѝ към десния сектор. Други (сред които – и аз) още тогава очертахме по-скоро лявата ѝ ориентация, като се аргументирахме с резултатите от споменатото изследване.

идеологиите, двамата лидери дълго време се замеряха със семейно-битова проблематика).

Нарекох годината 2005 „симптоматично междинна“ не само заради средищното ѝ положение между двете важни „приемания“ – в НАТО и в ЕС – но и заради предполагаемото ѝ състояние на преход от национална към европейска идентичност. Би трябвало да се очаква, че толкова дълго лелеяната и благополучно осъществена през 2007 г. българска евроинтеграция ще ознаменува края на мъчителните преходи и най-сетне ще сдобие народа ни със самосъзнание на европейци. Би трябвало да се очаква, че най-сетне ще се усетим принадлежащи към общност с отдавна утвърдени хуманистични и демократични ценности – вместо към източна сатрапия, negliжираща настоящето и бъдещето, втрещена в героичното си и/или травматично минало. Би трябвало да се очаква също, че най-сетне ще започнем да черпим аргументи за самочувствие от сегашното си битие на модерни граждани – вместо от извехтелите доспехи на историята.

Нищо такова не се случи. Вместо това Историята се завърна.

В „симптоматично междинния“ период (2005–2009 г.) бяха проведени мащабните телевизионни кампании „Великите българи“ и „Голямото четене“. За разлика от първата втората кампания не предвиждаше само български произведения. Въпреки това те („Под игото“, „Време разделно“) категорично заеха най-предните места, следвани отдалеч от „Война и мир“, „Клетниците“ и „Дон Кихот“.

Само три месеца след случването на възделената българска евроинтеграция (19 април 2007 г.) с тържествена церемония, на която присъстваха държавният глава, министърът на културата и други важни гости – беше препог-

III. Политики, феномени и личности

ребан цар Калоян. Заупокойната молитва беше отслужена от Великотърновския митрополит, а президентът държа реч. Саркофагът, теглен от бронетранспортър, беше покрит с *националния* флаг. Протоколът беше като на държавно погребение, защото цар Калоян бил владетел на българската държава и върховен главнокомандващ.

Малцина вероятно са си припомнили (едва ли – и президентът историк), че най-голямата заслуга на отново изровения покойник е сразяването на рицарите от IV кръстосен поход, т.е. – на онова, което сега мислим като „Европа“. Или пък са се сетили? В такъв случай невинно-ироничният смисъл на царското погребение, създаден от историческо невнимание, би се превърнал в нелепа манифестация на антиевропеизъм. Манифестацията впрочем не закъсня. В края на същия този април (точно на годишнината от приемането ни в НАТО) се разрази скандалът „Батак“. Държава и общество единодушно заклеймиха един маргинален академичен проект, забраниха провеждането на една конференция и на една изложба, които вероятно без този скандал щяха да останат напълно незабелязани. Не мисля да анализирам подробно казуса „Батак“. Правила съм го нееднократно на други места (Иванова 2009 и др.). Ще очертая само онзи негов аспект, който засяга интересуващата ме тук тема.

Наред с всенародния вопъл, предизвикан от опасността да „ни отнемат клането“, наред с вдъхновения от държавата¹⁰ опит да се вменят на българите мъченически нагласи, каквито те най-общо нямат, казусът „Батак“ открои и

¹⁰ Най-активно в това вдъхновяване участваха обкръжението на Президента Първанов и самият той.

категорична ненавист към едни враждебни „те“, които този път нямаше как да бъдат разпознати като традиционния враг – турците. Наистина, появиха се „заобиколни“ интерпретации като „Башибозук с германски ботуш“¹¹, но основният виновник не можеше да бъде съвсем заобиколен. Свободният университет в Берлин, където преподаваха авторите на проекта и фондация „Бош“, която го беше финансирала, ясно сочеха врага – Германия. Обстоятелството, че от четири месеца ние с тази Германия пребиваваме в една общност, не смути нито възмутената държава, нито завладяното от жажда за мъст общество. Подозирам дори, че – зад виновницата Германия – и държава, и общество привидяха уголемения образ на традиционно враждебния Запад. Тоест Европа, оформена като „те“...

„Те направо ти сменят чипа. На тях им трябват хора с чип. Глобализацията ще забрани историята“ – предвеща отговорникът за патриотизма, тогавашният директор на Института по история Георги Марков. И съвсем сериозно съобщи, че „съществуват стратегии да бъде изтрита националната ни памет“¹². Тъй като бях твърде смутена от визията за Европа като „те“, проведох през различни години, следващи евроинтеграцията, малка анкета с един-единствен въпрос: „Чувствате ли се европеец?“

В таблицата по-долу съм отбелязала резултатите¹³:

¹¹ Водещо заглавие на в. „Политика“, 27.04.2007.

¹² В. „Труд“, 02.05.2007.

¹³ Анкетата беше проведена от студенти в НБУ без претенция за представителност. Резултатите, които публикувам за първи път, са в личния ми архив.

III. Политики, феномени и личности

Отговор	2007	2008	2012
Повече българин, отколкото европеец	45,6%	27,4%	31%
Повече европеец, отколкото българин	1,9%	7,3%	4,5%
В еднаква степен българин и европеец	27,2%	25%	19%
Само българин	19,9%	28,4%	36%
Само европеец	2,4%	2,4%	3%
Нито европеец, нито българин	2,9%	9,5%	6,5%

Очевидно е, че „собствената“ идентификация категорично преобладава над европейската и дори се увеличава с отдалечаването от възделената 2007 г. За това може да има множество обяснения, но е сигурно, че доста над половината българи¹⁴ не се чувстват съвсем европейци.

Нагласите към национализъм пък изглежда нарастват.

Първите след 2007 г. парламентарни избори (2009 г.) бяха – почти без изключения¹⁵ – белязани от националистическа риторика. Разбира се, в този случай би трябвало внимателно да се диференцира говоренето „анти-ДПС“ (провокирано от емблематичното изявление на Доган, че той

¹⁴ Ако сумираме процентите на „повече българин, отколкото европеец“ и „само българин“, ще получим 65,5% за 2007 г., 55,8% за 2008 г. и 67% за 2012 г.

¹⁵ Единственото изключение (поне – според моите наблюдения) беше НДСВ, която остана под 4%-вата бариера.

разпределял порциите в държавата) от анти-турското. Ожесточеният патос на кампанията беше наистина насочен срещу ДПС и конкретно срещу лидера ѝ, т.е. бихме могли да предпологаме общополитическа, а не – специфично националистическа мобилизация. Беше пуснат в обращение термина „доганизация“, за чието авторство претендираха различни лица, кръгове и партии¹⁶. Пасивният електорат беше призоваван с лозунга: „Който не гласува, гласува за Доган!“. Дори доскорошният коалиционен партньор на ДПС – БСП – обещавахе, че „единствената политическата сила, която може да преустанови този процес“ („доганизацията“), е самата тя¹⁷. След това обвини ДПС за загубата си.

Сатанизацията достигна толкова масови размери, че „Атака“ – досегашният традиционен изразител на такива нагласи, остана в позицията на недоволено мрънкащ изобретател с откраднат патент. Повечето партии наистина диференцираха ДПС от „турците изобщо“ – ако забравянето на „турците изобщо“ може да мине за диференциране. В редките случаи, когато някой се сещаше за тях, неизменно ги определяше като „добри, трудолюбиви и честни“.

Трудно ми е да се отърва от усещането, че квалификацията „добри, трудолюбиви и честни“ обикновено се използва за похвала на прислугата. Трудно ми е да се отърва и от усещането, че „чисто“ политическата „анти-ДПС“ риторика, гремяща корупцията и „преяждането с власт“, беше всъщност прицелена към притаените български предразсъ-

¹⁶ Макар че най-гласовити бяха претенциите на Яне Янев, действителният изобретател на термина е Иво Беров, няколко години по-рано (вж. в. „Седем“, 27.07.05–02.08.05).

¹⁷ Изказване на Румен Овчаров:

<http://dnes.dir.bg/2009/06/26/news4675478.html>

III. Политики, феномени и личности

дъци, задължаващи ни непременно да мразим турците и въобще мюсюлманите като „поробители“. С корупцията и с „преяждането с власт“, като че ли свикнахме¹⁸. Много по-мощен електорален потрес би бил постигнат, ако се засегнат дълбинните пластове, в които българите все още настояват да са потомци на роби. И се обиждат, ако някой поиска да им „отнеме“ робството – както се обидиха при „отнемането“ на клането в Батак...

Възможно е и изказването на спечелилия изборите Бойко Борисов – че „възродителният“ процес бил правилен като замисъл, но неправилен като изпълнение – да е било част от същата тази стратегия за проникване в дълбинните пластове на недолюбвания турците електорат.

Електоратът никак не се впечатли, когато внесената от „Синята коалиция“ още през 2010 декларация за осъждане на „възродителния“ процес беше отхвърлена от дневния ред. Електоратът не се впечатли и от замяната – в първото правителство „Борисов“ – на министъра по европейските въпроси с министър за българите в чужбина.

А когато вече през 2012 г. декларацията против „възродителния“ процес беше все пак гласувана, се появиха предложения за отменянето ѝ – не само от „Атака“, но и от „много обществени и политически организации“ и „видни интелектуалци“¹⁹. През същата 2012 г., когато според цити-

¹⁸ Много симптоматичен в това отношение е примерът с „радикалния ислям“ в село Рибново. Когато разговарях с противниците на Ахмед Башев, набедали го в „радикален ислям“, те непрекъснато ми изброяваха хотелите, ресторантите и цеховете, които си построил уж с кметската заплата. Попитах ги защо не го обвиняват в корупция. „Никой нямаше да ни обърне внимание – отговориха. – Всички са корумпирани. А виж какво стана с радикалния ислям...“

раната по-горе анкета идентификацията „европеец“ намалява за сметка на идентификацията „българин“... През 2012 г. преходът отдавна би трябвало да е свършил. И национализмът (ако генерализираме дефиницията на Гелнър) – да си е отишъл.

Ако съдим от резултатите на последните евроизбори (2014 г.), именно това трябва да се е случило. Нито „Атака“, нито Националният фронт за спасение на България успяха да изпратят депутати в европарламента. Не успя и „Велика Румъния“. Единствено в Унгария – от бившите комунистически държави „в преход“ – националистите пожънаха успех. Партия „Йобик“ зае II място с 15%²⁰. Затова пък в „старите“, „не-преходни“ демокрации успехът им беше съкрушителен²¹.

Анализът на тези процеси, както и пространните сравнения между национализма на Изток и на Запад, излизат извън рамките на моята тема. Тук ще кажа само, че отхвърлям тезата за национализма като иманентно присъщ или неприсъщ на една или друга нация. Отхвърлям и тезата, че в различни географски (разбирани преди всичко като културни и политически) пространства той се проявява с

¹⁹ <http://www.vestnikataka.bg/2012/05/%D0%BD%D1%81%D0%B4%D0%B0%D0%BE%D1%82%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8/>

²⁰ В Унгария, впрочем, управляващата партия ФИДЕС също не е чужда на национализма.

²¹ Първо място за „Партия на независимостта“ във Великобритания и „Национален фронт“ във Франция, трето място за „Партия на свободата“ в Австрия, „Партия на свободата“ в Холандия, „Истински финландци“ във Финландия и „Златна зора“ в Гърция.

III. Политики, феномени и личности

различно качество²². Смятам, че националистическата мобилизация зависи в много по-голяма степен от конкретните политически конюнктури, отколкото от географското разположение.

Ако доскоро можеше да се каже, че националистическите настроения на Запад се мотивираха предимно като антиемигрантски и еврофобски, а на Изток – от непоносимостта към „собствените“ малцинства, сега (с нахлуването на вълни от бежанци) тази разлика все повече се заличава. Не съм никак сигурна освен това, че „омаловажаването“ на нацизма, антисемитизма, антимиюсюлманските и антициганските настроения сред привържениците на „Национален фронт“ или „Партия на свободата“ в Холандия (отбелязано от Джон Палмър²³) е достатъчно убедително. Антициганските жестове при това не са приоритет само за цитираните по-горе националистически формации, но и за „големите“ партии – както от дясно, така и от ляво. Достатъчно е да си припомним провалените политики по отношение на циганите на Саркози и Валс. Или – хоровото заклеяване на мултикултурализма: не само от Луке („Алтернатива за Гер-

²² Тук имам предвид не само класическото разделение на източен (негативен, травматичен) и западен (позитивен, експанзионистичен) национализъм, положено от Кон, следван от Пламенац (Kohn 1944, Plamenatz 1973), но и други интерпретации по темата от по-късно време (напр. Mause 1969, Seton-Watson 1977). Неотдавна – именно по повод последните евроизбори – срещнах и твърдението на испанския социолог и политолог Торелбланка, според когото западните националисти уважавали либералната демокрация, а източните („Йобик“, „Златна зора“ и „Атака“) били на ръба на тоталитаризма – откровено антисемитски и ксенофобски (Желев 2014: 18).

²³ <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/nov/15/far-right-threat-europe-integration>

мания“), но и от Меркел, не само от Фараж, но и от Каме-рън.

Неуспехът на българските националисти на евро-изборите беше повод само за краткотрайно удовлетворение. Ако „Велика Румъния“ получи едва 1,2% на парламентарните избори през 2012 и изглежда трайно слязла от политическата сцена, „Атака“ и „Патриотичен фронт“ не само са част от националния парламент, но и едната от тях подкрепя управляващата коалиция. Именно очакваната от „Патриотичен фронт“ подкрепа извади отново на дневен ред отдавна из-търкания от употреба проблем с новините на турски език и постави под съмнение назначенията на хора с мюсюлмански имена.

По-нататъшното развитие на тази проблематика за щастие показва, че зад спорадично предявяваните от „Па-триотичен фронт“ условия стои не толкова ширещ се сред избирателите ѝ етническа непоносимост, колкото чисто по-литически машинации за увеличаване на влияние. Блъска-ницата за влияние изглежда мотивира и ДПС при искането на промени в Закона за гражданската регистрация. За съжа-ление всеки жест на ДПС – в каквата и посока да бъде от-правен – се етнизира както от самата партия, така и от про-тивниците ѝ. Вместо да атакуват предложението (да се заличат от регистрите *всички* български имена – без да се зачита волята на гражданите) като антидемократично, като повторение на „възродителния“ процес с обратен знак или поне като възможност за създаване на административен хаос, противниците на проекта (от всички страни на поли-тическия спектър) заговориха за разцепление на нацията, за принадлежност на ДПС-елита към структурите на Дър-жавна сигурност, за Косово и за Ислямска държава. Това го-

III. Политики, феномени и личности

ворене със сигурност ще капсулира електората на ДПС, т.е. – ще увеличи влиянието му. Целта ще бъде постигната.

По-горе стана дума за това, че етническият привкус на едно събитие или процес е винаги по-ефикасен – и в парламентарните прения, и в медийните фойерверки – от „най-обикновен“ корупционен скандал и дори – от остро социално противоречие. (Стигна се дотам да се говори за „етническо разделение“ в село Рибново, където населението е етнически еднородно).

При все това, както показаха случаят със споменатите „условия“ на „Патриотичен фронт“ или тоталното отхвърляне на ДПС – вече не толкова с етническа мотивация, колкото заради олигархическата им обремененост, става все по-очевидно, че етническият инструментариум за противопоставяне в обществото започва да се изчерпва, изместван от специфично политическа аргументация. Доказа го дори казусът с проектопромените в Закона за гражданската регистрация, където аргументът „Държавна сигурност“ беше използван като по-мощно оръжие от аргумента „разцепление на нацията“.

Означава ли това, че национализмът отстъпва? И че преходът е свършил?

Национализмът като атрибут на модернизиращите се и на модерните общества би трябвало наистина да изгубва позиции в постмодерното време. Образът на монолитния враг, привиждан като национално и етнически „друг“, реалната или въобразената заплаха от този „друг“, би трябвало да се плурализират, раздробяват, разпадат.

Вместо това, като че ли сме свидетели на обратното – фрагментираните националистически остатъци се скупчват в нова монолитна цялост, тотализират се.

Новото предложение за монолитна „вражеска“ цялост е ислямът.

Може би навлизаме в друг преход?

Където най-сетне ще се почувстваме европейци...

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2012: Аврамов, Р. „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България. 1940–1944 г. София: Университетско издателство.

Гелнър 1999: Гелнър, Ъ. Нации и национализъм. София: Панорама.

Желев 2014: Желев, В. Европа против себе си. Испанският социолог и политолог Хосе Игнасио Тореланка пред „Клуб Z“. Клуб Z, с. 17–19.

Иванова 2005: Иванова, Е. Балканите: съжителство на вековете. Изследване върху (не)състояването на балканската модерност. София. Нов български университет.

Иванова 2007: Иванова, Е. Мнозинство от невинни прецакани българи. – В: Иванова, Е. (съст.). Страх и жажда за възмездие. Обобщени резултати от теренното изследване „Избирателят на „Атака“ – опит за портрет“. София. Студии на департамент „Политически науки“. Нов български университет. Велико Търново: Фабер.

Иванова 2009: Иванова, Е. Изобретяване на памет и забрава. „Падналото царство“ и „последния владетел“ в националната памет на сърби и българи. София. Нов български университет.

Несъвършеният мир. Доклад на Международната комисия за Балканите. София, 1997. Фондация „Свободна и демократична България“.

Kohn 1944: Kohn, H. The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background. New York, 1944.

Mausse 1969: Mausse, M. *Œuvres*, t.I, Les fonctions sociales du sacre. Paris, 1968, t. III, Cohésion sociale et division de la sociologie, 1969.

Plamenatz 1973: Plamenatz, J. Two Types of Nationalism. – In: Nationalism, the Nature and Evolution of an Idea. London, 1973.

Seton-Watson 1977: Seton-Watson, H. Nations and States. London, 1977.

**THE NATIONALISTIC GRIMACES
OF THE TRANSITIONAL PERIOD
IN BULGARIA**

Evgeniya Ivanova

SUMMARY

The article problematizes several crucial questions:
Is there a direct and a inevitable dependency between nationalism and transition periods in history?
What is the link between nationalism and transition periods in Bulgaria?
Are there differences in the quality of Bulgarian nationalism and the ones in diverse Balkan and/or European nations?

МЕМОАРИТЕ НА СИМЕОН II КАТО ИЗВОР ЗА НОВАТА И СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

Любомир Огнянов

В края на 2014 г. от печат излезе автобиографията на Симеон II с основно заглавие: „Една необикновена съдба“ (Симеон II 2014: 309). Интересът към нея е напълно оправдан, тъй като нейн автор е последният български цар, бивш министър-председател на страната и популярен съвременен български политик. На корицата на книгата не е означено цялостното име на автора, с което той днес е известен на широката българска общественост, а именно – Симеон Борисов Сакскобургготски, но тази отлика само засилва любопитството към мемоарите на една политическа личност с царско потекло.

Спомените на Симеон II съдържат интересна и разнообразна информация за редица важни аспекти от политическия живот на Третото българско царство и на републиканския режим след 1946 г. – за историята на монархическия институт в България в ново време (1887–1946), изгнаничеството на царското семейство (1946–1996) и участието на Симеон II в политиката на страната в годините на прехода (1996–2014). Настоящото изложение е посветено само на някои основни моменти от историята на Сакскобургготската династия през посочените десетилетия, които са засегнати в интересуващата ни книга.

III. Политики, феномени и личности

Князуването (царуването) на Фердинанд I (1887–1918) е представено доста схематично в изложението, тъй като авторът никога не се е срещал със своя дядо, който умира през 1948 г. в резиденцията си в гр. Кобург, Германия (Симеон II 2014: 75) и съди за него по материалите от архива на цар Фердинанд I, спомените на членове на царското семейство и публикуваната литература. На тази основа на читателите се припомнят редица подробности относно родословното дърво и фамилното богатство на принц Фердинанд Сакс Кобург Готски: майка му – княгиня Клементина Орлеанска е дъщеря на френския крал Луи-Филип, а баща му – княз Август Сакс-Кобург е офицер от австрийската армия, който след брака им е обявен за „Кралско Височество на Франция“. Освен това семействата на родителите му имат родствени връзки с повечето големи кралски фамилии в Европа (Симеон II 2014: 66–74). Любопитни са и данните за двата брака на княз Фердинанд – първият с италианската принцеса Мария-Луиза Бурбон-Пармска, която умира в началото на 1899 г., след като ражда четири деца: Борис, Кирил, Евдокия и Надежда, и вторият – с принцеса Елеонора Ройс-Кьостриц, която от 1907 г. поема грижите за царското семейство (Симеон II 2014: 28–29, 74).

За дейността на княз Фердинанд I (от 1908 г. – цар на българите) като държавен владетел Симеон II подчертава, че дядо му бил „авторитарна личност“, че през 1903 г. налага „лично управление“ и че в края на Първата световна война абдикирал „по всички правила“ (Симеон II, 2014: 80–85). Внукът обаче се предпазва от категорични изводи за неговото управление, защото е запознат с противоположните оценки за князуването и царуването на Фердинанд I (Цар Фердинанд 1991: 5–11; История 1991: 252–363; Константин 1999: 399; История

1999: 81–117, 173–328; Гешева 2001: 127–132, 163–283; Стателова 2006: 104–328; История 2009: 54–105, 139–201; Ганчев 2012: 303; История 2012: 131–157). Известна пристрастност обаче се открива в твърденията му, че по време на царуването си е „направил всичко, което е могъл, за да вкара България в релсите на модерния свят“, че „изиграл важна роля в изграждането на съвременна България“, че абдикирал, „без да е принуждаван да го прави“ (Симеон II 2014: 79, 85). В това отношение авторът явно е повлиян от самооценките на самия Фердинанд, които той прави в писмата си до своя син цар Борис III, например – че искал да се върне в „страната, която създал и която му дължи всичко“ или да завърши дните си в „страната, която толкова обичал и за която толкова бил работил“ (Симеон II 2014: 86, 89).

Много по-богати в книгата са сведенията и оценките за царуването на Борис III – още повече, че в нея са намерили място и някои детски спомени на сина за бащата.

Изложението за цар Борис III започва с преминаването му от католическата към православната вяра през 1896 г., когато е двегодишен. Това се прави, за да бъде признат княз Фердинанд за законен български владетел от Русия и другите Велики сили, подписали Берлинския договор през 1878 г. На бъдещия наследник на трона е дадена титлата „княз Търновски“ (Симеон II 2014: 72).

Когато навършва пълнолетие, младият княз участва в двете фази на Балканската война (1912–1913) като „офицер за свързка на командването“ (Симеон II 2014: 88). По време на Първата световна война (1915–1918) той отново е на фронта – отначало като адютант на главнокомандващия Действащата армия, а после – като „офицер за специални поръчения“ (Трето българско царство 2003: 11). А за отношенията между

III. Политики, феномени и личности

царя и престолонаследника само е отбелязано, че Борис изпитвал „боязън от този авторитарен човек“ (Симеон II 2014: 86).

Симеон II не е сметнал за необходимо да описва абдикацията на цар Фердинанд на 3 октомври 1918 г. и встъпването на Борис III на престола, но така е пропуснато да се признае, че според чл. 34 на Търновската конституция новият цар е бил длъжен „незабавно“ да се разпореде, за да свика Велико народно събрание, пред което той да положи клетва (Българските конституции 2003: 28).

За първите години от царуването на Борис III авторът подчертава, че баща му е трябвало да преодолява „сложно наследство“ и да се справя с „невъобразими трудности в размирна обстановка“. При това младият владетел останал сам, тъй като заедно с Фердинанд на 4 октомври 1918 г. отпътували и сестрите на Борис – княгините Евдокия и Надежда и брат му княз Кирил. До 1926 г. царят не напуска България. През тези осем години обикаля България и се среща с поданиците си. Едва след завръщането на Евдокия посещава Швейцария, Франция, Англия и Италия (Симеон II 2014: 86–90).

Интересни са пасажите, посветени на женитбата на цар Борис III с италианската принцеса Йоанна (Джованна) през 1930 г. и техния съвместен живот. Особено впечатляващо е заключението на техния син, че двамата били създадени „да живеят в разбирателство цял живот“ и че „това е рядкост“ (Симеон II, 2014: 77–78).

Политиката на Борис III (вътрешна и външна) е представена със суперлативи. В това отношение авторът прави категорични изводи: че царят „управлявал със здрав разум“, че „бил сред политиците с тежест през XX век“, че „не се стремял да управлява с желязна ръка“, че „имал последна

дума по всички решения“, че се ползвал с „огромна популярност сред народа“. Има още констатации, че държавният глава „не одобрявал методите, използвани от правителството на Цанков“ и „не приемал несправедливостта на някои присъди“, налагани от съдебните органи. По време на Втората световна война не отстъпва по най-важния въпрос за България – за „мира и независимостта“ на страната, като „съумява да се наложи с дипломация“. Въпреки натиска от хитлеристка Германия той отказва да изпрати войски на Източния фронт, не прекъсва дипломатическите отношения със Съветския съюз, съпротивлява се срещу депортацията на българските евреи и се бори всячески за оцеляването на своята страна. В личен план са изтъкнати такива негови качества като работоспособност, любезност и способност да изслушва, владението на няколко чужди езици (френски, италиански, немски, английски и турски), както и силната му любов към природата. По проблема за причините за смъртта на царя на 28 август 1943 г. обаче не е изразено ясно становище, тъй като според автора те и до днес не са изяснени (Симеон II 2014: 91–105).

Въпреки някои явни пристрастия на сина по отношение на управлението на баща си трябва да се отбележи, че поддържаните от автора тези не се различават съществено от оценките и изводите, които се правят за политиката на цар Борис III в съвременната мемоарна и историческа литература (Димитров 1990: 266; Филов 1990: 81; Груев 1991: 493; Йовков 1991: 367; Вълков 1993: 185; История 2009: 203–270; История 2012: 157–400).

Читателите, които очакват да научат повече факти за царуването на „малкия Симеончо“ (1943–1946), обаче ще останат неудовлетворени. Авторът е отделил на този период

III. Политики, феномени и личности

само около седем страници. Преди това е отбелязъл, че е роден на 16 юни 1937 г. и сестра му Мария-Луиза е четири години по-голяма от него, след което посочва как са определени регентите, как са посрещнали новата 1944 г., какви са пораженията от въздушните бомбардировки над София в началото на същата година и какви са последиците от преврата на 9 септември 1944 г. за царското семейство (Симеон II 2014: 109–115).

А какво не е отразено в мемоарите на Симеон II по въпроса за управлението на регентите от негово име до и след 9.09.1944 г.?

Историческите факти сочат, че 6-годишният наследник на трона встъпва на престола в деня на смъртта на баща си (28 август 1943 г.) под името Симеон II – цар на българите, и с титлата „Негово Величество“. До сформирването на предвиденото в Конституцията Регентство управлението на страната временно е поето от Министерския съвет. Изборът на Регентски съвет става на 9 септември 1943 г., но не от Велико народно събрание, както повелява чл. 27 на Конституцията, а от действащото XXV Обикновено народно събрание. За регенти са избрани княз Кирил Преславски – брат на цар Борис III, министър-председателят проф. Богдан Филов и министърът на войната ген. Никола Михов. С този акт отново е нарушена Конституцията, тъй като нейният чл. 29 постановява, че за регенти могат да се избират само министри и членове на Върховния съд или лица, които са заемали „безукорно“ тези длъжности, а княз Кирил не отговаря на това условие. Освен това клетвата на регентите е дадена пред Софийския митрополит Стефан, а не според изискванията на чл. 30 от основния закон – пред Велико народно събрание. По конституционен път е съставено само Настояничеството

на непълнолетния цар – назначено е от Министерския съвет в съгласие с царицата и в него са включени ген. Рафаил Жечев, Ловчанският митрополит Филарет, финансистът Марко Рязков и проф. Михаил Арнаудов (Филов 1990: 604–619, 795; Българските конституции 2003: 28).

При още по-грубо нарушение на Търновската конституция е формирано новото Регентство на 9 септември 1944 г. Тогава регентите княз Кирил и ген. Михов (проф. Б. Филов подава оставка на 8 септември) са заставени от превратаджиите да разпуснат XXV ОНС и да назначат нов Министерски съвет. След това отечественофронтовското правителство, възглавявано от лидера на Политическия кръг „Звено“ – Кимон Георгиев, си позволява с едно свое „странно“ постановление да освободи от длъжност старите регенти, а с друго – да назначи нов Регентски съвет в състав: проф. Венелин Ганев (независим, бивш министър), Цвятко Бобошевски (независим, бивш министър) и Тодор Павлов (комунист, общественик). Този път не само че не е свикано Велико народно събрание, а органът, който е назначен от старите регенти, си позволява своеволието сам да освобождава и назначава членовете на Регентския съвет. При това отново в Регентството е включено лице (Т. Павлов), което не отговаря на конституционните изисквания (Огнянов 1993: 13–14).

За референдума на 8 септември 1946 г. Симеон II пише, че е завършил с 95,4% в полза на народната република и чрез него монархията е била премахната. Същевременно той твърди, че, освен че било „фалшифицирано“, гласуването било и „невалидно“, защото се провело под окупацията на съветските войски (Симеон II 2014: 116). Авторът има своите основания да поддържа подобно становище, но историчес-

III. Политики, феномени и личности

ката истина изисква да се внесат и съответни пояснения, уточнения и допълнения.

Вярно е, че референдумът за промяна на държавното устройство на страната не е в съответствие с все още действащата Търновска конституция, но със своя чл. 4 тя фактически е предопределила, че България е „монархия, наследствена и конституционна, с народно представителство“ (Българските конституции 2003: 26), т.е. тя въобще не допуска възможност за смяна на монархическото с републиканско управление. Дори всяко изменение в Конституцията може да се прави само от Велико народно събрание, но в такива случаи то се свиква от царя. Такива права нямат нито Регентството, нито Министерският съвет. Това означава, че до навършване на пълнолетие на царя (т.е. най-рано до 1955 г.) не може да се разисква какъвто и да е конституционен въпрос. Така че спазването на Търновската конституция в такава радикално променена вътрешна и външна обстановка се оказва практически невъзможно. Затова управляващите сили в страната решават да се върви по пътя на нейното заобикаляне, а по-късно – и към приемане на нова конституция.

В навечерието на референдума се стига до консенсус в политическите среди по въпроса за премахване на монархията и установяване на републикански режим. Всички политически партии – управляващи [Българска работническа партия (комунисти), Български земеделски народен съюз, Народен съюз „Звено“, Българска работническа социалдемократическа партия и Българска радикална партия] и опозиционни [БЗНС-Никола Петков, БРСДП (обединена), Демократическа партия, Радикална партия (обединена) и групата на „независимите“ интелектуалци] провеждат кам-

пани в полза на републиката. За такава форма на управление се обявяват и страните, победителки във Втората световна война – СССР, САЩ и Великобритания, които смятат, че монархическите режими в Италия, Румъния и България са виновни за обвързването на тия страни с нацистка Германия. От друга страна, привържениците на монархията нямат трибуна за пропаганда на своите идеи. Ето защо високият процент на подадените гласове в полза на републиката на 8 септември 1946 г. не е изненадващ.

Въз основа на този вот на тържествено заседание на 15 септември 1946 г. XXVI-то Обикновено народно събрание провъзгласява България за република. С този акт царската династия се лишава от владетелски, наследствени и имотни права. На царското семейство е наредено да напусне България (Огнянов, 1993: 122–123).

И след референдума остава открит въпросът за неговата легитимност. Вече бе отбелязано, че и Симеон II го смята за „невалиден“, защото бил проведен в условията на съветска окупация. Няма факти обаче, които да доказват, че гласуването е било „фалшифицирано“. Опозицията не оспорва резултатите от допитването. Съюзната контролна комисия (в която участват представители на СССР, САЩ и Великобритания) също признава референдума за законен, а тя играе роля на своеобразен международен наблюдател в този процес. В своето мнозинство българската общественост смята, че с премахването на монархията България ще се яви с по-добри позиции на Парижката мирна конференция, където предстои да се решава нейната съдба като страна-съюзник на Германия във войната. Окончателно републиканското устройство на страната е уредено с Конституцията на Народна република България, приета от Шестото велико на-

III. Политики, феномени и личности

родно събрание на 4 декември 1947 г. (Огнянов 1993: 123–124, 126).

Съвсем естествено в мемоарите си Симеон II много обстойно се спира на живота си в годините на изгнание. Изложението по тази тема обхваща почти 50 години – от отпътуването на царското семейство от София през 1946 г. до първото посещение на Симеон в България през 1996 г. Подробно са описани пътуването до Александрия (Египет), устройването на семейството там, ученето в английския колеж „Виктория“, срещите с фамилията на италианския крал Виктор-Емануил III и т.н. През 1951 г., когато Симеон е на 14 години, семейството на царица Йоанна се премества в гр. Мадрид (Испания). Там Симеон учи във френския лицей – от 8-ми до 12-и клас, в хуманитарен профил. „От само себе си“ научава и испански език. През 1955 г. навършва 18 години, т.е. достига „конституционно пълнолетие“. Вярно на династическата традиция, семейството организира церемония пред малък олтар в домашната градина (Симеон II 2014: 116–148). Това дава основание на Симеон да заяви, че не е абдикирал и няма намерение да го прави, като пренебрегва факта, че събитията в България през 1946 – 1947 г. фактически означават детронация и лишаване от дотогавашната владетелска титла.

След завършване на лицей (1957) Симеон Сакскобургготски (по-нататък ще използваме името, с което той сега е известен в обществото) една година посещава лекции по право и политически науки като свободен слушател в Мадридския университет. От август 1958 г. до юни 1959 г. учи във Военната академия „Вали Фордж“ в САЩ – недалеч от Филаделфия, и получава военния чин запасен младши лейтенант. След завръщането си в Мадрид се заема с уреждането на на-

следството на дядо си крал Виктор-Емануил III и на баба си кралица Елена в Италия. Така там успява да усъвършенства и своя италиански. През 1962 г. се оженва за Маргарита Гомес-Асебо и Сехуела – дъщеря на заможни родители, разстреляни по време на Гражданската война в Испания. От брака си имат 5 деца – Кардам, Кирил, Кубрат, Константин-Асен и Калина. Семейството му поддържа тесни връзки със семействата на испанския крал Хун Карлос и на мароканския крал Хасан II. За своя професия С. Сакскобургготски избира бизнеса – става представител на няколко финансово-индустриални компании. Успоредно с професионалните си ангажменти предприема и редица пътувания в различни страни на света – Мароко, Йордания, Сирия, Иран, Етиопия, Тайван, Израел, СССР, Англия, Мозамбик и др. (Михайлов 1990: 41–42, Симеон II 2014: 155–229).

След падането на комунистическия режим в България се създават условия за завръщането на Симеон Сакскобургготски в страната. Първото му пътуване (заедно със съпругата му Маргарита) се осъществява през май – юни 1996 г., когато е посрещнат топло от гражданите на София и от другите градове, които посещава (Пловдив, Бургас, Варна, Плевен, Стара Загора, Ямбол и др.). Има срещи със софийския кмет Стефан Софиянски, патриарх Максим, д-р Петър Дертлиев, проф. Аксиния Джурова, Евгения Живкова и бивши възпитаници на Военната академия. В Националната спортна академия получава почетната титла „доктор хонорис кауза“. Приет е и от президента Желю Желев в официалната му резиденция в Бояна (Василева-Груева 2013: 394–400; Симеон II 2014: 17–55).

В главата „Борбата ми в политиката“ С. Сакскобургготски разкрива целите на следващите си многократни ид-

III. Политики, феномени и личности

вания в България през периода 1997 – 2001 г.: „да почувства обстановката“, „да опознае по-добре страната“ и „да види какво е възможно да направи, за да допринесе за осъществяването на един по-добър политически преход“. Друг повод за завръщането на бившия български цар, който той избягва да признае, е получаването на реституираните царски имоти. При тези свои посещения той отново се среща с известни български политици, както и с новия президент на страната Петър Стоянов. Усеща слаба подкрепа за възстановяване на монархията и разбира, че републиканската идея е дълбоко вкоренена в съзнанието на българските граждани. Затова решава да се включи активно в реалната политика. През 2000 г. обмисля идеята да участва в предстоящите президентски избори. На 9 февруари 2001 г. обаче Конституционният съд на Република България обявява тълкувателното си решение, че в президентските избори може да се кандидатира само български гражданин, който е живял в България поне 183 дни на година през последните пет години. Това кара С. Сакскобургготски да предприеме следващия важен политически ход – на 6 април 2001 г. обявява намерението си да създаде политическо движение, с което да участва в парламентарните избори и оповестява програма с три основни пункта: борба срещу корупцията, преодоляване на голямото социално разделение в обществото и подобряване на жизнения стандарт на населението, което да се усети след 800 дни. На 8 април с.г. той учредява Национално движение „Симеон Втори“ (НДСВ), на което застава като лидер, но Софийският градски съд, а след това и Върховният касационен съд отхвърлят документите за регистрация на движението като политическа партия. Тогава се решава НДСВ да използва регистрацията на две малки политически партии – Партията

на българските жени и Движението за възраждане „Оборище“, като се формира коалиция „НДСВ“, регистрирана от Централната изборителна комисия (История 2003: 436–456; Симеон II 2014: 230–242).

На парламентарните избори на 17 юни 2001 г. НДСВ според С. Сакскобургготски печели 43% от гласовете и си осигурява 119 от всичките 240 места в 39-то Народно събрание. Точността изисква да се внесе малка корекция – процентът на спечелените гласове е 42.74, а местата на „царските“ депутати – 120. Със или без това уточнение, НДСВ става първа политическа сила, но не може да състави самостоятелно правителство. Образува се коалиция с Движението за права и свободи (ДПС), което има 21 депутати в парламента и на 24 юли 2001 г. е избрано коалиционно правителство с министър-председател Симеон Борисов Сакскобургготски. По повод на този факт авторът с гордост отбелязва: „За пръв път в Европа една република щеше да бъде управлявана от цар“. Като успехи на правителството той сочи значителния растеж на икономиката, намаляването на външния дълг, увеличаването на фискалния резерв, привличането на чужди инвестиции, намаляването на базработицата, съкращенията в държавната администрация, осигуряването на редица социални придобивки и т.н. В мандата на това правителство България официално става член на НАТО (2 април 2004 г.) и е подписан Договорът за присъединяване на Република България към Европейския съюз (25 април 2005 г.). Положително се оценява политиката на помирение и толерантност и сработването с президента Георги Първанов (Симеон II 2014: 242–256, 264–287). В мемоарите на С. Сакскобургготски обаче не се обръща достатъчно внимание на основните слабости на кабинета, а именно, че не успява да се справи с бедността,

III. Политики, феномени и личности

престъпленията и корупцията (а това са основните моменти от неговата програма). Не е отразено задоволително и организационното състояние на ръководеното от него Национално движение „Симеон Втори“, преустроено на 6 април 2002 г. в политическа партия, както и работата на парламентарната група на НДСВ.

Мемоаристът С. Сакскобургготски спестява голяма част от информацията, която несъмнено има и помни, за участието на НДСВ в прословутата „Тройна коалиция“ и за своята политическа дейност след парламентарните избори на 25 юни 2005 г. В тях с 19.88% от гласовете и 53 места в 40-то Народно събрание НДСВ остава на второ място. Този път парламентарният вот се печели от „Коалиция за България“, в която основна сила е Българската социалистическа партия (БСП). На 16 август 2005 г. е съставено коалиционно правителство от БСП, НДСВ и ДПС, начело с лидера на БСП Сергей Станишев. Местата в Министерския съвет и в централната администрация са разпределени в съотношение 8:5:3 (за БСП, НДСВ и ДПС). Като ръководител на една от трите партии в правителствената коалиция Симеон Сакскобургготски „продължава да участва в държавните дела“ и „лично“ да присъства на заседанията на Коалиционния съвет, включващ Станишев, него самия, и Ахмед Доган. А като лидер на партията НДСВ продължава да направлява и нейната дейност. Един от малкото конкретни факти, които сочи за управлението на „Тройната коалиция“, е присъединяването на България към Европейския съюз на 1 януари 2007 г. На упрека, че НДСВ е трябвало да напусне коалицията още в деня на приемането ни в ЕС, отговаря, че не е смятал за почтено да предизвика „падане на правителството заради някаква си политическа маневра“ и че е продължил да поддържа каби-

нета „Станишев“, за да докаже, че „България има стабилността, от която се нуждае и че не бива да се впускаме в нови избори, нито да стигаме до раздори пред очите на другите европейски страни, които ни наблюдаваха“. След седем години, когато пише автобиографията си, той оценява тази позиция като „стратегическа грешка“ на НДСВ, заради която на следващите парламентарни избори (2009) тяхната партия е изхвърлена от властта (Симеон II 2014: 256–257).

Много малко е и фактологическият материал за присъствието на Симеон Сакскобургготски в обществено-политическия живот на България след 2009 г. В епилога на книгата си той подчертава, че след осемгодишно участие в изпълнителната власт решава да се оттегли в двореца си „Врана“, където чете и пише, дава интервюта, приема съотечественици, дипломати и политици. Също така пътува в чужбина, участва в международни конференции, изнася беседи, присъства на различни международни чествания. Ангажиран е и със създаването на фонд „Цар Борис III и царица Йоанна“ с цел да се съхрани царското наследство на България. Създал е личен архив с документи, натрупани по време на неговата шейсетгодишна дейност като държавник, политик, бизнесмен и общественик. Споделя, че по негова инициатива личният архив на неговия дядо Фердинанд I е върнат от Университета в Станфорд (Калифорния) и предаден в Централния държавен архив за публично ползване. Би искал да се основе исторически институт със специализирана библиотека, който да изследва историята на Сакскобургготската династия. Също така желае да открие музей във „Врана“, посветен на Третото българско царство. При това поддържа тезата си, че все още е „цар“ и че е „въплъщение на една приемственост“. И допълва, че „зачитането на миналото не е из-

III. Политики, феномени и личности

мяна на републиканската идея“. Смята, че „историческото помирение между тяхната фамилия и България“ е „духовното богатство“, което ще остави на децата си (Симеон II 2014: 288–295).

В автобиографичната книга на Симеон Сакскобургготски е намерил място и въпросът за връщането на „царските“ имоти, по който в последните години върви остра публична дискусия и се водят продължителни съдебни дела. Авторът си дава сметка, че общественото мнение по тази тема е и една от главните причини за поражението на НДСВ в парламентарните избори през 2009 г., за негативното отношение към неговата политическа и държавническа дейност и към самата монархическа идея и затова се опитва да докаже правотата на своите претенции. Той се позовава на тълкувателното решение на Конституционния съд от 4 юни 1998 г. за връщане на имотите на царското семейство, одържавени в края на 1947 г. По негово мнение реституирането на тези имоти трябва да стане по списъка, съставен през 1946 г. от министър-председателя Кимон Георгиев и председател на майка му (Симеон II 2014: 257–260).

Какви са аргументите на противниците (изследователи, журналисти, политици, юристи и др.) на връщането на всички имоти, за които претендира бившият български цар?

Съгласно Търновската конституция Народното събрание ежегодно определя на царя и неговия двор цивилна листа, която е част от държавния бюджет и по-конкретно – част от бюджета на Върховното правителство, в който са включени бюджетите на монархическия институт, парламента и Министерския съвет. До 1911 г. цивилната листа е в размер на 600 хиляди франка на година, а след това ежегодно

се променя. Например през 1920 г. тя е 2 млн. лева, а през 1929 г. – 6 млн. лева. С тези средства се разпорежда т.нар. интендантство, което според С. Сакскобургготски е „институция, натоварена да се грижи за личните имоти на суверена и дори за личните средства и заплатата му“ (Симеон II 2014: 262), а според историка Веселин Ангелов е „публично-държавна институция“ и е „едно от най-добре уредените и финансирани от държавния бюджет държавни учреждения“ (Ангелов 2006: 56). Именно интендантството закупува земи, гори и други имоти и осъществява строителството на сгради, които са нужни „за обдържане на княза (царя) и на неговия двор“ (Българските конституции 2003: 28). Това става със средства от гражданската листа, гласувана от Народното събрание. Така постепенно са придобити дворците „Врана“ и „Ситняково“, резиденциите в Боровец и Кричим, ловните домове „Саръгьол“ и „Овнарско“ и други къщи и вили, както и стотици декари земи, гори, ливади и лозя в различни райони на страната. С второ решение на Конституционния съд от месец юни 1998 г. се пояснява, че компетентен да реши формата на царската реституция е законодателят, т.е. парламентът. Такъв реституционен закон обаче и досега не е приет. Въпреки това след 1998 г. започва връщане на част от исканите от С. Сакскобургготски имоти. Заради острата обществена реакция през декември 2009 г. Народното събрание налага мораториум върху ползването на върнатите „царски“ имоти, поради което засегнатият от тази санкция отнася въпроса в Страсбург. В същото време съдебните инстанции в България продължават делата за доказване на характера на собствеността и начина на придобиване на спорните „царски“ имоти. (Тошев 2004: 423–424; Ангелов 2006: 5–44; Симеон II 2014: 260–263).

III. Политики, феномени и личности

В заключение трябва да се подчертае, че автобиографията на Симеон II осветлява важни страници от новата и съвременната българска история и дава отговор на редица въпроси, свързани с последните години на Сакскобургготската династия. Същевременно мемоарите са в дълг към интереса на читателите, насочен към премиерството на Симеон Сакскобургготски през 2001 – 2005 г. и неговото участие в политическия живот на страната след това. Дано тая празната бъде запълнена при едно второ издание на книгата.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 2006: Ангелов, В. „Имотите“ на Кобургите. (Истини, полуистини, действителност). София: Печатница „Симолени“.

Българските конституции и конституционни проекти. (2003) Второ преработено и допълнено издание. София: Издателска къща „Петър Берон“ и Агенция „Прима“.

Василева-Груева 2013: Василева-Груева, П. Демокрация по български. Медийни послания и политическа култура в периода 1990 – 1996 г. София: Сдружение Анамнезис.

Вълков 1993: Вълков, В. Царят и неговият съветник. Книга за цар Борис III и неговия съветник Любомир Лулчев. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“.

Ганчев 2012: Ганчев, Д. Спомени за княжеското време. София: Издателство „Захарий Стоянов“.

Гешева 2001: Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1879–1911. Исторически аспекти. София: ИВРАЙ.

Груев 1991: Груев, С. Корона от тръни. София: Издателство „Български писател“ и Списание „Летописи“.

Димитров 1990: Димитров, П. Борис III – цар на България. Труженик, гражданин, цар. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

История на българите. (2009) Том III. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). София: Издателство „Знание“ ЕООД и

Книгоиздателска къща „Труд“.

История на България. (1991) Том седми. Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Националноосвободителни борби (1878–1903). София: Издателство на БАН.

История на България. (1999) Том осми. България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918. София: Издателство ГАЛ-ИКО.

История на България. (2012) Том девети. История на България 1918–1944. София: Издателство ТАНГРА ТанНакРа.

История на България по дати. (2003) Българската хроника. София: Книгоиздателска къща „Труд“.

Йовков 1990: Йовков, И. Кобургът. Четвърто издание. София: Издателство „Христо Ботев“.

Йовков 1990: Йовков, И. Хроника на едно царуване. Първа част (1918–1930). София: Издателство на Отечествения фронт.

Йовков 1991: Йовков, И. Хроника на едно царуване. Втора част (1931–1943). София: Университетско издателство „Климент Охридски“.

Констант 1992: Констант, С. Фердинанд – лисицата. Цар на България. София: ИНТЕРФЕД и Вис Виталис.

Михайлов, Димих 1990: Михайлов, С., Д. Димих. Цар Симеон II. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и ДФ „Планета 7“.

Огнянов 1993: Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944–1948. София: Издателство на Българската академия на науките.

Симеон II. (2014) Една необикновена съдба. Автобиография. София: Сиела.

Стателова, Грънчаров 2006: Стателова, Е., С. Грънчаров. История на нова България (1878–1944). София: Издателска къща „Анубис“.

Тошев 2004: Тошев, Т. Лъжата. Книга втора. Жан, Иван и Величеството. София: Книгоиздателска къща „Труд“.

Трето българско царство 1879–1946. (2003) Историческа енциклопедия. София: Книгоиздателска къща „Труд“.

Филов 1990: Филов, Б. Дневник. София: Издателство на Отечествения фронт.

Цар Фердинанд. (1991) Съвети към сина. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

**MEMOIRS OF SIMEON II AS A SOURCE
FOR NEW AND MODERN BULGARIAN HISTORY**

Lyubomir Ognyanov

SUMMARY

The article makes a source analysis of the autobiography of the former Bulgarian king and former prime-minister Simeon Saxe-Coburg-Gotha “One Unusual Destiny” /Sofia, Ciela, 2014, 309 p./ . Memoirs of Simeon II contain interesting information about the important aspects of the political life in the Third Bulgarian Kingdom and the republican regime after 1946 – the history of the monarchical institution in Bulgaria in modern times (1887-1946), the exile of the royal family (1946–1996) and the participation of Simeon Saxe-Coburg-Gotha in the politics of the country in the transitional period (1996–2014).

БАН В НАЧАЛОТО НА ПРЕХОДА (1988–1977)

Илияна Марчева

Изследванията върху историята на БАН по време на прехода не са никак много. През 2001 г. Центърът по наукознание и история на науката при БАН издава първото мащабно проучване на дейността на Академията за реформирането ѝ през 1989–1998, но не от историческа, а от наукометрична, библиометрична и социологическа гледни точки (Симеонова и др. 2001). В юбилейната за Академията 2014 г. излязоха интервюта с акад. Благовест Сендов във в. „Труд“¹ и публицистичната статия на Велиана Христова във в. „Дума“², в които този период е разгледан според характеристиките на съответните жанрове. Предлаганата статия е направена въз основа на документите, съхранявани в Текущия архив на БАН, сред които от особена ценност са стенографските протоколи на Първото общо събрание на учените (1991–1995). Важен извор са и публикуваните годишни отчети на БАН и различните юридически закони. Натрупаната документация, както и аналитични изследвания, позволяват да се осветлят исторически не само основните моменти от реформирането на БАН, но и да се открият действащите лица и техните мотиви.

¹ Изповедите на акад. Сендов пред „Труд“, IV част: Много преди Дянков Тодор Живков искаше да закрие БАН. – в. Труд, бр. 12.07.2014.

² Христова, В. Първите десет години от прехода. – в. Дума, бр. 30.09.2014.

III. Политики, феномени и личности

Поради ограничения характер на изданието ще се спра на началния период от реформирането на БАН, обхващащ времето от 1988 до 1997 г. Началната дата бележи персоналните и структурните промени, които подхваща още комунистическа партия и които са свързани с обособяване на научните институти като основни звена на Академията. Затова съм възприела тази година за по-адекватна за началото на промените. През периода Академията преодолява идеологизацията си и постига самоуправление, както и известен опит да прави наука в конкуренция за бюджетни средства с други звена за производство на знания и най-вече с бързо учредяваните висши училища. Техният брой по време на прехода стремително нараства, за да стигне днес до 51 държавни и частни висши училища. Те са смятани като по-адекватни от Академията да отговарят на изискванията на пазара. Краят на периода е свързан с въвеждането на валутния борд и на такива драстични бюджетни ограничения, които демонстрират тоталното отдръпване на държавата от финансиране на Академията до степен, че нейните институти за пръв път спират да работят.

* * *

Преходът в края на 80-те години заварва БАН като най-мощната и комплексна изследователска организация в страната. Тя представлява съчетание на клуб на най-изтъкнати учени и изследователски държавни научни центрове. Структурата е резултат от историческата традиция и силното влияние на организацията на науката в СССР. След Втората световна война Академията играе водеща роля в производството на фундаментални знания, докато приложната научна дейност е оставена на отрасловите (ведомствени) институти,

а университетите се ангажират основно с образователни функции, макар че те от 60-те години започват активна научно-изследователска дейност (Симеонова 2001: 9). Самата Академия също от 1959 г. периодично е тласкана към развитие на приложните изследвания, а от 1973 г. със създаването на Единните центрове за наука и подготовка на кадри – и към обучение на студенти. Но по решение на ПБ на ЦК на БКП от 14 юли 1988 г. деветте Единни центрове са разформирани заедно с научните обединения на институтите³. Вместо тях основни структурни единици на Академията стават научно-изследователските институти. През 1990 г. те са 122, а в тях са заети 14 821 учени и специалисти, технически и административен персонал, от които само научни работници са 5 059⁴. Тази статистика отразява дотогавашната политика за екстензивното нарастване на научните институти и тяхната специализация, както и за увеличаване на научните кадри. Тя се опира на доминиращия през втората половина на ХХ век възглед за линейното развитие на иновационната научна дейност в политиката за научно-технически прогрес.

По това време Тодор Живков се стреми да реформира системата в духа на импулсите на „перестройката“ на Михаил Горбачов с програмата си, озвучена на Юлския пленум 1987 г. Това е неговият последен опит да спаси системата. В Юлската концепция на ЦК на БКП 1987 г. за „нов модел на социализма“ е заложен „принципът на самоуправлението като висш принцип на демокрация“, а ЦК на БКП излиза с виждането си за по-конкретни промени в науката и културата в приетия в средата на 1988 г. документ „За преустройство на

³ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1б, оп. 68, а.е. 3463, л. 25–30 .

⁴ Текущ архив на БАН, Стенографски протокол на Общото събрание (ТА на БАН, ОС), 25 април 1990, с. 63–64.

III. Политики, феномени и личности

духовната сфера“ (Живков 1988: 102–105). Основният им замисъл е постепенно оттегляне на държавата от финансиране и администриране на науката, което е представяно като „демократизация“ и „преустройство“. Още от 1988 г. се въвежда конкурсното начало при избора на директор на всяко научно звено, а също и проблемно-целевото финансиране на институтите. Последните се лишават в бюджета за 1989 г. от сигурни държавни поръчки от Държавния комитет за изследвания и технологии, който преминава към Министерството на културата, науката и просвета. Основен принцип става – финансира онзи, който поръчва изследването, държавната субсидия е само за фундаментални изследвания (Геновски 1989). Нещо повече – през първата половина на 1989 г. на БАН не е даден никакъв бюджет, защото все още властният Тодор Живков прави последен опит да закрие академията, като обявява че БАН е в кома⁵. Той всъщност на няколко пъти вече е обмислял да закрие Академията⁶. Неслучайно от 1985 до 1989 г. няма конкурси за академици и

⁵ ТА на БАН, ОС, 28 юни 1989, с. 37.

⁶ Така през 1961/62 г. е имало идеи БАН да се разформирова и по съветски модел да се създадат Селскостопанска академия, Медицинска, Техническа и Академия за естествени науки. Реализира се през 1961 г. образуването само на Селскостопанска академия, която обединява научно-изследователска дейност и подготовката на висши кадри. Медицинска академия, която включва всички висши медицински институти в страната, се създава през 1972 г. и съществува до 1990 г. Следващ опит да се разформирова БАН е подхванат в началото на 70-те години, когато тече второто издание на „сближението“ между СССР и НРБ. Тогава по идея на секретаря на ЦК на БКП (1971–1972) и любимец на Живков Иван Абаджиев институтите на БАН трябвало да станат филиали на АН на СССР. Абаджиев бил наредил на чл.-кор. на БАН Иван Василев (1966–1970), научен секретар и заместник-главен

член-кореспонденти, още от 1987 г. в официоза „Работническо дело“ започват атаките срещу Академията, а по време на честванията на 100 години от Софийски университет през 1988 г. на Академията предлагат някои от институтите да преминат към Университета (Сендов 1991: 4–6).

Последният опит на властта да разформирова Академията в края на 80-те е продиктуван от факта, че именно в академичните среди се оформят твърде интензивните дисидентски прояви по това време⁷. Протести по повод обявяването на Русе имат в редица институти на БАН като Института по молекулярна биология и Института по социология. В учредяването на Клуба в подкрепа за гласността и преустройството“ на 3 ноември 1988 г. участват 2-ма академици, 32-ма професори, 32-ма доценти и кандидати на науките. Нещо повече – първата антикомунистическа политическа формация – СДС, се формира на 7 декември 1989 г. в Института по социология при БАН (Антонова, Каменова 2008: 236–237; Баева 2001: 290–230). Така в края на 80-те го-

научен секретар на БАН (през 1972–1976 г. директор на Единния център по биология при БАН), да напише писмо-запитване в такъв смисъл до председателя на Съветската академия – акад. М.В. Келдиш (председател на АН на СССР от 1961–1975 г.). Но за щастие последният се изказал негативно. На тази безумна идея се противопоставил и акад. Балевски. В резултат БАН оцелява, а инициаторът на разформироването е снет от длъжност – си спомня вече акад. Иван Василев през декември 1989 г. А. Балевски се бори за запазване на Академията и по-късно през 80-те години. Тогава се лансира идеята Академията да се превърне в Технологичен център с оглед промените във философията на висшето образование през 1985 г. (ТА на БАН, Заседание на Президиума, 11 юли 1990, с. 60; ТА на БАН, ОС, 8 декември 1989, с. 69; ТА на БАН, ОС, 21 декември 1989, с. 18).

⁷ ЦДА, ф.1б, оп. 68, а.е. 3472, л. 13.

III. Политики, феномени и личности

дини в Академията се оформят среди, които са опозиционни на властта, но и са готови да се активизират в защита на правото на Академията да съществува. Те са повече сред младите учени и членуват освен в Клуба за гласност и преустройство/демокрация, но и в новия опозиционен синдикат „Подкрепа“. Тези среди могат условно да бъдат наречени „млади“. Те ще бъдат особено активни в първия период на 90-те години и ще съдействат за основните насоки в реформирането на Академията: самоуправление и декомунизация.

„Старите“, хабилитирани учени и особено най-висшите такива като академици и член-кореспонденти, са в ръководните органи: Общото събрание (в което влизат и представителите на Софийски университет, на други научни институции, политически и стопански фактори) и в Президиума на БАН. Всъщност Академията, както и другите научни и културни институти, по време на социализма се управляват от ЦК на БКП и от завеждащия отдела за наука. През втората половина на 80-те години и тези среди възприемат либерализацията на социалистическата система, известна с руския термин „перестройка“. Затова те неохотно приемат смяната на ръководството на БАН, наложена от Тодор Живков, което е в разрез с прокламирана от него демократизация. Под негов натиск дългогодишният председател акад. Ангел Балевски е сменен с младия и енергичен академик, безпартиен при това – Благовест Сендов. Той бива избран на 25 юли 1988 г. от Общото събрание като временен председател, с уговорката да направи реформи и да проведе избори за председател⁸.

Стъпка към отстраняване на старите ръководни кадри в науката е направена и с провеждане през 1989 г. на избори на директори на институти, според приетите на 16 март 1989

⁸ ТА на БАН ,ОС, 21 декември 1989, с. 17–18.

г. от Общото събрание на Академията „Временни правила за избори на директори, заместник-директори и научни секретари и научни съвети“⁹. Според тях се допускат и кандидати, които не са на щат в институтите, а изборите се провеждат от общите събрания на институтите. Но с развитието на демократичните промени, с появата на опозиция на БКП, тези персонални промени не са вече достатъчни.

Върху академиците и член-кореспондентите, както и върху хабилитираните учени, тегне подозрението, че са постигнали тези научни степени, защото са били идеологически и политически верни на БКП. Особено силно е подозрението към представителите на хуманитарните дисциплини. Това се вижда от заплахите на Академичния клуб за демокрация¹⁰, ако не се проведе истинска демократизация в управлението на институтите, те да се отделят от академичното тяло, което ще обезсмисли неговото присъствие в ръководството на наука, а то ще стане само почетно¹¹. Такава реорганизация на Академията периодично е лансирана още отпреди 10 ноември от кабинета на Т. Живков в замислите му да закрие БАН (Яхиел 1997: 156).

Сендов има разбирането, че в условията на политическа демократизация, която набира скорост в обществото, „старите“ ръководни кадри в БАН трябва да отстъпят от позициите си на управляващи науката. Към това той ги призовава, като им обещава, че ще могат да запазят титлите си и някои привилегии. Заедно с това новото ръководство на БАН разчита, че вследствие на изборите през първата поло-

⁹ ТА на БАН, ОС, 16 март 1989, с. 8–37.

¹⁰ Според техния говорител в ОС това е „независима надпартийна организация, в която членуват хора от 20 института на БАН“, чиято „дейност не е политическа“. – ТА на БАН, ОС, 13 април 1990, с. 18.

¹¹ ТА на БАН, ОС, 25 април 1990, с. 63–64.

III. Политики, феномени и личности

вина на ноември 1989 г. за академици и член-кореспонденти в лагера на „старите“ ще влязат хора, за които няма да важат подозрения в подкрепа на стария режим. Тези учени ще работят за адаптирането на БАН в новите условия, когато се оформя нейния правен статут, който да осигурява функционирането ѝ в пазарната среда.

След вътрешнопартийния преврат на 10 ноември 1989 г. по време на поредица от пленуми „реформаторите“ в БКП предприемат мерки за разчистване на ръководните среди в ЦК и ПБ от привърженици на Тодор Живков. Чистките се правят под лозунгите за ликвидиране на извращенията, за демократизация и истински социализъм (Калинова, Баева 2005: 254–255). Тези страсти не отминават и Академията. На общо събрание на Академията на 8 и 21 декември 1989 г. академиците и ръководните фигури в Президиума поставят въпроса за сваляне на новия председател като човек, наложен от Живков, но той получава подкрепата на изявилите се дисиденти сред учените като акад. Алексей Шелудко и др. Стига се до гласуване на индивидуални оставки и се приемат нови членове на Президиума на БАН. Сред новите лица е и чл. кор. Иван Юхновски, по това време директор на Института по органична химия, който ще е водеща фигура в управлението на БАН през следващите години¹². След като получава негласно петгодишен мандат, обновеното ръководство около акад. Сендов насочва усилията си към подготовката и прокарването в Деветото Народно събрание на закон за БАН – важен гарант за съществуването на Академията в новите условия.

Сендов държи много на този закон, защото през пролетта на 1990 г. той се среща с колеги от западноевропейски академии и научни центрове, които недвусмислено опред-

¹² ТА на БАН, ОС, 21 декември 1989, с. 92–93.

елят академиите на науките в източноевропейските страни като „сталински“³. Тази неоснователна присъда ще влияе и върху отношението на другите външни и вътрешни фактори към Академията, не само в България, но и в целия Източен блок и ще обоснове идеята този тип научни институции да бъдат разформирвани, а науката да се прави в университетите (Балабанов 1996: 11). Най-ярък израз на подобно отношение е намаляване на държавната субсидия за БАН през 1991 г. девет пъти спрямо 1990 г. по време на широко коалиционния кабинет на Димитър Попов (Матеев, Иванчева, Стоева 2001: 251, табл. 1) и при министър на науката и висшето образование – директора на Института по социология при БАН – проф. Георги Фотев.

Определената от ръководството работна група прави няколко варианта на закона, един от които е изпратен и до всички институти. Скоро след това се появява и вариант на Академичния клуб за демокрация на БАН. Представители на клуба се включват в групата и така Академията излиза с единен проектозакон, който предлага на вниманието на Великото народно събрание (1990–1991), независимо че няма право на законодателна инициатива. Това усилие на Академията може да се разглежда като важна стъпка към еманципацията от властта. Но напразно новото ръководство (акад. Бл. Сендов, член-кор. Иван Юхновски, член-кор Иван Илиев) разчита за приемане на Закона за БАН на онези учени от Академията, които активно участват в политическия живот и от двата политически лагера в парламента – на комунистическия и антикомунистическия. Двадесет души от Академията са депутати във ВНС, председателствано от доскоршния заместник-председател на БАН – акад. Н. Тодоров, но въпреки това Законът за БАН

³ ТА на БАН, ОС, 13 април 1990, с. 5, 6.

III. Политики, феномени и личности

е приет едва на последното заседание.

Законът за БАН от 15 октомври 1991 г.¹⁴ отразява основните виждания и идеи за промяна на управлението на Академията, лансирани и от учените, представени от Академичния клуб за демокрация и от обновеното ръководството на Академията. Според член 1 от този закон БАН е определена като „национална автономна организация за научни изследвания, която обхваща академичните институти и други самостоятелни структурни звена“. Законът въвежда нов орган на ръководство – Общото събрание на учените и лишава академиците от привилегии в управлението на институтите. Законът запазва изборността на директорите и конкурса като начин за заемане на този важен пост. Начело на Управителния съвет, който орган замества Президиума, може да бъде избран академик или член-кореспондент. Това е единствената връзка между институтите и обществото на академиците и член-кореспондентите. В член 7 се третира правото на Академията да избира такива свои членове, включително и чуждестранни, и то не само в областта на науката, но и на културата и изкуството. Законът фиксира броя им: 80 – за академиците и до 120 за член-кореспондентите. Изборът им обаче се предоставя на Общото събрание на академиците и член-кореспондентите. Неговата дейност се отчита отделно от тази на институтите и до 1994 г. не влиза в общия годишен отчет на Академията.

В закона се запазват всички обещани от Сендов права на академиците: да работят на щатна длъжност до 70 г., след това да им се създадат условия за научна и педагогическа дейност. Нещо повече – признава се правото на академиците и член-кореспондентите да получават допълнително месечно пожизнено възнаграждение, чийто размер ще се определи

¹⁴ ДВ, бр. 85, 15.10.1991.

от правителството. Тези права, фиксирани в чл. 8, впоследствие ще срещат критиката на редовите учени. За професорите и приравнените към тях старши научни сътрудници I степен и докторите на науките възрастта за пенсиониране е определена на 65 години, след което по решение на научните съвети им се запазват условията за педагогическа и научна дейност¹⁵.

Според закона предмет на дейност на БАН са фундаментални изследвания и подготовка на висококвалифицирани специалисти самостоятелно и съвместно с висшите училища. Посочено е, че Академията участва в развитието на науката в съответствие с общочовешките ценности и националните интереси и съдейства за умножаване на духовните и материалните богатства на българския народ.

Законът признава на БАН правото на собственост и вещни права, като НС ѝ предоставя в собственост държавни терени, машини, съоръжения, книжен фонд, парични средства и др., които могат да се ползват само в интерес на Академията и с решение на ОС, а отчуждаването на недвижимите имоти на Академията може да става само с решение на парламента. Тези положения в закона ще са от изключително значение по време на битките на Академията за имотите си след приемане на реституционните закони през 1992 г.

БАН вече е със самостоятелен бюджет, който се формира както от държавна субсидия, утвърдена със закон от НС, така и от приходи от сключени договори, от реализации на интелектуални и други продукти, от дарения и спонсориране. Държавата освобождава от такси, мита и данъци

¹⁵ Това е важна привилегия, тъй като тогава възрастта за пенсиониране е 60 г. за мъжете и 55 г. за жените, което се посреща крайно отрицателно от жените в науката.

III. Политики, феномени и личности

приходите на Академията от реализирани научни продукти, имоти, завещания, печатни произведения и др., които последната внася или изнася за своите нужди. Дадено ѝ е правото да предлага на правителството данъчни облекчения за нейни фирми и научнопроизводствени звена, които се занимават с комерсиализацията на научните резултати, независимо че работят по Търговския закон. Много скоро обаче тези привилегии ще бъдат отнети с първата ревизия на закона¹⁶.

Така се възстановява автономията на БАН, ликвидирана със закона за БАН от 1949 г., институтите се утвърждават като основни структури на Академията, но се запазва и корпусът на академиците и член-кореспондентите. Законът предвижда и в много по-голяма степен демократизацията в управлението на научния живот с въвеждане на мандатност и на изборност за всички, включително и на академиците, в управителните органи на институтите и централното управление. Той закрепя Академията в правното пространство, гарантира нейните имоти и тяхното управление.

Съгласно този закон се избира Общо събрание на учените в състав от 200 души, което трябва да приеме новия устав, да гласува бюджета, а също и най-важните кадрови и структурни промени при реформирането на БАН. В Първото общо събрание (ОС) (1991–1995 г.) влизат делегати, най-демократично избрани от учените в институтите измежду хабилитираните лица. То е ръководено от ст.н.с. Йордан Василев от Института за литература, една от централните фигури на политическия и обществен живот по това време, пръв главен редактор на в. „Демокрация“ и депутат от СДС във ВНС. Съставът на Първото ОС говори за участие в съдбините на Академията на учени в активна творческа възраст, които

¹⁶ ДВ, бр. 90, 22 октомври 1993 г.

са и най-заинтересовани да запазят работните си места в БАН и същевременно тя да се впише в новите реалности. Според председателя на мандатната комисия почти половината от делегатите са доценти и приравнени към тях ст.н.с. II ст. Те съставляват 48% от всички членове, като 52% са членове с по-висока степен и звание: професорите са 41%, академиците – 7% и член-кореспондентите – 7%. Основната част от делегатите са на възраст между 45–65 години, но от тях под 55 години са 49%. Тези данни показват, че в Първото общо събрание си дават среща и т.нар. „млади“ и „стари“¹⁷.

Първото ОС поема ролята на Управителен съвет – орган, който по новия закон има функциите на Президиума и избира временно, а след приемането на Устава през 1992 г. и постоянно ръководство на Академията. Председател на Академията става международно известният физикохимик, академик от 1989 г. – Йордан Малиновски¹⁸. ОС одобрява и заместниците му – чл. кор. Иван Юхновски и проф. Велизар Велков¹⁹, както и предложените от Малиновски пет научни секретари, които да подпомагат работата му²⁰.

Във връзка с изработването на новия устав в ОС отново се поставя въпросът за мястото и съдбата на корпуса на академиците и член-кореспондентите като съставна част от Академията, независимо че то е фиксирано в току-що приетия закон за БАН²¹. Предлага се така „корпусът на академиците и член-кореспондентите да се саморазпусне“²². Отправя

¹⁷ ТА на БАН, IV заседание на ИОС, 9 декември 1991, с. 9–12.

¹⁸ ТА на БАН, IV заседание на ИОС, 9 декември 1991, с. 84. След смъртта му през 1996 г. председател на БАН става акад. Иван Юхновски.

¹⁹ След смъртта на последния през 1993 г. за заместник-председател на БАН е избрана проф. Вера Мутафчиева.

²⁰ ТА на БАН, VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, част I, с. 91.

²¹ Пак там, IV заседание на ИОС, 16 декември 1991, с. 108–109.

III. Политики, феномени и личности

се призив самите академици и член-кореспонденти да „подадат оставка“, ако преценят, че при техния избор е присъствал „политически момент“²³. Стига се и до идеята да се премахне изискването на закона председателят на Академията да е академик или член-кореспондент²⁴. Най-радикалните делегати предлагат въобще да се премахне тази титла, а да се върне формулировката отпреди 9 септември 1944 г. „член на БАН“. Много критика събира и междинната степен „член-кореспондент“ като излишна и без аналог в съвременната световна практика. Твърде отрицателното отношение към академиците и член-кореспондентите в ОС естествено ражда и идея да се отложат изборите за нови такива, както и да се промени начинът за техния избор²⁵. Тези виждания съвсем очаквано не се приемат, тъй като според закона ОС няма такива правомощия. Това, което обаче може да направи ОС, е да отнеме на свое заседание от 20 януари 1992 г. привилегията академиците и член-кореспондентите да бъдат членове по право на научните съвети на институтите. Тази привилегия, дадена им от Временните правила за избор на научни съвети, остава валидна само за директорите на звената²⁶.

Основна част от проблемите във и около БАН са в пряка връзка със съдбата на науката в България в условията на неолибералния преход, който проповядва отказ от активна държавна издръжка на автономните структури и дава предпочитание на университетите като центрове за наука. Тази политика се изповядва и от правителството на Филип Димитров (1991–1992 г.). Така според министъра проф. Ни-

²² Пак там, 23 декември 1991, ч. I, с. 32.

²³ Пак там, 23 декември 1991, ч. II, с. 141.

²⁴ Пак там, с. 115.

²⁵ Пак там, 23 декември 1991, ч. II, с. 123.

²⁶ Пак там, VIII заседание, 20 януари 1992, с. 142.

колай Василев, ако се направи съкращение на 70% от БАН и 20% от СУ, ще се решат проблемите на науката²⁷. Това поражда противопоставяне между Академията и Софийски университет. Вътре в Академията напрежение има между хуманитарни и природни науки, между идеологически и неидеологически институти²⁸. На критика и прицел са Философският институт и Институтът за съвременни социални теории, както и други институти като института на бившия председател на Академията акад. Ангел Балевски, обвиняван, че е бил в близкото обкръжение на Тодор Живков и поради това е увеличавал неправомерно кадрите в него²⁹.

Стеснените възможности на бюджета пораждат и дебатите за характера на научната дейност на академията и за нейното бъдеще. Повечето участници в ОС се придържат към това Академията да остане център за фундаментални изследвания, което естествено би оправдало бюджетното ѝ финансиране. Заедно с това делегатите в ОС и ръководството на Академията са наясно, че ще трябва чрез атестация да се оптимизира броят и числеността на институтите. Разискват се различни възможности за провеждане на атестацията. Има идеи за международна експертиза³⁰, но понеже се преценява, че тя ще струва скъпо, се предлага тя да се извърши от Института по наукознанието. Представителят на Института по наукознание ст.н.с. I ст. Костадинка Симеонова при-

²⁷ ТА на БАН, VIII заседание на ИОС, 20 януари 1992, с. 101.

²⁸ ТА на БАН, V заседание на ИОС, 16 декември 1991, с. 109.

²⁹ ТА на БАН, X заседание, 3 февруари 1992, с. 12–14.

³⁰ На международни експертизи от скандинавските страни се подлагат Академиите на науките в Литва и Латвия и по-късно Естония, в резултат на което се стига до обособяване на академията като клуб на академиците, а институтите се прибират под управлението на Министерството на науката (Симеонова 2001: 13, 16).

III. Политики, феномени и личности

знава, че задачата е твърде сложна и с много неизвестни. Затова надделява мнението, че атестацията трябва да се направи от комисия от представителите на основните научни направления, които най-добре познават спецификата на институтите и научния живот в България³¹. Така Академията не само сама изработва закона си, но и провежда самостоятелно реструктурирането си.

Атестацията означава съкращенията на институти и на научния персонал. В тая връзка КТ „Подкрепа“ – БАН излиза с декларация на 23 декември 1991 г., в която обещава пълна подкрепа „за реализиране на всички радикални предложения и решения, които са социално справедливи, като заявяваме, че синдикатът „Подкрепа-БАН“ не ще защитава некадърните и некачествени кадри“³². Чуват се и предложения на радикални членове на ОС да се направят икономии, като се въведат временни трудови договори. Но акад. Йордан Малиновски се противопоставя. Той настоява съкращенията да се правят с оглед одобрени от ОС научни критерии³³. Те са изработени от 25-членна комисия, оглавена от него. Тя включва представители на всички 8 научни направления.

Комисията трябва да изработи критерии за оценки на дейността на научните сътрудници, а също и стратегия за развитие на научните изследвания в БАН. На всички е ясно, че най-голямо внимание ще се отдели на т.нар. идеологически институти. Затова дори се предлага малка комисия, която да разгледа дейността на тези институти и да подготви проект за решение за съществуването на тези звена. Това се оценява като знак пред обществото, че Академията

³¹ ТА на БАН, XII заседание на ИОС, 17 февруари 1992, с. 11.

³² ТА на БАН, VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, ч. I, с. 45–46.

³³ ТА на БАН, VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, ч. I, с. 122; VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, част II, с. 69.

реално се променя и е готова на „нравствено пречистване“³⁴. С оглед такова пречистване се взема решение на ОС от 23 декември 1991 г. да се осигури достъп на всеки сътрудник до неговото кадрово досие³⁵. Малко по-късно на седмото си заседание от 13 януари 1992 г. ОС приема към Временните правила на работата си и добавката, че членовете на ОС освен правото на достъп до всякаква информация за хората, да имат право на достъп и до информация за дейността на фирми, стопански организации и др., свързани с лица от БАН³⁶.

Подготовката за атестацията в БАН върви успоредно с дебатите за реформите в науката, които се водят и в 36 НС (1991–1994). То също се кани да оцени и атестира целия наличен научен потенциал на страната. Комисията по наука и образование към 36 НС, оглавявана от професора по медицински статистика Димитър Сепетлиев, депутат от ДПС, което подкрепя правителството, взема решение за това на 18 декември 1991 г. В него се препоръчва на Министерството на науката и образованието да изготви постановление на МС, в което да бъдат включени мерки за проверка на научния потенциал на България, от който 60% е всъщност концентриран в БАН. Според решението на комисията се обявява временен мораториум за присъждане на степени и звания, изравнява се пенсионната възраст на хабилитираните лица от БАН и висшите училища, както и се връщат на работа пенсионираните през 1991 г. учени, без да се увеличава щата на академията. Делегатите на Първото ОС се запознават с решенията и подготовения върху негова основа проектозакон на 8-то заседание от 20 януари 1992 г. За съжаление те не мо-

³⁴ ТА на БАН, VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, ч. II, с. 90, 98, 112.

³⁵ ТА на БАН, VI заседание на ИОС, 23 декември 1991, ч. II, с. 136.

³⁶ ТА на БАН, VII заседание на ИОС, 13 януари 1992, с. 5.

III. Политики, феномени и личности

гат да се запознаят с мотивите за този законопроект, тъй като такива няма³⁷.

За мотивите делегатите в ОС могат да съдят само по продължаващите негативни нагласи към Академията, все в духа на неоконсервативния подход на реформата в науката. Той намира израз в предложения в НС да се закрийт институтите и да се придадат на университети. Той налага 17% съкращения на персонала още от 1 януари 1992 г., т.е. на 2 хиляди души от общо 12 742, защото вместо обещаните 650 млн. лв. се дават 440 млн. лв. при средна работна заплата в академията 1650 лв. За сравнение – министерската заплата по това време е 3050 лв. Толкова получава и председателят на Академията. В тази враждебна на Академията среда председателят на академията неслучайно си изпуска нервите, когато слуша дългите дебати за бъдещето на академията вместо конструктивни предложения за реформи. Той има дълбоки основания за това, тъй като знае, че Международният валутен фонд като основен кредитор е преценил, че за страна като България в следващите 4–5 години научните работници и специалисти в академията трябва да станат 5–6 хиляди души. Затова акад. Малиновски апелира ОС да се съсредоточи върху атестацията, за да не се окажат верни битуващите в обществото виждания, изразени от популярния по това време бивш атомен физик, замонашил се и изявяващ се като антикомунист Христофор Събев, който казал, че в България само Св. Синод и БАН не са реформирани³⁸.

В такава обстановка декомунизацията на БАН става изключително важен сигнал към управляващите и обществото, че Академията се реформира бързо и видимо. Във връзка с декомунизацията е избрана и Комисия по етика и

³⁷ ТА на БАН, VIII заседание на ИОС, 20 януари 1992, с. 28–30, 97.

³⁸ ТА на БАН, IX заседание на ИОС, 27 януари 1992, с. 25.

деформации, оглавена от ст. н.с. I ст. д-р на математическите науки Николай Янев. Освен него в комисията влизат: Йордан Йорданов, Александър Попов, Димитър Велянов, Александър Тренев, Радомир Еников, Недялка Михова, Аглика Едрева, Трифон Томов, Атанас Данаилов, Христо Николов и Йорданка Юрукова³⁹. По предложение на тази комисия ОС гласува на своето заседание във всеки институт ОС на ученията да преценява дали са били налице деформации и преследвания на учени по политически причини и да съставя съответно такива комисии⁴⁰. Също така по предложение на комисията се приема декларация, която да се попълни от всички членове на ОС. Тя е базирана на „общочовешките ценности и научната етика“ и цели „да укрепне авторитета на членовете на ОС пред обществеността в академията и в страната“, без да има правна, а само морална стойност. Декларацията съдържа следните точки: „1. Не съм и не съм бил сътрудник на органи на сигурност; 2. Не съм участвал по какъвто и било начин в мотивирането и провеждането на „възродителния процес“; 3. Не съм бил инициатор и участник в политически репресии над други лица“⁴¹. Тази декларация е предложена за подписване на ръководството на БАН и на директорите, заместник-директорите и научните секретари на научните звена⁴². ОС не приема само предложението то е да е организатор на кръгла маса, посветена на деидеологизацията на науката, защото надделява мнението, че това е работа на отделни институти и учени⁴³.

Процесите на декомунизация започват да набират

³⁹ ТА на БАН, XI заседание на ИОС, 10 февруари 1992, с. 66.

⁴⁰ ТА на БАН, XII заседание на ИОС, 17 февруари 1992, с. 64–65.

⁴¹ ТА на БАН, XII заседание на ИОС, 17 февруари 1992, с. 78–79.

⁴² ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 36.

⁴³ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 40.

III. Политики, феномени и личности

скорост. На свое заседание на 24 февруари 1992 г. за по-нататъшно „нравствено очистване“ на Академията, за нейната „деболшевизация“ и деидеологизация⁴⁴ ОС взема решение: „ОС препоръчва на ръководствата на БАН и на научните звена да не допускат за срок от 5 години заемането на ръководни административни длъжности от лица, способствали за идеологизацията на науката и насаждането на партиен стил и критерии, несъвместими с научната етика и морал, в качеството на секретарите на партийни бюра, на ПП на БКП, членове и секретари на партийни комитети на Единните центрове, членове и секретари на учрежденски комитети и т.н. нагоре по йерархията, както и съветници в апарата на БКП. Под ръководни административни длъжности се разбира завеждащ секции, научни секретари, заместник директори, директори и председатели на НС“⁴⁵. Тези лустрационни препоръки се предлага да бъдат подкрепени от институтите преди излизането на закон с подобни текстове.

Тези решения се разискват по време, когато на входа на централната сграда на Академията са залепени постери с портрети и списъци на членове на ОС – „червени“ академици и цитати от тях. Комисията по етика и деформациите декларира, че няма нищо общо с тези постери. Става дума за учени като акад. Евгени Матеев, чл. кор. Мито Исусов, проф. Тодор Ив. Живков, акад. Кирил Серафимов. Тези постери са определени като „дадзибау“, характерни за културната революция в Китай и те напомнят за трибунал срещу хората не заради научни качества, а по политическа принадлежност⁴⁶. Противниците на тези постери смятат, че те са недопустими в Академията и се отнасят за учени с големи заслуги в на-

⁴⁴ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 47.

⁴⁵ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 36–37.

⁴⁶ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 52.

уката⁴⁷. В тая връзка проф. Р. Бикс е недоволна, че ОС отказва кръгла маса за деидеологизацията и оставя на „Подкрепа“ да прави такива „дадзибау“, които напомнят на стенвестник от комсомолски времена⁴⁸. Проф. Стоян Недев от Института по математика е най-категоричен, че „в моите представи не се съгласува морала на учен с това, което се предлага, ако щете със съществуването на такава комисия. Трудно си представям съвместяването на тези неща. Човек, който познава деформациите, познава това, което преживяхме и в същото време има морала на учен – по мои представи реакцията му би трябвало да бъде никога повече! И толкоз“⁴⁹.

Поддръжниците на отстраняването от управлението на науката в БАН по решение на самите институти преди приемането на готвещ се лустрационен закон, които са мно-

⁴⁷ Така известният демограф проф. Минко Минков се обръща към събранието с въпроса: „Драги колеги, аз знам и разбирам, че от всяко творчество може нещичко да се извади, но защо не се посочи приноса на Евгени Матеев за разработване на една методология, която е в основата сега на планирането на Общия пазар. Той е един от най-добрите познавачи и интерпретатори на „метода на Леонтиев“, защо не се изтъква този принос, който е признат в световната литература, а си служим с неща, които действително са непочтени“. – В: ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 38–39.

⁴⁸ „Разбирам, че у нас възниква желанието просташки да се разправяме с тях. Но в това желание посягаме към начини и методи, които са унижителни... Тодор Живков беше достатъчно хитър и канеше при себе си доста хора. Те ще трябва да си платят. Но ние обиждаме самите институти. Те са дошли тука като делегати на своите институти. Да му правят сметката там, там да се разправят с тях. Но ние като излезем във файето и видим до съобщението за Общото събрание този стенвестник, който виждаме днес, намирам за недостойно“. Още повече, че тези хора според готвещия се законопроект ще трябва да се оттеглят. – В: ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 42–43.

⁴⁹ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 48.

III. Политики, феномени и личности

зинство в ОС, изтъкват аргументи както от близкото минало, така и от състоянието на обществените нагласи. Те посочват голямата роля на партийно-политическото одобрение за кариерата на всеки един учен, особено хабилитиран, в социалистическа България. Юлий Тошев припомня, че редът за утвърждаване на хабилитираните лица до 10 ноември 1989 г. включвал дълга верига от партийни звена: партийно бюро на института, кадрова комисия на единен център, партийен комитет на единен център, кадрова комисия на БАН, партийен комитет на БАН, ГК на БКП, а за старшите първа [степен] и професорите – ЦК на БКП. Той посочва пряката връзка между партийната и научната кариера: „Партиен секретар – това беше бъдещ професор, независимо от научните качества“. Освен това отстраняването от управлението на институтите няма да засегне редовите членове на БКП, а само 12% от бившите комунисти в науката, които така биха получали възможност и свободно от обществени задължения време да се развиват именно в науката⁵⁰.

Необходимостта от лустрация преди приемане на закона се оправдава и с обстоятелството, че при проведените през 1989 г. избори за ръководства на институтите: „Ние не забелязваме никаква промяна в административните и научни ръководства на БАН. Ние сме избрали само 7 нови лица – от председателя до научните секретари. Аз мисля да помоля партийните секретари за определен период от време да опитаме да поработим с нови лица“⁵¹. Според председателя на ОС не е „съвместимо с морала на едни учен той днес да продължава да членува в една партия, която за цялото общество е извършила престъпление към целия българския

⁵⁰ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 44–47.

⁵¹ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 47.

народ⁵². Й. Василев обаче има предвид и това, че партийното секретарство е било вид тегоба и затова се е предавало по дежурство. Затова се съгласява, че решението на ОС за лустрацията трябва да има препоръчителен характер, за да могат самите институти да преценяват всеки отделен случай. Но лустрацията ще гарантира прекратяването на връзката между научна кариера и комунистическата партия. „Кажете ми в кой научен съвет в академията поне 55, ако не и повече процента, не са членове на БКП (БСП). Има ли такъв научен съвет? Той избира бъдещите хабилитирани и нехабилитирани учени. Ние не можем да позволим възпроизводство по този начин. Просто няма да стане. И ако ние го направим, може да нямаме Академия на науките. Просто ще ни изхвърли обществото – всички до един. Харчи милиони – половин милиард, а ние искаме да се самопроизвеждаме не с наука, а по семеен и партизански характер. Както виждате, никои тука не настоява от СДС да бъде избран директор. Но има ли директор, който да не е от БКП, освен един-двама директори. Не е нужно да е политическо лице. Тъкмо обратното⁵³.

Декомунизацията кара една част от засегнатите да си подадат оставка. Така на 29 юни 1992 г. на заседание на ОС председателят на мандатната комисия ст.н.с. физикът Ал. Ваврек посочва, че поради подаване на оставка са подменени акад. Евгени Матеев, чл. кор. Стоян Михайлов, проф. Ал. Фол, проф. Тодор Ив. Живков, ст.н.с. I ст. Николай Генов, ст.н.с. Христо Памукчиев, ст.н.с. дфн. I ст. Антон Антонов, ст.н.с. дфн Иван Гочев и др. Не всички подмени са във връзка с декомунизацията. Някои подават оставки и поради това, че заминават на работа в чужбина.

⁵² ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 49.

⁵³ ТА на БАН, XIII заседание на ИОС, 24 февруари 1992, с. 55–57.

⁵⁴ ТА на БАН, 34 заседание, 6 юли 1992 след обяд, с. 6.

III. Политики, феномени и личности

Следващият етап на декомунизацията засяга историческата наука. Той е свързан с разглеждането и осъждането на участието на Академията във „възродителния процес“. Това прави специално избрана през януари 1992 г. от ОС комисия в състав: председател историка ст.н.с. I ст. д-р Иван Божилов и членове: ст.н.с. I ст. д-р Максим Младенов (Институт по балканистика), ст.н.с. I ст. д-р Елена Георгиева (Институт по български език), проф. Дочо Леков (Институт по литература), ст.н.с. I ст. д-р Йордан Йорданов (Институт по клетъчна биология и морфология) и ст.н.с. II ст. Георги Марков (Институт по история)⁵⁴. Комисията работи сериозно, като разглежда състава и дейността на „Проблемния съвет към Президиума на БАН и Академичния съвет на СУ по възродителния процес“⁵⁵. Изследвани са документите на този съвет, както и публикациите на учените в него от институтите на БАН по темата. От доклада на комисията, който е 40 страници, е видно, че дейността на учените в основни линии следва научните традиции и не е двигател на извършената насилствена смяна на имената на българските турци през зимата на 1984/1985 г. Нещо повече – в създадения след преименуването едва през 1986 г. Проблемен съвет⁵⁶ влизат

⁵⁵ В този съвет влизат: Страшимир Димитров, който заменя Илчо Димитров като председател на съвета и членове: Цветана Георгиева, Тодор Ников, Дойно Дойнов, Джингиз Хаков, Николай Кауфман, Александър Лилов, Емил Боев, Йордан Пеев, Стефан Андреев, Ибрахим Татърлъ, Моско Москов, Минчо Драганов, Веселин Трайков, Тодор Ив. Живков, Веселин Хаджиниколов, Кирил Киряков, Вера Мутафчиева, Евгени Радушев, Петър Петров, Николай Мизов, Паунка Гочева, Христо Христов. – В: ТА на БАН, 34 заседание на ЮОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 4–6.

⁵⁶ По-късно е преименуван на „Научно-координационен съвет по възродителния процес“, а още по-късно започва да се назовава официално

представители и на много други институции, а не само академични институти. БАН като най-висша научна организация е трябвало да ръководи това надинституционално звено⁵⁷. Най-много са нейните представители – 19 от 36. Основната насока в работата на съвета е изследване на темата „Разпространение на исляма на Балканите“, а не конструиране на българска идентичност през Възраждането и новото и най-новото време, т.е. през XIX и XX век⁵⁸. За това допринася научната тематика и концепциите, които отстоява в науката чл. кор. Страшимир Димитров, оглавил този съвет наскоро след оттеглянето на акад. Илчо Димитров. Констатира се още, че преобладават строго научни изследвания, а не пропагандни мероприятия и в системата на БАН няма научен сътрудник, който да е спекулирал с темата заради научна кариера, като е обслужвал пряко събитията от 1984/85 и 1989 г. Но комисията осъжда факта, че в БАН се е създал по подобна проблематика научно-координационен съвет, който е бил без особен статут и без допълнително финансиране, но поради самия факт на съществуването си независимо че се включват „традиционни изследвания в неговия план, нанася тежки поражения върху българската наука, поражения, които ще се чувстват дълго време“⁵⁹.

Тези заключения не удовлетворяват ОС на учените в БАН като цяло, тъй като те им звучат много сухо, неемоционално, в тях липсва морална присъда. Комисията и нейният председател е обвиняван, че „се подхлъзна по този въпрос

„Научно-координационен съвет по проблемите на развитие на българския народ и нация“.

⁵⁷ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 14–15.

⁵⁸ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 6.

⁵⁹ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 42.

III. Политики, феномени и личности

много академично, което е много хубаво и докладът е пълен с фактология, която като статистика е много добра. Но той като че ли отбягва или пък не може да преустрои своето мислене в другата посока – моралната⁶⁰. Председателят на БАН дори признава, че изводите в доклада правят „мечешка услуга на Академията колкото и те да са научно обосновани. Аз не ги подлагам на съмнение, но те няма да бъдат разбрани от обществото и това няма да е в наш интерес“⁶¹. Отправя се упрек към комисията, че не е анализирала пропагандните статии по регионалната преса, защото според проф. Димитър Ненов „едва ли някой ще се наеме да защити твърдението, че в науката не са правени фалшификации и те не са били по поръчка... Ние можем да защитим академията и да кажем нещата както са и да кажем, че това вече е друга академия, която няма нищо общо с предишната“⁶². Затова се взема решение комисията по етика и деформации и комисията по „възродителния процес“ да подготвят осъждащо участието на Академията решение, което да представи в ОС, като се посочва най-вече участието на конкретни учени с материали в пресата, т.е. в пропагандата⁶³.

Следващ важен момент в декомунизацията на Академията е възприемането и прилагането на закона за лустрация в науката, известен като Закона „Панев“ по името на вносителю му – доц. Георги Панев от СДС. В сила е от края на 1992 до 30 март 1995 г. и носи названието „Закон за временно възвръщане на някои допълнителни изисквания към членовете на ръководствата на научните организации и висшата атес-

⁶⁰ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 74.

⁶¹ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 70.

⁶² ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 67–68.

⁶³ ТА на БАН, 34 заседание на ИОС, 6 юли 1992 след обяд, с. 86.

тационна комисия“⁶⁴. Този закон изключва от управлението на науката, т.е. в научните и факултетните съвети, във ВАК, ръководители на катедри и секционни ръководители, директори и техните заместници за срок от пет години учени, заемали длъжности в политическите структури на комунистическата партия по месторабота (партийни секретари и членове на партийни комитети и на кадрови позиции). Също така учени, които са били членове на върховните органи на бившата управляваща комунистическа партия и които са били на отчет в ЦК на БКП или са работели в идеологическите и институции, включително и преподавали идеологически дисциплини, както съпричастни към „възродителния процес“ или са били сътрудници – щатни или доброволни на ДС и УБО. Тези условия се удостоверяват с декларация. За да се приложи законът се слага мораториум за процедурите до четири месеца, в които да се проведат избори и се сменят ръководствата на институтите, университетите и специализираните научни съвети към ВАК.

Въпреки че законът „Панев“ е приет от XXXVI-то ОНС на 24 декември 1992 г., той е обсъждан в ОС на БАН поради факта, че някои учени му се противопоставят, други го подкрепят, а в ОС пристига питане от Конституционния съд ОС да определи легитимността на този приет вече закон. То е направено след като 103 депутати и президентът на страната отправят подобно искане до Конституционния съд⁶⁵.

Писма срещу този закон пише акад. Бл. Сендов, който настоява всеки от членовете на ОС да изрази писмено своето отношение към него. Друго писмо, заедно с проект за обръщение до Конституционния съд по повод този закон за декомунизация на науката, отправя чл. кор. Стойчо Панчев.

⁶⁴ ДВ, бр. 104, 24 декември 1992 г. Отм. ДВ, бр. 29, 30 март 1995.

⁶⁵ ТА на БАН, 44 заседание на ИОС, 18 януари 1993, с. 82.

III. Политики, феномени и личности

Противници на закона смятат, че той вмениява колективна вина върху отделни лица, че се нарушават правата им по политически причини и че академията ще се очисти от такива хора и без закон, тъй като има комисия по етика и деформации. Последните избори показвали според тях, че действително партийни карьеристи не се избират в ръководствата на институтите. Противниците апелират и за необходимостта от спазване на автономията на БАН и Висшите учебни заведения, както и обръщат внимание, че по този закон ще бъдат лишени от ръководство в науката изтъкнати учени като академиците Асен Хаджиолов, Георги Близнаков, Румен Цанев, Асен Дачев, Любомир Попиванов, както и член-кореспондентите Генчо Скордев, Димитър Мишев, Николай Генчев, Димитър Еленков, Константин Косев, Петър Кендеров, Стойчо Панчев, Тончо Жечев⁶⁶.

Защитниците на закона (ст.н.с. I ст. Янев, ст.н.с. II ст. Попов, ст.н.с. Еников, ст.н.с. Томов, ст.н.с. Тренев, ст.н.с. I ст. Йорданов) от своя страна подготвят отговор до Конституционния съд. В него те изказват одобрение на закона, тъй като той е в унисон на общественото отричане на 45-годишното тоталитарно наследство. А партийната номенклатура в науката е съдействала „за налагане на тоталитаризма“. Защото това били като правило хора „посредствени, използвали ненаучни методи и средства за постигане на научна кариера“⁶⁷. Поддръжниците на закона обръщат внимание, че той е по-мек от приетия такъв в бившата ГДР, където всички служители и професори са уволнени с право да кандидатстват за местата си. А според българския вариант – макар и психологически травмирани, засегнатите лица не губят работните си места в институтите, не се лишават от право

⁶⁶ ТА на БАН, 44 заседание на ИОС, 18 януари 1993, с. 73–78.

⁶⁷ ТА на БАН, 44 заседание на ИОС, 18 януари 1993, с. 78.

да упражняват професията си, а само не могат да избират научни кадри. Приемането на такъв закон според подкрепящите го би укрепил доверието на западните партньори в БАН, а също и на българската общественост към Академията.

Поддръжниците на закона обръщат внимание, че много от предписанията на закона се прилагат в БАН още през 1992 г. Има се предвид посочените инициативи на ОС да се приемат и попълнят декларации подобни на изискваните по Закона от ръководството на БАН и от членовете на събранието. Те напомнят и за посоченото по-горе обръщение към партийната номенклатура да се въздържа от участие в управлението на науката. Поддръжниците обръщат внимание на факта, че залегналите лустрационни принципи вече са били приложени при избора на новото ръководство на БАН.

Всички тези аргументи трябва да обосноват позицията на ОС да изпрати утвърдителен отговор на запитването на Конституционния съд. В крайна сметка е приета декларация в защита на закона на заседание на ОС от 25 януари, с 94 „за“, 28 – „против“ и 9 „въздържали се“⁶⁸. А в допълнение към него и към одобрителното мнение за закона на президента-философ д-р Ж. Желев се прочита „Открито писмо“ до Конституционния съд с допълнителна аргументация в подкрепа на закона „Панев“ на заседание на ОС от 1 февруари 1993 г.⁶⁹ Това показва, че законът среща подкрепата на БАН за лустрация на ръководни членове на комунистическата партия в науката. Той е потвърден с решение №1 на Конституционния съд от 11 февруари 1993 г. Този закон за лустрация обаче се оказва единственият подобен закон в

⁶⁸ ТА на БАН, 45 заседание на ИОС, 25 януари 1993, с. 102. Тя е публикувана в Списанието на БАН – 1993, №1, с. 37–38.

⁶⁹ ТА на БАН, 46 заседание на ИОС, 1 февруари 1993, с. 81–85.

III. Политики, феномени и личности

българската действителност. Както е известно, лустрационни текстове има само в Закона за банките и кредитното дело от 27 март 1992 г.

Действията на Първото общо събрание по декомунизацията на БАН са ясни сигнали пред управляващите и обществото, че Академията е готова да се раздели с миналото си в надежда за по-добро бъдеще. За съжаление тези сигнали не се оказват достатъчно убедителни, защото бъдещето на Академията е изпълнено с непрекъснати усилия за оцеляване в условията на неолибералния преход.

Следващ сигнал Академичното тяло дава с приемането през 1993 и провеждането през 1994 г. на Концепцията за преустройство на Академията, която е съпроводена с чувствителни съкращения. През 1995 г. институтите на БАН са вече 73, а учените – 3918. Най-много намаляват кадрите в техническите институти – с 30%. (Гаделева, Стайкова, Арсенова 2001: 45). Финансовите проблеми обаче продължават. Нито министерствата, нито учрежденията, нито индустрията дават поръчки на БАН, за да може тя да си осигурява извънбюджетно финансиране чрез допълнителни проекти. Нещо повече – следващ шок Академията преживява през 1997 г., когато държавната субсидия се оказва 17 пъти по-ниска от тази през 1991 г. (Матеев, Иванчева, Стоева 2001: 224). Това води до затваряне на институтите и съкращаване с 10 % на плановата численост на персонала на научните звена. Всичко това блокира работата на Академията и се определя като пълен срив (Гаделева, Стайкова, Арсенова 2001: 78–79).

С много усилия от страна на ръководството на БАН и благодарение на международните контакти и международната помощ БАН оцелява. Така изследователски проекти със страните от ЕС, САЩ, Централна и Източна Европа и Бал-

каните от 1992 до 1997 г. са винаги над 90% от годишно изпълняваните проекти в БАН (Ангелов 2001: 146). Затова не е странно, че в края на разглеждания период идва международната препоръката, че БАН заедно с другите академии от бившите социалистически страни е показала адаптивност и не бива да се закрива, а да се „лекува“. Интегрирането на БАН в европейската научна общност тогава се привежда като най-убедителното потвърждение за устойчивостта на Академията и за нейното реформиране (Симеонова 2001: 11).

В заключение мога да обобщя, че през 1988–1997 г. БАН успява да приложи еволюционистки подход в своята адаптация към новите условия, сдобива се с правен статут, декомунизира се и се демократизира. Усилия за това прилагат както ръководствата, така и членовете на Първото общо събрание на учените. Ала тя губи със съкращаването на бюджетни субсидии при това неравномерно през годините привилегированото си място на основен производител на научни знания за държавата. И оцелява, разчитайки на международните си проекти, с което завоюва признание за адаптивност към новите условия на прехода в края на разглеждания период.

III. Политики, феномени и личности

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 2001:** Ангелов, Г. Участие на БАН в международни изследователски проекти. – Сименова К. и др. (ред.) БАН по пътя на реформите 1989–2000. София: БАН, Център по наукознание и история на науката, с. 123–192.
- Антонова, Каменова 2008:** Антонова, В., Каменова, Д. Демонтаж. Една балканска история от края на XX век. Русе: Авангард принт.
- Баева 2001:** Баева, И. Из историята на българското дисидентство. Общественият комитет за екологична защита на Русе. – В: Баева, И. България и Източна Европа. София: Парадигма, с. 221–243.
- Балабанов 1996:** Балабанов, Ил. Научната политика на държавата и стратегическата цел на реформата. – Списание на БАН, 3, ч. 1, с. 11–18.
- Гаделева, Стайкова, Арсенова 2001:** Гаделева, З., Р. Стайкова, И. Арсенова. Научен кадрови потенциал на БАН. – В: Сименова К. и др. (ред.) БАН по пътя на реформите 1989–2000. София: БАН, Център по наукознание и история на науката, с. 31–83.
- Геновски 1989:** Геновски, М. СНР също е част от научния фронт на НРБ. Реч пред 9 сесия на IX ОНС, 16 декември 1988. – В: Научен живот, 1, с. 3.
- Живков 1988:** Живков, Т. За преустройство на духовната сфера. Документи, утвърдени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988 г. София: Пратиздат.
- Калинова, Баева 2005:** Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2002. София: Парадигма.
- Матеев, Иванчева, Стоева 2001:** Матеев, Н., Л. Иванчева, Л. Стоева. Финансирането – проблем или предизвикателство. – В: Сименова К. и др. (ред.). БАН по пътя на реформите 1989–2000. София: БАН, Център по наукознание и история на науката, с. 221–256.
- Сендов 1991:** Сендов, Бл. Благовест Сендов пред сп. „Наука“. – В: Наука, 1, с. 4–6.
- Симеонова 2001:** Симеонова К. Стратегии в трансформирането на Академиите на науките от социалистически тип. – В: Сименова К. и др. (ред.). БАН по пътя на реформите 1989–2000. София: БАН, Център по наукознание и история на науката, 9–30.
- Яхиел 1997:** Яхиел, Н. Тодор Живков и личната власт – спомени, документи, анализи. София: М-8-М.

**BAS AT THE BEGINNING OF THE TRANSITION
(1988–1997)**

Iliyana Marcheva

SUMMARY

BAS history during 1988–1997 is a story of painful adaptation of a soviet socialist institution to the requirements of market economy and democracy. Revealing it shows that the reformation was above all due to the scientists and scholars from BAS, who aimed to overcome the ideologisation and the control of the Party over the Academy, as well as to adapt it to the new demands for self-governing and self-financing of scientific sections. This is when the first structural reform took place and was based on the „Concept of Reorganisation and Reconstruction of BAS“ that was developed in academic circles in 1993. Along the sechanges that had their expression in considerable redundancies of sections and scientists as well as cutting down on state finances for the institutes, BAS shaped its legal status by passing the Law about BAS in October 1991. Simultaneously, a process of painful lustration and de-communisation was going on, with its striking example being the so called “Panev” Law, which was passed on 24.12.1992 and was valid till the end of 1995.

**„ВЪЗРОДИТЕЛНИЯТ ПРОЦЕС“
ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.
В ЛИТЕРАТУРАТА
НА МЮСЮЛМАНСКИТЕ ОБЩНОСТИ**

Вихрен Чернокожев

Защо „възродителният процес“?

Какво отношение има „възродителният процес“ от втората половина на 80-те години на ХХ в. към границите и периодизацията на българския т.нар. преход? Майските събития от 1989 г., чиято 25-годишнина беше отбелязана с участието на президента на Република България Росен Плевнелиев, съпротивата на турците в България срещу насилствената асимилация, организирана най-напред чрез структурите на Независимото дружество за защита правата на човека на Илия Минев, проправиха един от същностните проходи към прехода. Майските събития всъщност ускориха необратимо събитията от ноември 1989 г. – падането на режима на Тодор Живков.

Из писмо от 19 декември 2009 г. на група членове на НДЗПЧ, живеещи в Турция – Зейнеп Ибрахимова, Ибрахим Ибрахимов, Юсуф Бабечки, Вахиде Бабечка, Кемал Бабечки:

„Искрено повярвахме в смелите дейци на НДЗПЧ, сред които особено се открояваше и дисидентът Едуард Геннов. Като изселени в Михайловградско, посредством Кемал Бабечки през лятото (на 1988 г. – б.м., В.Ч.) осъществихме

връзка с Михайловградската група и по-специално с говорителя на НДЗПЧ Димитър Томов и станахме членове на Дружеството. Искахме да се научим от активистите им как да защитаваме собствените си права и правата на другите, особено на турците и мюсюлманите, на които тоталитарният режим беше отнел дори имената. Защото затворите бяха пълни с обявилите се против насилствената асимилация турци, около нас във всяко село на Михайловградски окръг живееше най-малко едно интернирано семейство или човек. Такова беше положението и в други райони на страната, където живееха предимно само етнически българи¹.

Зейнеп Ибрахимова (Зейнеп Зафер) е сред активистите на Независимото дружество за защита правата на човека и негов представител за Варненска и Шуменска област. Включва се в щафетната гладна стачка в подкрепа на писателя Петър Манолов – секретар на НДЗПЧ, и е в групата дисиденти, определени да се срещнат с френския президент Франсоа Митеран при посещението му в България през януари 1989 г. Срещата е осуетена, всички дисиденти са задържани в Пловдив. Тя участва активно в изграждането сред турците в Североизточна България на структурите на НДЗПЧ, които подготвят и ръководят Майските събития през 1989 г. – масовите граждански протести сред турското население срещу „възродителния процес“. Заради откритата ѝ съпротивата срещу тогавашния комунистически режим и провежданата от него през 1984–1985 г. насилствена асимилация на помаци, турци и роми в НРБ е осъждана на затвор, принудително изселвана и експулсирана в началото на февруари 1989 г.

¹ Един по един ни напускат нашите учители – дисиденти. Замина си Илия Минев, след него Нури Тургут, а сега и Едуард Генев...//07.03.2015 https://bulgaria1989.wordpress.com/2009/12/19/eduard_zeynep/

III. Политики, феномени и личности

Още през 1972–1973 г. в най-суровите зимни месеци жителите на селата Барутин, Корница, Брезница, Лъжница, Рибново и др. не се прибират по домовете си, остават на площада, организират колективната си отбрана, вярвайки, че ако са заедно – мъже, жени, деца – престъплението, наречено „възродителен процес“, ще ги отмине... Селата са атакувани от милиция и армия, има жертви. Тези събития са подробно описани в първо лице единствено число в документалните „Горчиви разкази“ [Авдиков, Конедарева (съст.) 2003, 1993], записани и събрани от Али Авдиков и редактирани от Сенем Конедарева. Хронологията на тоталитарния терор през 1985–1987 г. продължава в документалните книги „Епопеята Ябланово“ (Азизоглу 2004) и „Възродителният процес като комедия дел арте“ (Азизоглу 2005) на Азиз Азизоглу. Тази хронология е позната на историците, затова тук ще се съсредоточим главно върху литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“, която у нас остава непозната, неизследвана.

* * *

С понятието „възродителен процес“ означаваме репресивната асимилаторска политика на Българската комунистическа партия през 70-те и 80-те години на XX в. за насилствена смяна на имената на български граждани – помаци, роми, турци в опит да бъдат заличени и подменени етнорелигиозните им идентичности. Макар и да се е наложило в изследователската практика, понятието „възродителен процес“ е изключително неточно; то няма собствено-исторически, културологичен смисъл, а е цинично властово въобразено. „Възродителният процес“ не възражда, той заличава, погубва вери и самоличности и е силово наложен по командно-административен ред от комунистическия ре-

жим в НРБ. Мога само да предполагам, че понятието „възродителен процес“ е „изобретено“ и предложено най-напред от академиците Георги Джагаров и Пантелей Зарев – членове на тогавашния Държавен съвет на НРБ. Идеологически наложената от ЦК на БКП в края на 80-те години роля на Българската академия на науките е сюжет за отделен разказ. Тук само ще вметна, че когато през 1989 г. в Института за литература при БАН ни беше ултимативно наредено колективно да съчиним научно-изследователски сборник на тема „Възродителният процес в литературата“, никой от колегите не пожела да напише и ред, та проф. Вера Мутафчиева – по онова време заместник-председател на БАН и проф. Боян Ничев – тогава директор на института, трябваше да дават обяснения, както се казваше тогава, „на най-високо място“.

Съществува не малък корпус исторически, културологични, мемоарни и отчасти етнологички изследвания върху срамния за втората половина на ХХ в. „възродителен процес“. Сред тях бих искал да изтъкна преди всичко „Отхвърлените „приобщени“ (или процесът, наречен „възродителен“ 1912–1989) на проф. Евгения Иванова (Иванова 2002); „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическия режим (Груев, Кальонски 2008) от доц. Михаил Груев и доц. Алексей Кальонски; вече споменатите „Горчиви разкази“. Тяхната истина за „възродителния процес“ [Авдиков, Конедарева (съст.) 2003] на Али Авдиков и Сенем Конедарева.

Записана е вече не малка част от устната история на „възродителния процес“. Собствено литературният аспект на проблема обаче десетилетия наред остава напълно и като че ли съзнателно укриван, премълчаван, неизследван. Липсва дори най-елементарната база данни. Може би тъкмо по-

III. Политики, феномени и личности

ради особения мигрантски, трансграничен, транснационален характер на антитоталитарната художествена и документална литература на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ през посочения период. Но преди всичко заради все още трудно преодолими в България посттоталитарни менталитети, за които знанието за тази литература, създавана най-вече в принудителна емиграция, е опасно. По-удобно е то да бъде покривано с премълчавания, забрани и забрава. Да си остане строго охранявано табу. Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ е неотменима, същностна част от истината за „възродителния процес“ в края на 80-те години. Документално достоверен разказ за лично преживени и преживявани от не едно поколение, дълго време премълчавани, несподелени, неразказани, дълбоко травматични житейски истории. Истории за отстояване на човешкото достойнство, правото на живот и неприкосновеност на личността, правото на свобода на мисълта, съвестта и религията. Това са лични и общочовешки отговорности, изрично посочени в Хартата за правата на човека. Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ е първолично изричане, съпротивителна защита на другостта и различието, на които е строго забранявано да бъдат гласно споделен спомен, камо ли пък художествено творчество.

Тази почти напълно непозната, неизследвана и неиздавана у нас антитоталитарна, транснационална, трансгранична, подчертано лична и личностна литература на травматичния опит е предмет на изследване в международния научен проект „Идентичност и асимилация. „Възродителният процес“ в България през 70-те – 80-те години на XX в. в литературата на мюсюлманските общности“.

Проектът се осъществява от Института за литература при Българската академия на науките и Факултета по хуманитарни науки в Анкарския университет под ръководството на доц. д-р Вихрен Чернокожев и проф. д-р Зейнеп Зафер от Филологическия факултет в Анкарския университет. Като първи етап от проекта през февруари 2015 г. в Издателство „Изток-Запад“ излезе антологията „Когато ми отнеха името“ (Зафер, Чернокожев 2015). В нея за пръв път са издирени, подбрани, преведени от турски на български 460 печатни страници представителни за литературата на мюсюлманските общности художествени и документални текстове от 35 автори за „възродителния процес“ през 70-те – 80-те години. Антологията представя за пръв път пред българския читател една напълно непозната и неизследвана трансгранична, транснационална антитоталитарна литература на травматичния опит. Малка част от избраните в антологията стихове, разкази, документални свидетелства и фолклорни текстове е публикувана на български език. Включените в книгата текстове естествено отразяват различни гледни точки на съпротивата на мюсюлманските общности в НРБ срещу опитите на комунистическия режим да наложи насилствена асимилация. Но в тези страници е и трагедията на всички нас, които живяхме социализма в „социалистически лагер“. Или по-скоро той ни живееше...

Текстове, събрани в антологията, обособяват нова хуманитарна проблематика; отварят нови изследователски полета към анализирането и осмислянето на литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в широк социален, културологичен, междуетнически, социометричен и съвсем не на последно място психоаналитичен контекст. Когато една травма остава недоизговорена,

III. Политики, феномени и личности

несподелена, недоосмислена, нелекувана, пораженията ѝ са все по-трудно преодолими. Силом предизвикваното разделение между „**ние, турците**“, „отхвърлените приобщени“ – по израза на проф. Евгения Иванова – и „**вие, българите**“ (Иванова 2002), става все по-трудно преодолимо. Не без помощта на плашилото за някакъв „нов възродителен процес“, размахвано и сега от лидерите на ДПС в услуга на националистически формации, които се канеха да преименуват даже връх Мусала, плажа Кабакум във Варна, а може би и Йовковия Сали Яшар? Не България и не българският народ съчиниха насилственото преименуване, цинично наречено „възродителен процес“, а Живковият комунистически режим в НРБ и неговата машина за репресии – Държавна сигурност. НРБ не е България, а само част от нейната история.

В своите затворнически, написани на образец български език, но издадени години по-късно в авторов превод на турски „**Писма от дома на мъченията**“, Юмер Осман Ерендорук изрече на чист български език: „Аз спокойно мога да обичам моята родина, моя народ, моя език, без ни най-малко да мразя родината на другите“. Ахмед Шериф Шерефли, непрекъснато следен работник в едно ателие за поправка на дрехи, чиито ДС-следовател точно по времето на „възродителния процес“ е Ангел Александров, по-късно през 2003–2007 г. шеф на Националната следствена служба, написа, спомняйки затворническата си килия: „Искам свят без затвори, страни без граници, хора, които не се делят на групи“.

Фаик Исмаил Арда все още броди из своето изоставено „**Мъртво село**“, където вече „няма хора, които да обичат и които да бъдат обичани“.

Жителите на това село
се раждаха един по един
столетия наред.
И през 89-а, насред лято,
в една тъмна безлунна нощ
бяха изгонени до един...
Ще станат две години как
черните нощи като порои текат
върз това мъртво село.

Виж прозорците – без стъкла са,
а оборите схлупени вече лягат оземи
с продължително, горко прашене.
Няма кой да затвори зейналите врати.
Кладенците са пресъхнали като мъртви очи,
а огнищата сънуват някогашното си горене...

В това мъртво родопско село
няма вече хора, които да обичат,
и хора, които да бъдат обичани...

(превод: Зейнеп Зафер²)

Инстинктът най-често повелява бягство дори от спомена за травматичното събитие. Неслучайно насилствено „приобщените“ днес най-често предпочитат да се потопят в мълчание – навътре в себе си. Изговарянето на травмата „възродителен процес“ след десетилетия оглушително мълчание – това закъсняло, болезнено завръщане – най-малко е

² Навсякъде, където не е изрично посочено, преводите на творбите, включени в антологията „Когато ми отнеха името“, са на проф. д-р Зейнеп Зафер.

III. Политики, феномени и личности

литература. Трудно е, да не кажа невъзможно, с традиционния литературно-исторически инструментариум да бъде осмислена житейската драма на насилствено асимилираните или прогонените от родните им места заради съпротивата срещу асимилаторската политика на БКП наши съграждани от турски произход. Изговарянето на травмата в стих, проза или фолклорен текст изисква мобилизирането на всички духовни сили, за да имаш куража, защитавайки правото си да бъдеш различен, да се изправиш лице в лице с травмата и да я превъзмогнеш. Повторното преживяване и осмисляне на онези тежки, горчиви спомени, които предизвиква насилствената асимилация, само по себе си е дело на кураж; то има и ефекта на своеобразен катарзис, освобождаване, преодоляване на болката. Затварянето на тази рана ще е дълъг процес.

„Мъртво село“ фокусира в себе си множество образи на опустошителната репресия. Прозорците без стъкла, пресъхналите като мъртви очи кладенци, огнищата, които сънуват някогашното си горене – това не е само остра фантомна болка заради един безвъзвратно погубен живот. Това са реалиите на едно насилствено подменено, опустошено, лишено от смисъл и цел битие – без минало, без бъдеще. Животът тук е като че ли завинаги угаснал, изтръгнат из корен. В истанбулския си „Разговор с децата“ **Ибрахим Камбероглу** тича бос към детството си в България, отронвайки: „Спрете да ме питате къде е моята родина. /Да, в тази земя съм роден/ и че я смятах за родина да отричам не е добре.// Но тя **никога** за свой син не ме прие“. Това чувство за безвъзвратна отхвърленост, безродност, обездоменост се повтаря като рефрен в не една творба. „Къде е тя, Родината?“, не пита, а вика д-р **Ахмед Юджетюрк** в лагерните си мемоари „**Злината**

не се забравя“. Съвсем естествено е, когато десетилетия наред още от началото на миналия век ти казват: „върви си, махай се“, „знамето със полумесец и звезда“ да бъде припознато като закрилящ символ на майката-родина. Човешкото си страдание авторите от антологията съумяват да трансформират в мъдрост. Макар че горчилката остава. Лагерните **„Спомени от огнения обръч на изтезанията“** на **Мехмед Тюркер** трудно могат да бъдат забравени.

Държа изрично да подчертая: антологията „Когато ми отнеха името“, а и моят текст не биха били възможни без предварителната изследователска работа, извършена от проф. д-р Зейнеп Зафер от Анкарския университет по изчитането, подбора, преводите на художествени и документални творби по темата на проекта, публикувани на турски език, които съставят антологията. Моя беше идеята за тази антология, подбора на значително по-малко по обем текстове, писани и публикувани на български език, както и редактирането на преводите. Преводите и издаването на антологията се осъществиха с финансовата подкрепа на Фондация Институт „Отворено общество“. Антологията е посветена на 25-годишнината от Майските събития през 1989 г. Тези събития, наративът за които е широко застъпен в антологията, катализираха необратимо промените от ноември 1989 г. Особена роля, както подчертах още в началото, тук има Независимото дружество за защита правата на човека на Илия Минев, което най-напред още в началото на 1988 г. припозна като своя борбата на турците в НРБ срещу насилствената асимилация. До момента, в който в дружеството бяха инфилтрирани ДС-агенти като например Румен Воденичаров.

Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ през 70-те – 80-те години (колкото и

III. Политики, феномени и личности

условно да е тук понятието „литература“) е литература художествена, документална, мемоарна, епистоларна, дори и във фолклорни изпълнения закрепена. Създавана е най-често в принудителна емиграция в Турция от някогашни български граждани, като например Ахмед Шериф Шерефли от с. Хлебарово, дн. гр. Цар Калоян и Небие Ибрахим Акбъйък от с. Киченица, област Разград, Сабаттин Байрямьоз, роден в Добрич, Ибрахим Камбероглу – член на Френския клуб на поетите „Пандора“ от с. Врани кон, област Търговище, Юмер Осман Ерендорук от с. Звънарка, област Кърджали, Лятиф Али Йълдъръм от с. Дичево, област Силистра, Мехмед Тюркер от с. Звездел и Нури Тургут Адалъ от с. Островец, област Кърджали, Хасан Оджаклъ от с. Малко село, област Сливен. В тази редица от имена специално искам да открия стиховете на Мехмед Карахюсеинов, син на доброволно преименувалия се като Асен Караханов герой на социалистическия труд Хасан Карахюсеинов – известен още и като Асен Севарски. Както и стиховете на великолепия ромски поет Фикри Шукриев. И Мехмед Карахюсеинов, и Фикри Шукриев сложиха край на живота си, за да не преживеят позора на насилственото преименуване. Макар че нищо не пречеше на „възродителите“ усърдно да заличават от надгробните плочи и от регистрите дори паметта за мъртвите до девето коляно. Мехмед Карахюсеинов се самозапалва в двора на къщата си в с. Владая. Случаен таксиметров шофьор го открива и загасява. В болницата, докато още е в безсъзнание, „възродителите“ се опитват да сменят името му с българско. Изгарянията са изключително тежки и Мехмед

Карахюсеинов умира на 3 май 1990 г. В предговора си към единствената посмъртно издадена книга на Мехмед Карахюсеинов „Не по ноти“ (Карахюсеинов 1999) Константин Павлов ще напише: „Драги читателю, авторът на тази стихосбирка не е вече между живите. Той е скъпа жертва на „възродителния процес“. Самозапали се. Тези стихове са рожба на агонията, която продължи няколко години“.

В налудните си хитлероподобни стремления към „единна нация“, един народ, един вожд, „възродителите“ стигнаха през 80-те години и до насилственото задължително афиширане на новите имена дори върху нарочно изрисувани табелки. Поставяни задължително върху работните облекла на българските граждани от турски произход. Без тази табелка не можеш да отидеш на работа, не можеш да си купиш хляб... Който не вярва, нека прочете например разказа „Невестулка“ от Ахмед Мехмед. От знак за някакво уж приобщаване, тези табелки всъщност се превръщат в крещящ знак на сегрегация. Както жълтите звезди на евреите по времето на Втората световна война. Ето началото на разказа:

Направо заяви: „Не мога да свикна с тая табелка...

Някаква си табелка с квадратна форма. Колкото е дълга, толкова би трябвало и да е широка. Изработена внимателно. И точно по средата три думи: име, презиме и фамилия. Те са написани много старателно, с вкус. Но това не са истинските ти имена... А новите... Табелката е залепнала на гърдите ти като лайно на пес. Добре е захваната с топлийки. И то не за работната ти дреха, а за самото ти сърце...“

III. Политики, феномени и личности

Сама по себе си литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ с пълно основание може да бъде наречена автентичен документален разказ от първо лице за отстоявана и отстоявана самоличност, образцова аз-литература, която неотстъпно защитава и отстоява родовото си име, но и име собствено, бащино, фамилно. Ще цитирам тук само част от емблематичното стихотворение на Сабаттин Байрамбоз „**Когато ми отнеха името**“, което неслучайно даде и названието на антологията:

ЗАГУБИХ ЗРЕНИЕТО СИ.

Просветна кървава светкавица
и всичко стана равно, плоско.
Арестуваха гласа ми на улицата,
а гордостта ми се превърна в срам,
когато загубих зрението си.

ЗАГУБИХ ТАЙНИТЕ СИ.

Сърцето ми замря в пустинната си орбита,
любимата замръзна в клопка черна.
Когато смисълът на минало и бъдеще изчезна,
на чий език да плача,
на чий – да се смея,
как в паметта приятелите да открия
не знаех,
когато загубих тайните си.

ЗАГУБИХ ЗРЕНИЕТО СИ,
ЗАГУБИХ ТАЙНИТЕ СИ,
ЗАГУБИХ СЛЕДИТЕ СИ,
КОГАТО МИ ОТНЕХА ИМЕТО.

С отнемането на името човек губи представата за самия себе си, за „родствените си връзки като социална и психологическа реалност“ (Шютценбергер 2014: 108). „Когато ми отнеха името“ от Сабахаттин Байрамьоз е стихотворение-емблема на цялата художествена литература на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ през 70-те – 80-те години. Писана в някои случаи тайно в България, на турски език или на български език – продължена в принудителна емиграция на турски – след „голямата екскурзия“ през лятото на 1989 г. и издавана по обясними причини след 1990 г. най-вече в Република Турция. Това е е *rag excellence* егодокументална литература, свидетелство в първо лице единствено число пред съда на историята, как присвояването на самоличности, насилственото заличаване на самоличности всъщност е фундаментално посегателство на тоталитарната власт и нейната машина за репресии – Държавна сигурност, срещу най-своето у човека – името. Престъпление срещу личностното достойнство на човека, срещу човешкото изобщо. В есето си **„Име собствено, бащино, фамилно“**, писано през май 1989-а, четено за пръв път по Радио „Свободна Европа“ на 4 юли 1989 г., но публикувано едва след 1990 г., поетесата Блага Димитрова изрече сред почти всеобщото тогава гражданско мълчание в НРБ, нарушено само от малцина интелектуалци: „Изтръгнат ли силом собственото ти име и го подменят с друго, това е непоносимо покушение върху личността ти“ (Димитрова 1991). „Когато смисълът на минало и бъдеще изчезне“, остава единствено шансът без отлагане, тук и сега с всички сили да отстояваш, и отстояваш идентичностите си.

Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ е документално свидетелство за насил-

III. Политики, феномени и личности

ствено обезличностяване, разчовечаване, несравнимо дори с физическото унищожение. Защото т.нар. „възродителен процес“ подменя и всъщност заличава не само историческата и родовата памет, но престъпно си присвоява и заличава най-напред лично преживяната житейска история на човека. Отнемайки рожденото му име, отнема неговата и на предците му родова памет, достойнството му. Неслучайно един фрагмент от мемоарите на Ахмед Шериф Шерефли, озаглавен „Името ти е благословено...“, говори, че човек не избира сам рожденото си име, но носи през целия си живот отговорността, дълга с чест да го опази:

„Ти имаш благословено име, сине!..“ Това бяха думите на майка ми. Често казваше, че имената на хората са свещени и благословени, не са като тези на животните... Името на всеки човек е негова чест, доблест, отражение на неговата същност, пътят, по който е поел, борбата, която води... Името е като родословно дърво, което пази честта на поколенията. Ние хората сме отражение на имената си, каквито са те, такива сме и ние в същността си“.
(превод: Айтян Делихюсеинова)

Тук е съсредоточена цялата човешка драма на насилствено преименуваните, екзистенциална криза на духа, пред която са изправени – „да бъдеш или да не бъдеш“. Как да продължиш да съществуващ – без име, без самоличност, без родова памет. Когато „смисълът на минало и бъдеще изчезне“, как да си върнеш изгубеното чувство, че си ти, че те има, че живееш...

Името на човека – според Ахмед Шериф Шерефли и Ахмед Мехмед – не е просто произволно залепен етикет по

рождение или етикет, закачен по принуда, а съдбовна нравствена идея, която подлежи на опазване и развитие. Името е основен белег на идентичността. Чрез собственото и фамилното си име „човек се определя в социално, географско, културно отношение и в етническо и религиозно“ (Шютценбергер, 2014: 108). Налагайки на човека с турско етническо самосъзнание някакво измислено и заповядано по административен ред име, обричайки го на съществуване без самоличност – по-страшно и от смъртта, „възродителният процес“ го обрича на абсурдно несъществуващо съществуване. То е отрицание на фундаментално човешко право – правото на достоен живот дори след смъртта. На 25 януари 1985 г. журналистката от Кърджали Арзу Тахирова е събрала тази смразяваща човешка трагедия в три стиха само: *„Търся име на починалия си баща./ Мъничкият ми, медената ми пита, черницата ми,/синът ми търси име на майка си“*. И всичко това, за да бъде с въоръжена сила – включително и под дулата на танкове и червени барети – брутално наложена националистическата политика на Българската комунистическа партия за „единна социалистическа нация“. Това всъщност е началото на планираното от ЦК на БКП етническо прочистване на български граждани с турско етническо самосъзнание, Етническо прочистване, чиято крайна цел е да докаже, че в комунистическата Народна република България други, освен българи, няма. Настояването на правото да бъдеш различен беше преследвано като престъпление срещу държавата-партия. Толерантността към другия, към малцинствата, към хората с различна идентичност и въобще към различието и различните и днес продължава да е сериозен проблем.

Заради отказа си да приеме компромиса и да започне да пише на български език, Ахмед Шереф Шерефли е из-

III. Политики, феномени и личности

нудван да подпише декларация, че няма да пише на турски език, арестуван е, съден и лежи в затвора. Там, в Софийския централен затвор, 7-о отделение за тежък режим, килия № 28 и 35, записва върху късове тънка хартия от цигарени пакети, използвайки османското писмо като стенография (Зфер, З. 2009), част от великолепните си документално-есеистични фрагменти: „Името ти е благословено“, „Добре дошла, в самотата ми, тревице“, „В търсене на поета Хенгами“, „Искам свят без затвори“. Тук ще погледна само към началото на „Добре дошла, в самотата ми, тревице...“ :

„Явно тъгълът, в който бе поставена пластмасовата кофа, служеща за тоалетна, бе достатъчно влажен, за да може върху натрупалата се мръсотия да поникнат тънки стръкчета трева. Появата на тази тревица, от която лъхаше желание за живот и надежда един ден да се разлистят, ме бе учудила много. А мисълта, че тя почти няма шансове да оцелее тук, дори успя да ме натъжи. Нямахме никакъв късмет. Житейският вятър бе довял семенцата ѝ до затвора, в който лежах и така тя се бе озовала тук. Отново се замислих за изпълнените с живот семена. В годините, през които се разхождах по планините, бях виждал как дори по високите скали, в пукнатините им, там, където имаше само шепа пръст, тревите и дърветата бяха успели да си намерят място...“

(превод: Айтян Делихюсеинова)

Как изглежда Шерефли-моделът на света, описан от затворническата килия? Целият свят се крепи на тази крехка тревичка. Прораснала на най-невъзможното, най-мрачното място, тя е живият живот, надежда, но и неимоверна устой-

чивост, воля за оцеляване – оцеляване не просто биологическо, а проспективно, духовно. В крехкото до невъзможност връхче на тази тревичка – пробилото въпреки всичко дебелия слой мръсотия – са съсредоточени чувствата, волята, мисълта, паметта на затворника Ахмед Шериф Шерефли за живота. Парадоксално е, но той и зад стените на затвора е свободен, не губи самоконтрол и самоуважение. Животът, който и в крайни, невъзможни, гранични ситуации открива смисъл, всякак е по-силен от насилието. Изходът от душевната криза е тъкмо в активната интелектуална съпротива спрямо насилието. Променяйки себе си, Шерефли е готов да понесе цялата болка – своята и на събратята си по участ. Травматичният опит го прави по-силен.

Ценностите и целите на литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ не могат да бъдат формулирани с няколко думи. И все пак основното е отстояването на човешкото достойнство. Активната съпротива срещу насилието, наречено цинично „възродителен процес“. Честността да не позволиш да бъдеш превърнат в инструмент на лъжата.

Свободата е възможност за личен избор, ясно и честно отстояване на позиция. Да приемеш или да не приемеш насилието – да му се противопоставиш дори в затвора, дори под заплахата от физическо унищожение, или да се примириш? Човешкият език е вродена способност, а матерният език не може да се забрави. В едно от писмата си, писани на български език от Старозагорския затвор (9 август 1981 г.) Юмер Осман Ерендорук, роден през 1934 г. в село Минзухар, близо до гр. Момчилград, осъден на пет години затвор заради нелегален самиздат, пише до дъщеря си на образцов български език:

III. Политики, феномени и личности

„Мила дъще, (...) Има едно особено положение, при което за някои хора, освен майчиния език, съществува и езикът на родината. Такъв за нас, турците в България, е българският език. ...Помниш ли формулировката на съдията, след като четеш решението на съда? Че ме осъждали на пет години затвор, защото съм мразел българския език? Аз, човекът, който знае бълг.[арската] литература не по-зле от един обикновен българин; аз, човекът, който знае десетки стихотворения от бълг.[арски] автори? ...И ми стана прекалено ясно, че според тях да не искаш да забравиш майчиния си език, значи да мразиш българския. Какъв парадокс! Каква демагогия! Аз не съм роден да мразя народи и езици! Аз съм роден да обичам, да мисля и да правя заключения и да ценя красивото, полезното и разумното“.

Юмер Осман Ерендорук говори за матерния си турски език не само като рождествен белег на базова идентичност, но и като неотчуждаем медиатор на свобода. Отнемането на майчиния език е като отнемане на личното, бащиното и родовото име; базова лишеност от лична, личностна и родова биография. Отнемането на майчиния език като бавно изчезване, като невъобразимо тотално разочаване и разпад е великолепно описано в разказа на **Юмер Осман Ерендорук** – „Зов“. Забраненият, арестуваният, майчин език е изчезваща памет, стопяващо се, дълбоко наранено съзнание:

„Всичките ми братя мюсюлмани и турци се топяха като мен... Като че ли бях свикнал вече с мисълта за разпадането ми, за скорошното ми изчезване от света. Беше един вид приемане на съдбата? Май че няха друг изход. Нима можех сам да се противопоставя на българските ко-

мунисти, на българската милиция, на българската армия, на Червената армия и на армиите на Варшавския договор?“

* * *

Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години на ХХ в. заслужава специално самостоятелно изследване. Предстои – в рамките на научния проект „Идентичност и асимилация. „Възродителният процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години в литературата на мюсюлманските общности е – да аргументираме самостоятелното и специфичното място на тази художествено-документална литература и в българската антитоталитарна литература; да предложим систематичен и идеологически необременен анализ на статута и ролята на тази литература както спрямо традицията на българската, така и спрямо традицията на турската литература от втората половина на ХХ в. Както и да очертаем ключовата ѝ роля при формирането на национална идентичност, затруднена в случая от разполагането си между две етнически и езикови групи; да предложим механизми за вписване на една „друга“, с оглед на етническа, религиозна и дори езикова принадлежност на авторите ѝ, литература в общото русло на националната, „своята“ литература. Тук могат да бъдат обединени различни мултидисциплинарни интегративни, интерпретационни техники от полето на социологията на литературата, изследванията върху тоталитарните режими, социалната антропология, психоанализата, социометрията, устната история.

Изследването на литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в България през 70-те – 80-те години ще е принос и етап от цялостното му осмисляне,

III. Политики, феномени и личности

като открито и ясно артикулира вината и травмата. Усещането, че някой те е лишил от родно място, присвоил си е насилствено, под дулото на оръжие живота ти, подменил е не само твоето, но и на целия ти род съществуване – има ли потравмираща болка? Човешкото страдание тук не е метафора, не е хипербола, а жива, все още недоразказана, недопрочетена история. Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години има важен терапевтичен смисъл или по-скоро многообразие от смисли. Тази литература е възможният път към макар и бавно преодоляване на разделението, път към изцеление от травмата. Тя е памет, идентичност, съзнание, които прекрачват, превъзможват с решителност, сила, съвест и чест прага на болката.

В мемоарния си фрагмент „Време за раздяла“ Ахмед Шериф Шерефли ще напише:

„С десния си крак прекрачих прага. Сам си казах „На добър път!“ и пак сам се изпратих. Години наред на този праг съм се изпращал сам. ...Затворих и погледнах вратата отвън. Като кървяща рана изглеждаха следите от ритниците на българските милиционери, дошли да отнемат благословеното ми турско име. Вратата на жилището кървеше така, както и сърцето ми. (...) В делиорманското ми село бяха останали гробовете на майка ми и баща ми. В тези земи не останаха и роднините ми освен гроба на големия ми брат Мехмедали и тленните останки на дедите ми. Сбогом и на вас хора, научени от комунистите да изпитват омраза към себеподобните си. Душите на всички в страната са осакатени, наранени. Мисля, че когато един ден комсомолската младеж вече я няма на този свят, след

сто години, гражданите на тази страна ще могат да се обичат взаимно. Социализмът нанесе дълбоки рани и на турци, и на българи“.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Авдиков, Конедарева (съст.) 2003, 1993; Авдиков, А., С. Конедарева. (съст.) Горчиви разкази. Благоевград.

Азизоглу 2004: Азизоглу, А. Епопеята „Ябланово“ , (б.д.и.).

Азизоглу 2015: Азизоглу, А. „Възродителният процес“ като комедия дел арте, (б.д.и.).

Груев, Калъонски 2008: Груев, М., А. Калъонски. „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София: ИИБМ, Сиела.

Димитрова 1991: Димитрова, Б. Предизвикателства. Политически етюди. София.

Зафер 2009: Зафер, З. Дисидент в България, емигрант в Турция. (Мемоарите на Ахмед Шериф Шерефли). – В: Чернокожев, В., Б. Кунчев, Е. Сугарев (съст.). Антитоталитарната литература. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2009.

Зафер, Чернокожев (съст.) 2015: Зафер, З., В. Чернокожев (съст.). Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности. Антология. (Състав. и ред. проф. д-р Зейнеп Зафер, доц. д-р Вихрен Чернокожев. Превод Зейнеп Зафер, Айтян Делихюсеинова). София: Издателство „Изток-Запад“, 2015. (Всички цитати на художествени творби в текста са от това издание.)

Иванова 2002: Иванова, Е. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912–1989). София: Институт за източноевропейска хуманитаристика.

Шютценбергер 2014: Шютценбергер, А. А. Синдромът на предците. Превод Росица Ташева. София: „Колибри“.

**THE “REVIVAL PROCESS” IN THE 1980s
IN THE LITERATURE OF THE MUSLIM COMMUNITIES**

Vihren Chernokozhev –
Institute of Literature, Bulgarian Academy of Science

SUMMARY

The article is a first try to research one completely unknown, unpublished and not considered in Bulgaria anti-totalitarian, transfrontier, transnational literature – the literature of the Muslim communities for the “revival process” in the People’s Republic of Bulgaria in the 1980s. With the notion of “revival process”, as inaccurate as it is, we indicate the repressive assimilatory politics of the communist regime in the People’s Republic of Bulgaria for forceful change of Bulgarian citizens names – Pomaks, Roma, Turks, in an attempt to erase their ethno-religious identities. The emphasis is on the separate and specific place of the fiction and the documentary literature of the Muslim communities during that said period. As well as on the literature’s key role in the formation and protection of national identity, placed in this case between two ethnic and language groups.

IV.

Преходът и сенките на миналото

РЪКОВОДНИТЕ КАДРИ НА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ: ПРИНЦИПИ НА КАРИЕРНОТО РАЗВИТИЕ

Момчил Методиев

След края на комунизма основното внимание в дебата за наследството за Държавна сигурност беше фокусирано върху секретните сътрудници (или „доносниците“) и необходимостта от тяхното осветяване. Това стана причина в една или друга степен да бъде пренебрегната темата за техните водещи офицери, наричани от самата система оперативни работници и добили популярност в обществото като „вербовчици“. Концентрирането върху „доносниците“ до голяма степен е логично, тъй като именно те са посредниците, осъществявали връзката между всекидневието на хората и офицерите от Държавна сигурност, в този смисъл те са „лицето“ на Държавна сигурност. От своя страна самите оперативни работници също имат нескрит интерес общественото внимание да бъде насочено към агентурния апарат, тъй като това им позволява да представят себе си като обществен елит и пазители на националната сигурност, достигнали до тази позиция благодарение на своето образование, умения и успехи.

Какви са били критериите за постъпване на работа в системата на Държавна сигурност и как е ставал растежът в йерархията? Доколко основателни са претенциите на бившите офицери, че те са били, макар и невидим, обществен елит?

Настоящата статия, която е част от по-широко изследване, търси отговорите на тези въпроси въз основа на личните кадрови дела на ръководните оперативни работници, работили в нея¹. Тя си поставя за цел да изследва институционалната история и култура на Държавна сигурност, като потърси отговори на въпросите за мотивацията на нейните служители и изследва системата за тяхното набиране и кариерно израстване.

Условно погледнато, кадрите на Държавна сигурност могат да се разделят на две поколения. Общото между тях е идеологическата им вярънност на комунистическата партия, разликите са в това как те доказват тази своя идеологическа вярънност, както и в тяхната мотивация и хоризонт за кариерно развитие.

ПАРТИЙЦИ ВЪВ ВОЕННИ УНИФОРМИ

Съществуват и вече са цитирани многобройни документи като доказателство на тезата, че идеологическата вярънност е водещият принцип, на който се подчинява работата на институцията. Политическата лоялност е изведена като водещ принцип и в Указа за Държавна сигурност от 1974 г., където се казва:

„Държавна сигурност осъществява своята дейност под ръководството и контрола на ЦК на БКП, респективно на Политбюро и първия секретар на ЦК на БКП.

Държавна сигурност провежда своята дейност в изпълнение решенията на ЦК на БКП, законите и другите нормативни актове.

¹ Изследването е извършено в съавторство с Мария Дерменджиева, а резултатите от него ще бъдат публикувани от Института за изследване на близкото минало.

IV. Преходът и сенките на миналото

Дейността на Държавна сигурност се основава на партийност, социалистическа законност, революционна бдителност, секретност, единоначалие и поддържане на близки връзки с трудещите се².

Но този тип документи неизбежно създават усещането за известна декларативност, без да е ясно по какъв начин тези декларации се изпълват с реално съдържание. Известно е също така, че всички важни, включително кадрови решения за дейността на службите се подготвят от Министерството на вътрешните работи, след това се внасят за съгласуване с отдел „Военен“ на ЦК на БКП, а след това, в зависимост от важността на решението, се одобряват от съответните държавни органи, преди да бъдат „обявени“ със заповед от министъра на вътрешните работи, когато формално влизат в сила.

Личните кадрови дела на служителите на Държавна сигурност са особено показателни за начина, по който тази идеологическа вярност е постоянно гарантирана и контролирана чрез партийните характеристики, изисквани при всяко промяна на длъжността на служителя. Показателно за статуса на служителите на Държавна сигурност на „щатни партийни работници във военни униформи, снабдени със средствата за физическа репресия“ (Gieseke 2000: 32), е, че много често офицерите на ръководни длъжности в системата са едновременно част от партийната и от служебната номенклатура. Това се отнася не само за министрите на вътрешните работи, които винаги са партийно, а не професионално назначение. Не се ограничава и до заместник-министрите – например Мирчо Спасов и Григор Шопов, които през цялото време на престоя си във вътрешното министерство запазват възможност и за партийна кариера. Това се отнася за всички

² ЦДА, Фонд 1 Б, опис 64, а.е. 438.

ръководни нива до началник на управление. Такъв например е Борис Манов, който след като престава да бъде началник на Шесто управление през 1968 г., се връща към партийната кариера и е назначен в партийните структури в София и след това в Перник. Или Антон Мусаков, който преди да постъпи в органите на ДС, е работил десет години в структури на ДКМС, а през 1974 г. е заместник-началник на Софийско градско управление на МВР (СГУ-МВР) по ДС. Тогава той е избран за първи секретар на Партийния комитет на МВР, а заплатата и длъжността му в Държавна сигурност са приравнени към длъжността първи заместник-началник на управление в ДС.

Това припокриване между партийни и професионални кадри съществува още от самото начало на комунистическата Държавна сигурност. Още по-силно изразено е то в началото на 50-те години, когато след първата голяма чистка, жертва на която стават редица ръководни служители, мястото им е заето от доказани партийни кадри, работили до този момент в централния или местен партиен апарат. В доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христовоз от 5 юли 1950 г. се констатира, че „поради усложнилата се политическа обстановка и направените разкрития на вмъкнали се чужди агенти на ръководни места в Дирекцията“, голяма част от ръководните позиции в Дирекция Държавна сигурност са вакантни. За преодоляването на този проблем Христовоз предлага „да се мобилизират партийно 100 партийни или административни работници, които да бъдат изпратени на ръководна работа в ДДС“³. В следващите години ЦК на БКП наистина изпраща свои доверени кадри на ръководни постове в Дирекцията, които нерядко по-късно отново се връщат на партийна работа. Може да се обобщи, че

³ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1 оп. 1, а.е. 1277, л. 189.

IV. Преходът и сенките на миналото

разграничението между партийна и професионална кариера в Държавна сигурност е трудно уловимо поради честите преливания на кадрите от едната в другата структура, без това да отрича наличието на същински „професионалисти“, цялата кариера на които преминава в оперативна работа.

Въздигната в императив, идеологическата вярност е необходимо да бъде проверявана и доказвана. Това става чрез т.нар. спецпроверки, които изследват в детайли миналото на всеки кандидат или вече назначен за оперативен работник. На проверка на миналото и произхода им са подлагани и кандидатите от второто поколение, макар тези проверки през 70-те години далеч да не са толкова внимателни поради предимството, което в този момент се отдава на „препоръките“ от страна на първото поколение партийни работници или служители на Държавна сигурност.

ПЪРВОТО ПОКОЛЕНИЕ: „АКТИВНИ УЧАСТНИЦИ“ В „УСТАНОВЯВАНЕТО НА НАРОДНАТА ВЛАСТ“

Първото поколение оперативни работници са младежи, родени през 20-те години, предимно в селата, отишли след това да продължат средното си образование в съседен град, където са попаднали на „прогресивна среда“. Предимство според биографичните справки на кадровиците на МВР имат тези хора, които произхождат от „бедно селско“ или „средно селско“ семейство. Служителите с „работнически произход“ са по-скоро изключение, отколкото правило.

Известно затруднение при постъпване на работа в ДС представлява наличието на голямо семейство, тъй като по време на спецпроверката в обсега на службите попадат всички близки роднини на служителя и когато те са много,

сред тях винаги се намира поне един с подозрително минало. От тази гледна точка идеалният кандидат за работа произхожда от бедно или средно селско и за предпочитане – малко семейство, чиито родители също са били „прогресивни“. От това правило за многочленно семейство, в което поне един от роднините има „подозрително“ минало, има и някои впечатляващи изключения. Като случаят на Нанка Серкеджиева, родена в Пловдив в многочленно „средно земеделско семейство“. В анкетния си лист в графата „Репресирани от фашистката власт“ тя изброява баща си и майка си, бащата и братята на мъжа си. В графата „Партизани“ е написала: „Другарят ми от 2 октомври 1942 г. до 9 септември 1944 г., отряд „Антон Иванов“; брат ми Илия, от 2 септември 1943 г. до 9 септември 1944 г., отряд „Антон Иванов“; снаха ми Вангелица, от 1 май до 9 септември 1944 г., бригада „Георги Димитров“; снаха ми Анка (неясно откога); брат ми Кръстьо преди 9 септември 1944 г. е завършил ШЗО, след което е изпратен в лагер в Свети Врач, освободен е на 9 септември 1944 г.; братът на другаря ми Христо – един месец преди 9 септември 1944 г.“⁴ Неслучайно Серкеджиева е единствената жена генерал в ДС и двайсет и седем години ръководи важния Трети отдел „Картотека и архив“. Много по-чести обаче са случаите, при които заради чичо – бивш общински полицай, брат – „изменник на Родината“, леля в Югославия или съпруга с баща свещеник служителите на ДС години след постъпването си на работа продължават да бъдат обекти на тягостни проверки по сигнали за „лош“ произход.

Към втората половина на 30-те или началото на 40-те години представителите на първото поколение стават членове на РМС и „събират помощи за партизани и политзатворници“ или поне участват в „разпространяване на

⁴ ЛКД Нанка Серкеджиева.

IV. Преходът и сенките на миналото

марки, позиви, литература, вербоване на членове за РМС, писане по стените и протестни акции“. За предимство се приема, ако са репресирани от стария режим, като внимателно се документира всеки случай на задържане, побой, изпращане в затвора или лагер за политически затворници. Този тип биография обаче може да създаде и огромни трудности на кандидата или служителя, тъй като всяко едно такова събитие в миналото е щателно разглеждано в хода на спецпроверката, като се събират мненията на другите задържани по същия случай, а заподозрените в „провокации“ или предателство са уволнявани от структурите на Държавна сигурност.

Особено детайлни са спецпроверките, извършвани в началото и средата на 50-те години, непосредствено след първата чистка в Държавна сигурност. Но дори и след тези драстични спецпроверки на работа в системата остават служители, в чието минало остават неизяснени моменти или има създадено такова мнение сред неговите колеги. Тези служители продължават периодично да бъдат подлагани на спецпроверки, които могат да стигнат до 4–5 в хода на цялата им кариера, без отново да се стигне до категорично заключение (каквито са случаите на Боян Велинов, Иван Охридски и др.), а понякога са и санкционирани с изваждане от състава на ДС (Костадин Кюлюмов). Показателен е случаят на Кирил Величков, подложен на няколко проверки заради „попския произход“ на неговата съпруга. При назначаването му това е прието за пренебрежима подробност, но впоследствие той е проверяван още няколко пъти. Дори когато през 1965 г. е предложен за началник на отдел, кадровиците на министерството се противопоставят срещу кандидатурата му не толкова с аргумент за съмнения в неговата лоялност или

квалификация, а с мотива, че колегите му са наясно с произхода на неговата съпруга, а в отдела има други служители, с „по-голям партиен и оперативен опит“. Така трайният му възход в структурите на Държавна сигурност започва в средата на 70-те години, когато той се развежда и се жени за служителка от системата. Другият печален пример е с Петко Кипров, чийто произход и отношения с неблагонадеждни роднини, са проверявани периодично до 1978 г. и едва когато той пише две писма до зам.-завеждащия отдел „Военен“ на ЦК на БКП ген.-лейтенант Т. Радулов, се отбелязва, че последната „допълнителна проверка се счита за завършена и изяснена“.

В редиците на първото поколение служители на ДС партизаните не са изключение, въпреки че за тях по-скоро е отредена кариера по централните и местните партийни ръководства. Доколкото има партизани или стари комунисти в Държавна сигурност, те заемат ръководни позиции в министерството или в отделните управления – точно такъв е случаят на Мирчо Спасов, Ангел Цанев, Стоян Савов, Борис Манов, Димитър Гръбчев, Нанка Серкеджиева, Петър Чергиланов, Петър Стоянов и др. Но връзката между самите партизани от един отряд или между партизаните и техните „помагачи“ е изключително силен фактор, който може да обясни назначаването или възхода на даден оперативен работник, а този тип връзки между родителите играят голяма роля и при назначаването на второто поколение служители.

Следващият позитивен момент, който носи предимство на кандидата за работа в Държавна сигурност, е, ако той и посочените от него свидетели могат да докажат „активно участие в установяването на народната власт“ независимо дали на централно или местно равнище. Често в ав-

IV. Преходът и сенките на миналото

тобиографията си служителите използват този евфемизъм като въведение, след което обясняват в какво се е състояла тази активност, най-често намерила израз в „прочистването“ на съответното населено място от „вражески“ или „фашистки“ елементи, в убийството на армейски офицери и др.

След участието ми в „установяването“ на новата власт в най-честия случай представителите на първото поколение се завръщат по родните си места. Към този момент почти всички (с някои изключения като Илия Кашев, Петър Стоянов, Димитър и Митка Гръбчеви и др.) имат завършено средно образование или го завършват непосредствено след 1944 г. В оперативните справки дори през 80-те години сухо се констатира, че те имат „средно образование“, като това не само не затруднява тяхната кариера в системата, а дори изглежда им носи предимство.

При завръщането им по родните места биографиите на първото поколение служители започват да се различават, но ако до този момент те не са станали членове на БКП, то те влизат в редиците на партията след 9 септември 1944 г. или до края на 40-те години. Много малка част от тях опитват да продължат образованието си, като се записват в университета (Райко Николов, Димитър Кьосев), но малцина завършват висшето си образование преди да постъпят на работа в Държавна сигурност. А за тези, които успяват да завършат – като Илия Лингорски (който дори се дипломира в Чехословакия), в началото на кариерата им това изглежда по-скоро пречка, отколкото предимство. Друга по-голяма част заемат някакви постове в местните партийни комитети, а трета – също голяма група – отиват на фронта или се записват в армията. Може да се каже, че армията не само в този период се превръща в „банката за кадри“ на Държавна сигурност.

Записвайки се в армията и с оглед на техния произход и доказана идеологическа вярност много от тях са назначени в Специалния отдел – бъдещото военно контраразузнаване, чиято главна мисия в края на 40-те и началото на 50-те години е прочистването на войската от „контрареволуционните елементи“. Междувременно в масовия случай те набързо минават офицерска школа и отново се завръщат в армията, където изпълняват оперативни задачи в полза на този Специален отдел. На 1 януари 1950 г., като част от политиката да не се допуска концентрация на твърде много власт в едно от двете основни силови ведомства, Специалният отдел е прехвърлен на подчинение на Министерството на вътрешните работи, а неговите служители автоматично са назначени на работа в Държавна сигурност.

При преназначаването те попълват всички формални документи за постъпване на работа – автобиография, молба и анкетен лист, но военното си звание от армията придобиват отново едва през 1951 г., когато и Държавна сигурност е военизирана. Кариерата им след това се развива в различни управления на системата, където те са изпращани като проверени кадри. Такъв е случаят, например, на голяма част от първото поколение разузнавачи, които са предпочетени за работа в разузнаването именно заради произхода и „оперативния си опит“ от Специалния отдел, а не заради специална квалификация или езикови умения. Може да се каже, че едва ли има и един служител от първото поколение български разузнавачи, който знае дори един чужд език, когато постъпва на работа.

Другият източник, от който се набират кадрите на първото поколение служители, са местните партийни органи и подразделения на МВР, където те са назначени веднага след 9

IV. Преходът и сенките на миналото

септември 1944 г., откъдето са изтеглени в централната администрация на МВР и на Държавна сигурност (Господин Гочев, Владимир Тодоров, Боян Велинов и др.).

„Активното участие“ във взимането на властта на 9 септември, работата в Специалния отдел или в провинциалните структури на МВР са важни моменти от биографията на голяма част от първото поколение служители, тъй като тогава те получават своето „бойно кръщение“ (от тяхна гледна точка) и изграждат практическия си опит за справяне с „враговете на народа“. Някои от тях с гордост отбелязват, че веднага след 9 септември са се занимавали с „организацията и изпълнението на ликвидирането на враговете“ (Мирчо Спасов) или „активно“ са участвали в „арестуването на фашистки офицери“ (Григор Шопов), други се проявяват по-късно по линия на преследване на „политически бандитизъм“ (Борис Манов, Владимир Тодоров, Боян Велинов, Костадин Кюлюмов). В този период се изграждат репресивните инстинкти на системата и моделите за разправа с „враговете на народа“, като точно с тези навици може да бъде обяснен начинът, по който същите тези хора, вече като ръководители на системата, се борят с политическите опоненти на режима в чужбина през 70-те години.

Може да се обобщи, че първото поколение оперативни работници са хора почти изцяло със селски произход, преместили се в хода на образованието си в близкия град, които имат средно образование и някакъв актив от годините на съпротивата и които са получили своето „бойно кръщение“ при установяването на „народната власт“ или при преследването на „враговете на народа“ сред офицерския състав в армията.

Показателен за кадровата политика веднага след го-

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

лямата чистка от началото на 50-те години е Докладът за състоянието и дейността на органите на ДС от 2 април 1951 г. на министъра на вътрешните работи генерал-лейтенант Георги Цанков⁵. Докладът дава следните данни за щата на Държавна сигурност към 1951 г. и анализира служителите по техния произход, образование и партийна принадлежност:

„При утвърден щат за органите на ДС от 4 558 в края на 1950 г. са били назначени 4100 служители и е имало 458 вакантни места.

След реорганизацията на апарата на ДС щатът на органите на ДС за 1951 г. е утвърден на 5433 длъжности. По сравнение с 1950 г. новият щат е увеличен с 845 щатни длъжности, от които 611 за ръководния състав (считан от н-к отделение, включително нагоре).

След преназначенията по щата за 1951 г. състоянието на кадрите при ДС е следното:

Общо за оперативния състав
щатни длъжности – 5433
попълнени – 4181
ваканции – 1252

За ръководящия състав
щатни длъжности – 611
попълнени – 475
ваканции – 136

По социален произход
работнически – 947
селски – 2905
    бедни – 1891
    средни – 1004

⁵ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф.1, оп. 5, а.е. 5, л. 5-7.

IV. Преходът и сенките на миналото

богати – 10
занаятчии – 112
служачи – 194
дребно търговски – 23

По социално положение преди постъпване на работа в
органите на МВР

работници – 1750
селяни – 469
служачи – 897
учащи – 984
занаятчии – 72
дребни търговци – 9

По образование

висше – 102
незавършено висше – 142
средно – 1396
незавършено средно – 654
прогимназиално – 1690
по-малко – 197

По политическа принадлежност

членове на БКП – 2991
кандидат чл. на БКП – 410
членове на ДСНМ – 762
безпартийни – 18
Активни участници в съпротивителното движение – 2298
Не взели участие в съпротивителното движение – 1883“

Това е състоянието в кадрово отношение на Държавна сигурност към началото на 50-те години. Назначените по това време служители в голямата си част издържат на втората чистка от 1956 г., която е значително по-малка по мащаб, за

да се превърнат в гръбнака на Държавна сигурност. След това кариерата им се развива много бързо и само в рамките на няколко години те изкачват позициите на началник на отделение и началник на отдел, за да достигнат до ръководството на отделните управления, а в изключителни случаи – и до заместник-министър.

Липсата на квалификация сред представителите на първото поколение е причина за въвеждането на втория принцип в кариерното развитие на служителите в системата, който също остава напълно валиден до края на комунизма – че образованието и квалификацията следват, а не предхождат назначението. Едва след като заемат съответната позиция в Държавна сигурност, тези служители са изпращани да повишават квалификацията си. Това може да бъде обучение в специализирана школа в Москва, могат да бъдат курсове в школата на МВР или курс за ръководни кадри в Академията за обществени науки и социално управление, но решението за такава подготовка задължително следва съответното назначение. Дори когато се стигне до преназначението на един служител от едно в друго управление на системата, едва след като вземе новия си пост, той е изпращан в съответната школа за подготовка – през 1963 г. Петър Чергиланов е назначен директно на длъжност заместник-началник на Трето управление (Военно контраразузнаване), след като до този момент службата му преминава основно в армията и отчасти – във Военното разузнаване, а след това е изпратен на обучение в школата на КГБ.

Прегледаните кадрови дела доказват извода, че първият и фактически единствен критерий за назначаване на работа в Държавна сигурност е произходът или активът преди 9 септември 1944 г. Този принцип е еднакво валиден

IV. Преходът и сенките на миналото

както за първото, така и за второто поколение служители, само че във втория случай партийната лоялност се доказва чрез актива на родителите.

Постъпването на работа в Държавна сигурност както за първото, така и за второто поколение никога не е ставало чрез конкурс или поне с входен изпит за кандидатите, който да провери тяхната квалификация. Нещо повече – работно място се търси за човека, а не се търси човек за дадено работно място. Няма нито един случай (поне от прегледаните лични кадрови дела), от който да се вижда, че назначението се е случило, защото се търси определена квалификация за даден пост. Ако това все пак се е случвало, то със сигурност се ограничава до Следствения отдел на ДС, където все пак се предпочитат кадри, завършили Юридическия факултет на Софийски университет (Петко Кипров, Костадин Коцалиев) и до Техническото управление на Държавна сигурност. От всички прегледани архиви на управление „Кадри“ на МВР никъде не беше открита справка, в която да е отразено от какъв тип квалифицирани кадри се нуждае системата, а честите оплаквания на кадровиците за липсата на служители с чужди езици и особено с гръцки и турски водят само до изпращането на вече назначените и проверени кадри на езикови курсове.

Второто поколение: „ПРЕДИМСТВО ИМАТ СИНОВЕТЕ НА АБПФК И НА БИВШИ И НАСТОЯЩИ СЛУЖИТЕЛИ НА КДС“.

В случая на второто поколение служители влизането в системата става само чрез препоръка (иначе казано – протекции), като тази препоръка най-често минава по линия на познанство между родителите от годините на съпротивата

или просто по земляческа линия, като тя може да дойде както от партийното ръководство, така и от началниците в системата на Държавна сигурност. Забележително е обаче, че от тази система на протекции почти не са останали следи в кадровите дела. И причината за това не е в съществуването на някакво съмнение в справедливостта на такъв начин за кадрови подбор, а в опита за избягване на отговорност при евентуален провал. Когато такъв провал се случи (например оставането на Владимир Костов във Франция), на проверка е подложена цялата биография на служителя, а наказания се налагат на всички оперативни работници, които са имали отношение към привличането, обучението и възпитанието на провинилия се служител, включително и на служителя, извършил спецпроверката при назначаването на кандидата. Случаят на Владимир Костов съдържа необичайно признание в това отношение, като в заповедта за наказание на провинилите се служители се отбелязва, че назначението му е станало по нареждане на началника на разузнаването Димитър Кьосев (в момента на оставането на Костов във Франция Кьосев вече е покойник), но въпреки това служителят, извършил спецпроверката, също е наказан. Нещо повече – разследването на причините за „предателството“ на Костов се концентрира основно върху неговия и на неговата съпруга произход, като акцентира върху пропуските в проучването, между които и това, че „не е обърнато внимание въобще на обстоятелството, че до своята 12-годишна възраст той (Владимир Костов) е израснал под непосредственото влияние, възпитание и ежедневни грижи на дядото – свещеник. По непроверени данни последният го е държал за ръка и не го е пускал да играе с децата на улицата. Той го е водил и връщал от алианса, където е изучавал френски език. Общоизвестно

IV. Преходът и сенките на миналото

е, че до тази възраст в човека се изграждат някои от основните му характерни черти (в нашия случай основното влияние през неговото детство идва от църквата и Франция)⁶.

Следите от тази система на протекции, макар и рядко да са отбелязани в кадровите дела, си личат и от факта, че е напълно допустимо както двама братя да бъдат назначени в едно и също управление (в разузнаването са назначени както Бриго Аспарухов, така и неговият брат Аспарух), така и синовете на старите служители да започнат кариерата си в Държавна сигурност, като двамата сина на Григор Шопов и синът на Стоян Савов, например.

Тази система за набиране на политически лоялни кадри от второто поколение има и официална санкция, като в условията за прием във ВСШ „Георги Димитров“ формално е посочено, че „при равни други условия предимство имат синовете на АБПФК (активни борци срещу фашизма и капитализма) и на бивши и настоящи служители на КДС и младежи, използвани като агенти и ДВ (доверени връзки) на КДС“⁷.

Второто поколение служители са хора, родени през 30-те и 40-те години, които навлизат в системата към края на 60-те и 70-те години. При назначението им тяхното и на родителите им минало също е подложено на внимателно проучване, но дори и да се открият отрицателни или съмнителни моменти, те могат да бъдат пренебрегнати или „изгладени“ в зависимост от нивото, от което е дошла препоръката.

Съществена разлика между тях и първото поколение

⁶ АКРДОПБГДСРСБНА-Р, ф. 2, а.е. 16000, Приложение №3 „Анализ на случая Владимир Костов“.

⁷ АКРДОПБГДСРСБНА-М. ф. 10, оп. 7, а.е. 131.

е, че по-голямата част от второто поколение служители имат завършено висше образование, без обаче това да е задължително условие за постъпване на работа. Образованието също така няма отношение към длъжността, на която служителят е назначаван. Това важи както за разузнаването, така и за контраразузнаването. Бриго Аспарухов, който знае немски език, е назначен на работа по гръцко направление и след това в продължение на години изучава гръцки език, докато накрая е изпратен на задграничен мандат в Гърция, въпреки че успехът му от проверовъчните изпити не е особено впечатляващ. Емил Александров е изпратен да учи испански език едва след като няколко години работи по контраразузнавателното осигуряване на дипломатите от посолствата на страните от Латински Америка.

Второто поколение служители със сигурност е по-добре образовано от първото, но мотивацията му е значителна по-слаба. Ако сред представителите на първото поколение наистина могат да се намерят силно мотивирани както от идеологически, така и от чисто кариерни мотиви, то сред второто поколение подобни „идеалисти“ почти не съществуват. Първото поколение е получило своето „бойно кръщение“ в реална бойна обстановка, то има представа за това какъв е „врагът“ и приема работата си в Държавна сигурност като продължение на конспирацията и романтиката от младежките години. След двете чистки и под напора на провалите първото поколение обаче изгражда една тежка бюрократична структура, която акцентира върху предпазването от грешки, а не върху успеха в работата. Служителите от второто поколение влизат в тази вече изградена и солидна бюрократична структура, но за да постъпят на работа от тях не се изисква да преминат през никакво изпитание, в което да до-

IV. Преходът и сенките на миналото

кажат своите способности. Неоспоримото им предимство е техният произход и заслугите на техните родители, на фона на които способностите и качествата остават на заден план.

Първото поколение оглавява Държавна сигурност до края на комунизма. Може би единственото изключение за началник на управление от второто поколение е Костадин Коцалиев (баща му е АБПФК), който през май 1982 г. е назначен за ръководител на Главно следствено управление. Представители на второто поколение успяват да достигнат до заместник-началнически позиции – най-високопоставен от които е Георги Манчев, изкачил се до началник на Управлението за научно-техническо разузнаване и първи заместник-началник на Първо главно управление. Доминацията на първото поколение създава стабилност в системата (особено от гледна точка на партийното ръководство), но и предизвиква вътрешно напрежение, доколкото действа демотивиращо на второто поколение служители. За целия период след средата на 50-те години начело на отделните управления се сменят не повече от четири-пет началници (най-чести са смените в ръководството на разузнаването). Особено забележителна е стагнацията в системата, след като за министър на вътрешните работи през 1973 г. е назначен Димитър Стоянов. Тогава смените в ръководството на основните управления стават почти изцяло поради смъртта на някои от началниците (Васил Коцев, Илия Кашев), а не поради желание за обновяване на системата. Така след първоначалния динамизъм, характерен за бързото израстване в кариерата на първото поколение, в продължение почти на две десетилетия системата е практически изцяло „запушена“ отгоре, а кариерната перспективата за второто поколение служители се простира до началник на отдел и в редки случаи до замест-

ник-началник на управление.

За второто поколение остава валиден и принципът, че образованието следва назначението. При преместването на един служител от едно в друго управление решението е взимано отново въз основа на неговата биография, без значение дали той познава спецификата на новата дейност. Извършването на подобна радикална промяна (особено когато става дума за преместване в по-престижните централни управления) е възможно отново чрез нечия препоръка или ако с годините служителът е успял да си създаде лични контакти с бъдещия си началник. Едва след назначението на новото място служителът отново е изпращан на обучение. Единственият обективен критерий, който се взима под внимание при кариерното развитие, е прослуженото време. Но това е неизбежно, тъй като прослуженото време е основа за производството в по-високо военно звание, а званието от своя страна е едно от условията (но не задължително), за изкачване на по-високи нива на служебната йерархия.

Наред със „сивите“ офицери, които незабележимо си вършат работата и се пазят от провали в очакване прослуженото време да им донесе по-високо звание и длъжност, така изградена системата насърчава появата условно казано на кариерни „метеори“, които успяват да се възползват от обстоятелствата за своето лично облагодетелстване. Липсата на критерии за кариерно израстване дава възможност на отделни служители да изкачват йерархичната стълбица благодарение на личните си познанства и извършването на услуги от всякакъв порядък. След смъртта на Васил Коцев кабинетът му на началник на разузнаването е запечатан и е направен опис на намерените вещи, в който силно впечатление прави голямото количество уиски, мъжки и дамски

IV. Преходът и сенките на миналото

часовници – най-вероятно подаръци, получавани от служителите, завърнали се от задграничен мандат. От прегледаните кадрови дела в най-голяма степен в категорията на „метеорите“ се вписва Емил Александров – преместен от Второ в Първо главно управление. Преди да напусне контраразузнаването той успява да убеди своя бивша агентка, заминала на работа в Швейцария, да започне да изпраща дребни подаръци, като без тя да знае, получател на тези подаръци е неговата братовчедка. Отминато като дребно провинение, след това той прави светкавична и до голяма степен необяснима кариера в разузнаването. Изпратен като оперативен работник в резидентурата в Париж, той използва времето за установяването на контакти с хора от партийния елит (Людмила Живкова, Александър Фол), за да достигне само няколко години по-късно до поста на заместник-председател на Комитета за култура и началник на Културно-историческото разузнаване. След смъртта на Людмила Живкова той и други офицери от разузнаването (Живко Попов) са осъдени на различни срокове затвор за финансови злоупотреби по време на кампанията за честване на 1300 години от създаването на българската държава.

Емил Александров не е изключение, а по-скоро екстремен израз на подхода към кариерното развитие, характерен за второто поколение разузнавачи. Днес в спомените на старите разузнавачи могат да се намерят доста пренебрежителни квалификации по отношение на представителите на второто поколение, достигнали до ръководни позиции в началото на прехода и „разбили“ службите за сигурност. Но може да се каже, че това е по-скоро логичен резултат от изградената преди това тежка бюрократична структура, която никога не е стимулирала кариерното развитие въз основа

на личните качества, заслуги и успехи. Това е причината през 1990 г. правоприменниците на Държавна сигурност да бъдат оглавени от „случайни“ от гледна точка на старите служители хора, които са естествени представители на второто поколение в системата и които дори и да са имали идеи и инициативи за промени в началото на своята кариера, с годините са навлезли в утъпканите от първото поколение коловози. Онези служители от второто поколение, които не успяват да останат в службите след съкращенията от 1989–1992 г., пренасят своите кариерни практики и начин на работа в гражданския живот, в държавната администрация, както и в проходящия български бизнес след 10 ноември 1989 г.

АНТИМЕРИТОКРАТИЗЪМ И АДМИНИСТРАТИВЕН ПРОИЗВОЛ

Как в този контекст могат да бъдат обобщени принципите на кариерно развитие в Държавна сигурност? Ефективността на всяка една модерна държавна институция зависи от това доколко тя успява да се възползва от меритократичния принцип, при който растежът в кариерата се дължи на образованието, резултатите и успехите, които дават основание за издигането в йерархията и създават модел за подражание, следван от останалите.

От тази гледна точка основната характеристика на Държавна сигурност е нейният антимеритократичен характер. Издигането в тази институция се основава на два формални критерия – произход и прослужено време. И двата принципа са даденост, която не може да бъде променяна от образованието, качествата или успехите на служителя. Принципът на изграждане на Държавна сигурност дори не е не-

IV. Преходът и сенките на миналото

меритократичен, а е откровено анти-меритократичен, тъй като постигнатите резултати в работата не просто не подпомагат развитието на един служител, а по-скоро му пречат. От всички началници на управления към края на комунизма единствените, за които може да се каже, че са заели ръководни позиции благодарение на показаните в миналото резултати, са началниците на Икономическото управление Кирил Величков и на Техническото управление Илия Лингорски. Във всички други „главни“ управления успехът в работата пречи, а не помага. Може би най-характерният пример в това отношение е Димо Станков, един от малкото служители на Първо главно управление, който се вписва в представата за класически разузнавач от епохата на Студената война и може да изтъкне в кариерата си редица постижения, станали възможни обаче след редица провали. Системата обаче предпочита да постави акцент върху провалите, в резултат на което Димо Станков достига до позиция началник на отдел (за кратко и заместник-началник на управление преди края на комунизма), въпреки че произходът и заслугите му от времето преди 9 септември са сравними с тези на всички изредили се началници на разузнаването. Може да се обобщи, че ако Държавна сигурност действително представлява „социален асансьор“ за своите агенти и секретни сътрудници, то тя не е такъв социален асансьор за своите служители. Самото им приемане в офицерския корпус на Държавна сигурност е белег за привилегирован обществен статут, доказван чрез тяхната собствена биография или чрез произхода на техните родители.

Всичко това обаче предполага още един важен въпрос – ако служителите на Държавна сигурност са толкова зле мотивирани и съмнително образовани, а ръководните по-

зиции са окупирани от далеч не най-способните в системата – как тази антимеритократична система успява да „опazi“ сигурността на режима в продължение на четири десетилетия? Защото стабилността на режима се дължи на множество фактори, сред които външните не могат да бъдат пренебрегнати, но все пак отчасти това е заслуга и на Държавна сигурност.

Отговорът се състои в институционализирания произвол, с който оперира Държавна сигурност или с други думи правото ѝ да взема административни мерки. Както първите репресии от края на 1944 и 1945 г. са до голяма степен произволни, също толкова произволни са и репресиите (макар и по-меки) в годините на късния комунизъм. Както през 40-те и 50-те години Държавна сигурност има право на извънсъдебни репресии (изпращането в лагери е само най-драстичната мярка, но към нея могат да се добавят изселванията и още много други), същото право на извънсъдебна репресия тя запазва и в годините на „развития социализъм“. В условията на контролирана съдебна система и липсата на какъвто и да било институционален коректив на работата на службите, този административен произвол придобива ключово значение за разбирането на въздействието на тайните служби върху обществото. Държавна сигурност е навсякъде и никъде. Не съществува принцип, въз основа на който да може да се каже кой, кога и защо попада в ползрението на служителите ѝ или доколкото такъв принцип съществува, това е „принципът на тотализатора“ според сполучливия израз на Асен Игнатов (Игнатов, 1991: 11).

Днес много хора са учудени, че не откриват нищо за себе си или за своите роднини в архива на Комисията по доcketата, въпреки че са убедени, че по стандартите на времето

IV. Преходът и сенките на миналото

е имало за какво да бъдат наблюдавани и следени. От друга страна пък е възможно човек да се окаже обект на Държавна сигурност за дребни провинения, включително и от битов характер (разказване на вицове, изказано политическо мнение в тесен кръг и т.н.). Силата на Държавна сигурност се основава на произволния начин на действие, съчетан с големите ѝ административни правомощия и липсата на какъвто и да било контрол върху тях. Тя избира своите обекти без видим принцип, а след това има възможността да приложи към тях административни мерки като лишаване от жителство, уволнение от работа, преместване на по-малко перспективна и престижна длъжност. Това става, като организира анонимна „операция“, без разработката въобще да стига до „реализация“, а обектът в продължение на десетилетия няма представа за същинската причина за проблемите си. Точно този принцип на тотализатора обяснява възможността в годините на комунизма да възникнат и „дисиденти“ в класическия смисъл на думата – хора, постигнали успех и признание от самата комунистическа власт, които стават обект на преследване на много късен етап, когато това предизвиква голямо обществено, а в някои случаи и международно внимание. Такъв е случаят както на най-известните съветски дисиденти като Александър Солженицин и Андрей Сахаров, така и на български дисиденти като Желю Желев, Радой Ралин и до голяма степен Георги Марков. По същата причина Държавна сигурност може да вложи цялата си енергия по залавянето, отвлечането и в крайна сметка ликвидирането на един далеч не толкова известен български емигрант като Борис Арсов, но в продължение на десетилетия да се задоволява само с агентурното „обезпечаване“ на много по-влиятелни и опасни от гледна точка на

държавата емигранти като Ценко Барев и Стефан Табаков.

Дейността и решенията на Държавна сигурност не подлежат на обжалване. Анонимната и безпринципна опасност човек да се превърне в обект на Държавна сигурност е причината всички да се чувстват следени, без реално системата да има възможност да следи всички. Тоталитарната система не може да бъде същински тоталитарна, но тя има амбицията да се стреми да бъде тоталитарна. Ако комунистическата партия е „авангардът на работническата класа“, то служителите на Държавна сигурност могат с основание да претендират, че са „авангард“ на този авангард по сполучливия израз на германския изследовател Йенс Гизеке (Gieseke 2000: 32). Но нито образованието, нито квалификацията или „успехите“ дават основание за тяхната претенция да бъдат обществен елит – независимо дали в епохата на комунизма или след него.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Gieseke 2000:** Gieseke, J. Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950–1989/90. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Игнатов 1991:** Игнатов, А. Психология на комунизма. София: Аргес.

THE LEADING PERSONNEL OF STATE SECURITY: PRINCIPLES FOR CAREER DEVELOPMENT

Momchil Metodiev

SUMMARY

How the State Security officers have been recruited, what was their motivation and career horizon? The article looks for the answer of those question on the basis of the personal files of the leading State Security officers. It argues that the State Security is anti-meritocratic institution, whose leading officers have been recruited on the basis of their personal (for the first generation) and their parents' (for the second generation) participation in the so-called resistant movement in the 1940s. Thus by the end of communism the State Security turns into closed bureaucratic institution, where the officers were appointed and promoted through complex system of protections and nepotism. Their capacity to secure the survival of the regime was result not of their personal abilities and education, but of the State Security rights of arbitrary and extrajudicial repression.

ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ *POSTMORTEM*

Мария Дерменджиева

Когато става дума за наследството на Държавна сигурност, обикновено се разбира нейното документално наследство, т.е. документите, създадени във всички нейни подразделения през годините на съществуването ѝ. Но нейното наследство и влияние далеч не се ограничава само до тези архиви. Настоящият доклад си поставя за цел да представи един друг аспект от това наследство, а именно влиянието на нейната институционална култура и професионален манталитет върху обществото като цяло и в частност върху средата в новите служби за сигурност и кадровата им политика по време на прехода¹.

След края на всяка модерна диктатура един от основните въпроси пред новото правителство е каква да бъде съдбата на секретните служби на стария режим. Единият подход предполага те да бъдат напълно разформирвани, служителите им – уволнени, по възможност и съдени, а сътрудниците им – осветени. Вторият подход е те да бъдат реорганизирани, като част от служителите им бъдат оставени на работа с надеждата да бъде спечелена тяхната лоялност в името на стабилността. По първия път тръгва Източна Германия (1989

¹ Докладът е част от по-обширно изследване на личните кадрови дела на ръководните кадри на Държавна сигурност, извършено в съавторство с Момчил Методиев, което предстои да бъде публикувано от Института за изследване на близкото минало.

IV. Преходът и сенките на миналото

г.), превръщайки се в успешен модел благодарение на обединението на Германия. В Гърция (1974 г.), Испания (1975 г.) и повечето страни от Източна Европа (1989 г.) е предпочетен вторият път на „историческия компромис“. Съществува и трети подход, този на „приемствеността“, при който само най-публичните представители на репресивния апарат са принудени да напуснат работата си, докато самите служби остават практически непокътнати, което им гарантира нова перспектива и открива пътя към нова диктатура. Този път избират Съветският Съюз/Русия след преврата от август 1991 г. и Египет след падането на Хосни Мубарак.

България също избира пътя на „историческия компромис“, но с прецеденти, които я доближават до третия път на „приемствеността“. В началото на 1990 г., след близо два месеца на безплодни дебати и спорове как да се осъществи „дълбоко съкращаване и всеобхватна реорганизация на органите на Министерството на вътрешните работи“², възелът е разсечен с Решение №2 на Министерския съвет от 5 януари 1990 г., с което най-компрометираното Шесто управление на Държавна сигурност е закрито. Впоследствие с Разпореждане №3 на Бюрото на Министерския съвет от 26 януари 1990 г. за промени в управленската структура на МВР е взето решение за закриване на Второ главно управление и Четвърто управление на Държавна сигурност и за създаване на Националната служба за защита на Конституцията. На 2 февруари 1990 г. с Указ 145 на председателя на Държавния съвет се разформирова Управлението за безопасност и охрана (Пето управление на Държавна сигурност) и се създава Служба за охрана при Държавния съвет, преименувана след това в Национална служба за охрана при Президентството на РБ, като функциите и задачите ѝ са регламентирани едва

² АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 12, а.е. 992, л. 2.

с Постановление на Министерския съвет 101 от 30 май 1991 г. С Указ 152 на Държавния съвет от 5 февруари 1990 г. е създадена Националната разузнавателна служба при Държавния съвет, с което Първо главно управление на Държавна сигурност престава да съществува в рамките на МВР. Промяна настъпва и в подчинеността на военното контраразузнаване (Трето управление на Държавна сигурност), което е прехвърлено към Министерството на народната отбрана с Указ 250 на Държавния съвет от 7 март 1990 г. Закрити са и други управления и някои самостоятелни отдели на Държавна сигурност, като се учредяват нови самостоятелни структури на тяхно място – например „Служба за оперативнотехническа информация“ и Служба „Защита на средствата за връзка“ при МВР. На практика Държавна сигурност престава да съществува като институт през първите месеци на 1990 г., макар че утвърденият от Политбюро на ЦК на БКП през 1974 г. указ, по който тя функционира, е отменен чак през юли 1991 г.

Дългогодишните и най-публични ръководители на Държавна сигурност са пенсионирани или уволнени, но с незначителни изключения не са съдени. Те получават възможност да се наслаждават на спокойни старини, с толкова по-високи пенсии спрямо средните, колкото по-високи са били заплатите им спрямо средната работна заплата в годините на активната им кариера. С правото да пишат своите мемоари и да се представят за „пазителите на националната сигурност“ в трудните времена на Студената война, когато суверенитетът на страната и съответно „националната сигурност“, са изпразнени от съдържание категории. Но въпреки частичните уволнения и реорганизации, старите служби успяват да съхранят своята институционална култура,

IV. Преходът и сенките на миналото

връзки и мрежи, което ги превръща в генератори на нестабилност вместо на сигурност.

Влиянието на рецидивите и институционалната култура на Държавна сигурност *postmortem* стават възможни най-вече в резултат от изчерпването на публичната енергия в началото на 90-те години, което позволява да се отложи отварянето на нейните архивите с цели седемнайсет години.

За този период бившите офицери и секретни сътрудници на Държавна сигурност успяват да изградят своите защитни стратегии и да заявят претенциите си да се превърнат от представители на най-вътрешния кръг на комунистическата власт в икономически, политически и обществен елит на страната. Това става причина за преобладаващото убеждение, че има тясна връзка между служителите и агентурния апарат на Държавна сигурност, от една страна, и сформирания по неясен начин икономически елит, паразитиращ върху съществуващите държавни ресурси, който политологът Венелин Ганев обобщава с термина „хищнически елит“ (Ганев 2013). За голяма част от обществото не съществува съмнение, че българският преход е лабораторно създаден и „програмиран“ от бившата Държавна сигурност.

Достъпните до този момент документи обаче не оставят доказателства в подкрепа на тази конспиративна теория. Съществуват много повече хипотези отколкото категорични свидетелства за наличието на пряка връзка между Държавна сигурност и новосъздадения „хищнически елит“. И въпреки това човек, когато чете документите на Държавна сигурност от края на 80-те години, продължава да се съмнява, защото прозира, че в тях далеч не всичко е описано. Животът на Държавна сигурност след Държавна сигурност се осъществява през скрити от обществото мрежи, понякога

и зависимости, които трудно могат да се проследят по документален път.

Запознаването с институционалната култура на Държавна сигурност през личните кадрови дела на нейните служители, в съчетание с изследването на архивите от последните години на комунистическия режим и началото на прехода³, дават възможност за изграждането на една логична хипотеза за влиянието на Държавна сигурност *postmortem*. Тази хипотеза се опитва да обясни несъответствието между сравнително ниския процент сътрудници на Държавна сигурност сред проверяваните обществени групи и всеобщото усещане за задкулисие, приписвано ако не на самите служители, то поне на практиките, наследени от времето на комунистическите тайни служби. Тя се опитва да погледне отвъд простото конспиративно обяснение, което, макар и привлекателно, противоречи на известните факти.

До този момент не са открити документи, доказващи, че Държавна сигурност е била подготвена за прехода. Покоро обратното. В сравнение с Източна Германия и Съветския съюз, където през втората половина на 80-те години се наблюдава спад на активността на ЩАЗИ и КГБ, в България е налице обратен процес – на увеличаване на щата и влиянието на Държавна сигурност, в опит за справяне с новите „заплахи“, които съпътстват „гласността и преустройството“. А най-важната разлика между Държавна сигурност и секретните служби в останалите източноевропейски държави в този период всъщност е, че за пръв път от почти трийсет години Политбюро на ЦК на БКП ѝ възлага мащабни задачи

³ КРДОПБГДСРСБНА. *Държавна сигурност и краят на тоталитаризма* (Документален сборник), 2011 г.; КРДОПБГДСРСБНА. *Държавна сигурност срещу граждански организации 1988–1990* (Документален сборник), 2013 г.

IV. Преходът и сенките на миналото

от репресивен характер във връзка с провеждането на т.нар. „възродителен процес“, които обхващат големи групи от населението. За целта в отделни региони на страната са командировани за продължителен период служители от всички управления на Държавна сигурност, което дава „превес на репресивните функции на политическа полиция за сметка на контраразузнавателните функции“. (Кръстев 2006: 122). В нито една друга държава от Източния блок след началото на „перестройката“ в СССР не се използват открити репресии. В Източна Германия след 1983 г. за ЩАЗИ започва „краят на експанзията“ – време, което се характеризира с принудително намаляване на разходите и с „увеличаване на задачите“ (Gieseke 2000: 391–395). В Съветския съюз в ерата на Горбачов съкращения в службите за сигурност няма, но има вслушване в критиките на Запада към методите и средствата им на работа, а и планове за реструктуриране, като например идеята да бъдат обединени контраразузнавателните служби, между които и Пето управление на КГБ за идеологическа диверсия, в нова Служба за защита на конституцията.

За разлика от тях в българската Държавна сигурност за „преустройство“ само се говори, докато същевременно се наблюдава увеличаване на нейния щат и още по-активното ѝ проникване в другите държавни структури. С годините Държавна сигурност практически ги „превзема“ чрез изпратените в тях оперативни работници на прикритие, които от своя страна набират секретни сътрудници сред служителите им. Така в основни нейни „филиали“ са превърнати Министерството на външните работи и Министерството на външноикономическите връзки. През 1988 г. например Първо главно управление разполага с 246 щатни бройки на прикритие в българските задгранични представителства⁴, като

това е контингентът само за оперативни работници на политическото разузнаване, без да се броят секретните сътрудници, които така или иначе работят във Външно министерство, както и служителите на Военното разузнаване. С оглед на приетия в началото на 1989 г. Указ 56, който регламентира известна либерализация на стопанската дейност, същият процес протича и в Икономическото управление. Тъй като според Държавна сигурност този указ ще улесни навлизането на чужди разузнавания в българската стопанска сфера, в главна задача на управлението се превръща внедряването на свои оперативни работници в новосъздаващите се икономически структури⁵.

Активизирането на Държавна сигурност в годините на „преустройството“ говори повече за неувереност (включително и на партийното ръководство), отколкото за контролиране на процесите. С появата и разрастването на дейността на неформалните сдружения тази неувереност постепенно преминава в безпокойство, което кулминира в дните около Екофорума в София през октомври 1989 г. и се превръща в откровен страх в месеците непосредствено след 10 ноември 1989 г. – страх от възможността обществено-политическите и икономическите промени да доведат до ситуация, при която да се потърси отмъщение и разправа с ор-

⁴ ЦДА, ф. 16, оп. 64, а.е. 891. Решение „Б“ №7 на ПБ на ЦК на БКП от 21 юли 1988 г. относно щатове за разузнавачи във ведомствата за прикритие.

⁵ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 8, оп. 6а, а.е. 106, л. 18–31. Доклад относно оперативната обстановка и дейността на ДС по защита на икономиката и подпомагане на нейното развитие след приемането на Указа за стопанска инициатива, 4 юли 1989 г. Публ. в: КРДОПБГДСРСБНА. Държавна сигурност и краят на тоталитаризма. Документален сборник. С., 2011, с. 87–100.

IV. Преходът и сенките на миналото

ганите на Държавна сигурност (Кръстев 2006: 123). Думите на новия вътрешен министър Атанас Семерджиев на срещата на Колегиума на МВР с офицерския състав на Второ главно управление, Четвърто управление и закритото вече Шесто управление на Държавна сигурност, проведена на 20 януари 1990 г., са добра илюстрация на тези опасения: „Не мога да не привлека вниманието ви, да не ви помоля тъкмо в този момент да си припомните какво стана в ГДР преди няколко дни – на 15 януари, погромът, който се извършва там над органите на сигурността. Знаете съдбата на братските служби в Унгария. Такъв погром започва в Чехословакия. Застрашени са и органите в Полша. Знаете у нас ситуацията каква е. Неслучайно се нагнетява, разпалват се страстите или по-точно формира се една ненавист към органите на Министерството на вътрешните работи. [...] Очевидно действията на реставрационните сили в ГДР, Чехословакия, Унгария и другите страни спрямо органите на сигурността служат като модел за действие на чужди сили и у нас. За съжаление голяма част от нашата опозиция се включва в тази кампания срещу органите на сигурността“⁶.

В книгата си „Плячкосването на държавата“ Венелин Ганев аргументира убедително тезата си, че ключово значение не само за развитието на Държавна сигурност, но и за целия български преход, имат бурните месеци от ноември 1989 г. до края на следващата година. Централно място в този период заемат първите демократични избори за Велико народно събрание, проведени през юни 1990 г. Изборите, спечелени от вече преименуваната Българска социалистическа партия, спират процесите на отстъпление от властта и утвърждават усещането, че БКП/БСП успява да удържи инициативата за

⁶ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 12, а.е. 992, л. 7–8.

посоката на развитие на българския преход⁷. Това предимство на БСП в най-голяма степен се отразява на държавната администрация, която съхранява партийната си лоялност към нея. А причина за това е десетилетното срастване на партия и държава, узаконено от чл. 1 на Конституцията на НРБ. Процесът на прекъсване на тази връзка не само създава чувството за хаос и несигурност, но и поставя началото на болезнен процес на еманципиране на администрацията от партийната опека, като този процес в някои административни сектори продължава с години. (Ганев 2013: 79–104).

Личните кадрови дела на оперативните работници от Държавна сигурност са едно от многото доказателства за практическите измерения на тази тежка идеологическа и политическа зависимост. Основни критерии при подбора на кадрите са произходът и биографията им и по-конкретно тяхното лично участие или участието на родителите им в антифашистката съпротива и в „установяването на народната власт“ на 9 септември 1944 г. Показателно за начина, по който се гарантира тази идеологическа вярност и лоялност, е не само, че всички назначения се правят със съгласието на съответните партийни органи, но и че на чисто битово и личностно равнище всеки един служител постоянно е контролиран от партийната организация, в която членува. Пар-

⁷ Редица от водещите български социолози и изборни експерти са на мнение, че изборите през юни 1990 г. са били фалшифицирани в полза на БКП/БСП, основно чрез т.нар. „мъртви души“ в изборителните списъци, което дава възможност за дописване на гласове, в случая в полза на една партия. Косвено доказателство за това е липсата на първични данни за тези избори, както и липсата на архивна документация, които да направят възможно изследването на този въпрос днес. Вж.: напр. Томов, Цв. Размножаването на фантомите. Публ. на: <http://reduta.bg/v2/article/размножаването-на-фантомите>

IV. Преходът и сенките на миналото

тийната характеристика, изисквана при предложение за повишение или преназначение, е много по-важен документ от служебната атестация, която подлежи, ако не на промяна, то поне на смекчаване. А тази партийна характеристика извън формалното отбелязване на „добрата марксистко-ленинска подготовка“ на служителя може да се концентрира и върху личните му качества, отношенията му с колегите, като порицае негови човешки и морални слабости.

Идеологическата лоялност, базирана на произхода на кадрите, превръща Държавна сигурност в напълно затворена стагнираща система, подвластна на непотизъм, протекции и неясни критерии за кариерно развитие, в която не се допуска естествена смяна на поколенията и не се стимулира успехът. Това е основният фактор, който пречи на професионализацията на служителите – растежът в йерархията не се дължи на образованието, квалификацията и резултатността в работата им, а на произхода и контактите им по родствена или земляческа линия. Това определя и антимеритократичния характер на Държавна сигурност.

Премахването на идеологическата зависимост на държавната администрация е сред първите задачи, поставени веднага след 10 ноември 1989 г., и на пръв поглед се реализира успешно. Министерският съвет получава своята независимост от ръководството на БКП, дори формално позициите на „генерален секретар на БКП и председател на Държавния съвет“ са разделени, включително и като реалната власт преминава в ръцете на министър-председателя (Андрей Луканов), докато председателят на преименуваната Българска социалистическа партия (Александър Лилов) се концентрира върху организационното и идеологическо състояние на партията. Впоследствие се разформирова пар-

тийните организации по месторабота и поне формално се деполитизират силовите министерства, службите за сигурност и за разузнаване, като офицерите и служителите подписват декларации, че не членуват в политически партии, коалиции и движения.

Пример за това доколко и как се случва на практика тази деполитизация, или по-точно департизация, е ново-създадената Национална служба за защита на конституцията. „Задачите на НСЗК в новата политическа и оперативна обстановка и мерките за създаване на възможно най-благоприятни условия за подготовка и провеждането на изборите“ са изяснени от заместник-вътрешния министър Красимир Саманджиев⁸ на инструктивно съвещание, проведено на 20 април 1990 г. Ето откъс от стенографския запис на изказването му:

„... Дейността на НСЗК е насочена към осигуряване мирния преход към демократична, правова, плуралистична политическа система с коалиционно правителство при запазване националните интереси на България. Това изисква ново мислене и дълбоко хуманни подходи при изпълнение на служебната работа.

⁸ Генерал-майор Красимир Саманджиев (р. 1936 г.) е дългогодишен служител на Държавна сигурност, чиято кариера преминава основно в т.нар. турски отдел на Второ главно управление, като от 1977 до 1985 г. е негов началник. От 1985 до октомври 1988 г. е заместник-началник на Второ главно управление, след това е началник на Областно управление на МВР – Хасково. Той е първият ръководител на новосъздадената Национална служба за защита на конституцията от 25 януари до март 1990 г., когато става заместник-министър на вътрешните работи в първото правителство на Андрей Луканов. През март 1991 г. е освободен от поста и пенсиониран. Има основна роля в изработването на концепцията и проекта за нормативната база, които определят целите, задачите, функциите и структурата на новата контраразузнавателна служба.

IV. Преходът и сенките на миналото

Противоречието между представите за значимостта на досегашната оперативна работа и нейното реално измерение, общественото осъждане на репресивния характер на дейността и отнемане професионалния престиж на оперативните работници, съкращенията на личния състав и създаденото чувство за незащитеност и несигурност предизвика неблагоприятна психическа атмосфера, изразена в понижаваната гражданска и професионална активност на служителите. След значителните съкращения в органите на личния състав, в НСЗК остана по-младата половина – тези, които са имали възможност да формират в себе си мироглед и качества, сходни с идеята за ненасилствен преход към демократично общество. Сегашният състав, чиято възраст е около 41 години, ще работи вече при много по-големи отговорности, с висок интелект, по-модерно и изискано с висок професионализъм и практически резултати, които ще изграждат доверието в нас и ще ни укрепват като органи за сигурност от нов тип. [...]

За осъществяването на тези функции НСЗК няма да разполага с никакви административно-разпоредителни правомощия. Компетенциите ѝ ще бъдат изцяло превантивно-информационни и доказателствени.

Като основна се извежда превантивната дейност. По този начин се изтъква високохуманния и морален статут на службата – предпазването на хората от въвличането им в престъпни деяния.

От друга страна, при придобиване на данни за извършени престъпления и закононарушения, влизайки в предмета на дейност на НСЗК, тя няма да извършва разследване, а след проверка за тяхната истинност ще предава информацията на компетентните държавни органи и националната следствена служба. [...]

Дейността на НСЗК и регионалните ѝ подразделения в навечерието и по време на изборите се определя от основните принципи и насоки за нейното изграждане. На тази основа приоритетно съдържание в дейността ѝ придобива защитата на изборните права, свободи и интереси на отделните политически организации и българските граждани, без оглед на тяхната политическа принадлежност. [...]“⁹

Дали е така, може да се спори. Още първите дни след 10 ноември 1989 г. висшите държавни ръководители повтарят като мантра, че реорганизацията на системата на МВР трябва да отговори на обществените промени. Националната служба за защита на конституцията обаче, макар и с ограничени функции, които по думите на ген. Атанас Семерджиев „изключват работата срещу неформалите, интелигенцията и т.н.“¹⁰, за краткото време на своето съществуване работи абсолютно лоялно в услуга на БКП/БСП. Това най-ярко личи в справките за оперативната обстановка на службата, включително и около първите демократични избори през юни 1990 г. Тези документи са откровено пристрастни. Въпреки изредените по-горе нови функционални задължения на Службата и статута ѝ на „извънпартиен орган след решението за деполитизиране в ползрението на нейните служители попадат сякаш единствено представители на опозиционните партии и организации под предлог, че ги подозират в „екстремизъм“ или други престъпления и трябва да защитят държавата от тях. И след изборите масово се следят чрез агентура членове на „Подкрепа“, Независимото дружество за защита правата на човека, „Града на истината“, Екогласност, „Гражданско неподчинение“ и др. А че Нацио-

⁹ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф.2, оп.6, а.е. 116, л. 82–89.

¹⁰ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 12, а.е. 992, л. 11.

IV. Преходът и сенките на миналото

налната служба за защита на конституцията работи с „наследена“ от закритите поделения на Държавна сигурност агентура, се установява от редица документи, намиращи се в архива на Комисията по досиетата. Известен факт е, че за немалко от разкритите сътрудници на Държавна сигурност в Комисията по досиетата разполагат с документи, удостоверяващи работата им за органите за сигурност и след 10 ноември 1989 г. (Дерменджиева 2014).

И така, въпреки че е приела в редиците си уж „помладата половина от служителите на ДС“, които имат „ново мислене“ и „висок професионализъм“ (по ген. Саманджиев), Националната служба за защита на конституцията всъщност използва същите методи за „изолиране и компрометиране на лидерите и пресичане на дейността“ на политическата опозиция, прилагани и от предшествениците ѝ в Държавна сигурност по отношение на „враговете“ на Живковия режим.

На споменатото инструктивно съвещание ген. Саманджиев казва, че „новото мислене“ изисква от тях да имат и „ново отношение към различните потоци от информация“, засягащи дейността им. „Слуховете за нови съкращения, за закриване на органите в предизборния период, за това, че отделни служители са преминали към СДС и др., са определено действия на заинтересовани външни и вътрешни сили за разкол и демобилизация на нашите сили, които са защитник на нацията и българската държава“¹¹. Деленето на „заинтересовани външни и вътрешни сили“, от една страна, и „нашите сили“, от друга, има направо политическо звучене в съчетание с посочените „слуховете“.

Красимир Саманджиев е класически представител на условно казано второто поколение служители на Държавна

¹¹ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф.2, оп. 6, а.е. 116, л. 83.

сигурност. Неговият баща е бил емигрант в СССР и член на КПСС от 1928 г., после се завръща в България и става член на БКП през 1935 г. Няколко пъти преди 9 септември 1944 г. е задържан и интерниран в лагери, заради което е признат за АБПФК.

Животът на Държавна сигурност *postmortem* е продължен именно от второто поколение нейни служители, които получават ръководни постове в новите органи за сигурност в първите месеци след 10 ноември 1989 г. Освен Саманджиев, такива са например Румен Тошков, Сава Джендов, Чавдар Червенков, Людмил Маринчевски, Георги Пилев, Чавдар Петков, Павел Николов, Бриго Аспарухов, Цвятко Цветков, Тодор Бояджиев, Параскев Параскевов и др. Макар и по-добре образовани от първото поколение и към 1989 г. с немалък професионален стаж, те са подбрани именно въз основа на „добрия“ си произход (по стандартите на класово-партийния подход) и са плод на същата тази антимеритократична система на кариерно развитие, създадена от първото поколение служители. Както показват личните кадрови дела на водещите офицери от системата, ако сред първото поколение разузнавачи и контраразузнавачи все пак могат да се открият идеалисти (в смисъла на убедени в идеологическата си правота служители), то второто поколение е доминирано изцяло и почти без изключение от бюрократи, чиято основна цел е да не допуснат грешка, да пазят мястото и заплатата си и да се възползват от всеки потенциален контакт, който може да им помогне да израснат на по-висока длъжност. Дори и някои да са недоволни от начина на работа и искрено да желаят провеждането на реформи, те си остават обвързани от същите семейни връзки и от системата на патронаж, градени с десетилетия в Държавна сигурност. Но възможността за

IV. Преходът и сенките на миналото

неочаквано кариерно израстване, която тези служители получават, се случва в период, когато старата система за контрол, основана на партийна лоялност, вече не работи. Така те получават правото (или свободата) да изберат на кого да дарят своята лоялност – на Партията, в която са техните роднини, патрони или ментори, на държавата, която до този момент за тях винаги е била абстракция или просто да използват властовите си позиции в свой личен интерес.

Дълбокият проблем за правоприменниците на Държавна сигурност е непроменената им институционална култура, наследена от комунистическите секретни служби. И няма как да е иначе, след като голяма част от носителите на тази институционална култура остават да работят в сектора за сигурност и след демократичните промени. Достатъчно е да се припомнят някои статистически данни. От проверките на Комисията по досиетата става ясно, че 1346 служители само от ръководния състав на МВР между 1990 и 2010 г. са бивши офицери от Държавна сигурност. На ръководни длъжности в Държавната агенция „Национална сигурност“ (ДАНС), обединила през 2008 г. Национална служба „Сигурност“ (НСС), военното контраразузнаване, финансовото разузнаване и Дирекция „Защита на средствата за връзка“, от създаването ѝ до края на 2010 г. работят 157 бивши офицери на Държавна сигурност¹². В цивилното контраразузнаване (НСЗК/НСС/ДАНС) между 1990 и 2015 г. се сменят

¹² КРДОПБГДСРСБНА. Решение № 116 от 10.03.2010 г., № 117 от 17.03.2010 г., № 122 от 06.04.2010 г., № 125 от 14.04.2010 г., № 126 от 21.04.2010 г., № 128 от 11.05.2010 г., № 129 от 14.05.2010 г., № 131 от 19.05.2010 г., № 136 от 02.06.2010 г., № 137 от 09.06.2010 г., № 143 от 16.06.2010 г., № 146 от 29.06.2010 г., № 147 от 06.07.2010 г., № 152 от 20.07.2010 г., № 153/ 27.07.2010 г. – Министерство на вътрешните работи; Решение № 173/ 01.12.2010 г. – Държавна агенция „Национална сигурност“.

тринайсет ръководители – само за петима от тях (Арлин Антонов, Атанас Атанасов – НСС, Цветлин Йовчев, Константин Казаков и Владимир Писанчев¹³ – ДАНС) няма данни, че са бивши офицери от Държавна сигурност. До 2015 г. Националната разузнавателна служба има петима директори и само един от тях (Димо Гяуров) не е свързан с Държавна сигурност¹⁴. Всички ръководители през годините на Служба „Военна информация“ са започнали кариерата си в Разузнавателно управление на МНО/ГЩ. Сходна е ситуацията и с ръководството на военното контраразузнаване. Тези хора са били членове на БКП, която са напуснали формално, за да останат на работа. Професионалният им манталитет стъпва на самочувствието, че са били част от привилегирован елит, който е имал важната функция да защитава партията-държава, без да е нужно да зачита правата на останалите граждани. Тази нагласа пречи да се приемат новите цели и задачи в условията на прехода, чието изпълнение ще гарантира сигурността, правата и интересите на всички граждани в държавата.

От друга страна, дори и частичната смяна на поколенията не гарантира промяна в начина на работа. Прикрити зад изискването за секретност, новите служби запазват съ-

¹³ С уточнението, че Богдан Писанчев – бащата на Владимир Писанчев, е работил трийсет години във Второ главно управление на Държавна сигурност и се пенсионира като заместник-началник на неговия 12 отдел, отговарящ за КПП, вражеска емиграция и оперативни картотеки.

¹⁴ Настоящият директор на НРС Драгомир Димитров, заел поста през април 2012 г., започва службата си по линия на Държавна сигурност в ОУ на МВР-Велико Търново по-малко от три месеца преди 10 ноември 1989 г. През октомври 1989 г. е изпратен на оперативен курс за контраразузнавачи във ВИ на МВР, но през февруари 1990 г. курсът е разформиран и впоследствие той постъпва на работа в регионалното поделение на Службата за защита на конституцията.

IV. Преходът и сенките на миналото

щата институционална култура, която е изградена в годините на комунизма. И до днес остават неясни критериите, по които се назначават кадрите в Държавна агенция „Национална сигурност“ или в Националната разузнавателна служба. Няма данни това да се случва по какъвто и да било конкурентен начин, който да изисква от кандидатите да докажат своите способности и квалификация, колкото и блестящи да изглеждат те по документи. Липсата на ясни критерии за подбор означава запазването на старите методи на рекрутиране на служители, които се основават на семейни познанства, препоръки и протекции. А това води до запазването на старата корпоративна структура, със семантичната разлика, че вместо кланове напоследък те са наричани „кръгове“. Друга разлика обаче е по-съществена. Поради спецификата на тоталитарната държава и нейните секретни служби Държавна сигурност не генерира публични скандали, а изтичането на секретна информация в общественото пространство е немислимо. За сметка на това българските демократични специални служби непрекъснато са в центъра на скандали поради изтичане на класифицирана информация и незаконно прилагане на специални разузнавателни средства. Лишени от основното си правомощие от годините на комунизма – правото на извънсъдебна репресия и административен произвол, те са се превърнали в „информационни“ служби, чиято основна задача е да запазват държавното ръководство със сведения, които не могат да бъдат придобити по друг начин. Така продължават практиките на манипулиране със служебна информация, включително и чрез организиране на черен пазар на компромати, които през медиите заливат с дезинформация обществото (Партньори... 2004: 12). С други думи, те по необходимост произ-

веждат конспирации, защото единственият им властови ресурс е да дават конспиративни обяснения на обществените процеси.

Компрометирането на противника е важен метод в работата на Държавна сигурност, успешно усвоен и от нейните правоприемници, които стоят в дъното на серия от компроматни войни в полза на едни или други политически и икономически интереси. Показателни в това отношение са публикациите в сайта „Опасните новини“, образуваното заради това информационно дело „Галерия“, по което незаконно са прилагани специални разузнавателни средства и изтеклите впоследствие в интернет и някои медии „справки“ на ДАНС от времето на конфликта между т.нар. кръг „Драшков“ и екипа на тогавашния председател на агенцията Петко Сертов.

В същия контекст е любопитно как ген. Саманджиев развива идеята за противодействие на „вътрешните“ сили, които подкопават стабилността на системата в началото на 1990 г. Аргументирайки се, че иска в Националната служба за защита на конституцията да влязат и звена, които да водят борба с криминалната и стопанската престъпност, той заявява: „Редица от тези обекти, които сега създават настроеността, които искат да демонтират нашия социалистически строй и нас, преди всичко са криминален, стопански и т.н. контингент. Ние не можем с политически средства на ДС да се занимаваме с тях, защото автоматически попадаме под ударите. А ние трябва да ги търсим като криминални, като стопански престъпници и като такива да ги разобличаваме“¹⁵.

Опити с „неполитически средства“ да се разобличават политически опоненти (независимо чии са те във времето) се правят не само от Националната служба за защита на кон-

¹⁵ АКРДОПБГДСРБНА-М, ф. 1, оп. 12, а.е. 992, л. 61–62.

IV. Преходът и сенките на миналото

ституцията в началото на прехода, но и от наследилите я Национална служба „Сигурност“ (НСС) и Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС). Изпълняването на такива „поръчки“ е двустранен процес, който създава опасна зависимост между службите и политическата класа. Поради желанието на политиците да използват службите като властови инструмент за свои цели, при всяка смяна на властта новите управляващи правят всичко възможно, за да овладеят сектора за сигурност, като поставят доверени лица на ключови позиции. Това всъщност потвърждава тезата, че и след 1989 г. се поддържа практиката от времето на Държавна сигурност политическите протекции и личните контакти да имат решаващата роля при подбора на кадрите в службите, а не професионалните им качества.

Другите сфери, в които Държавна сигурност продължава да живее *postmortem*, са частният сектор и държавната администрация. В резултат от извършените съкращения около 30–40% от служителите в поделенията ѝ (най-вече контраразузнавателните управления и Научно-техническото разузнаване) излизат на улицата.

Интересна илюстрация как на практика се случват част от съкращенията в Държавна сигурност се съдържа в изказването на офицер от Четвърто управление (Икономическо), който работи на прикритие в държавна фирма, на същата среща с Колегиума на МВР от 20 януари 1990 г. Предложението му е колкото се може повече офицери да бъдат изпратени на прикритие в държавни фирми и ведомства, а службата да продължи само да доплаща разликата между заплатата, получавана от прикритието, и парите, които им се полагат като оперативни работници¹⁶. Интуитивно той намеква за ролята, която могат да изиграят офицерите от Ико-

номическото управление след закриването му, като продължат да работят в различни държавни структури. От една страна, те наистина ще получават по-ниски заплати, но от друга – ще бъдат освободени от контрола на служебното ръководство, а и от партийната опека, без обаче да загубят контактите си (не е нужно дори да информират своите агенти, че вече не работят в службите за сигурност). Накратко, „съкратените“ по този начин офицери получават известен срив в личното си благополучие и усещането за неформален статут и влияние, но в същото време имат значително по-голяма свобода на действие, включително и да се представят само със своята „цивилна/експертна“ биография, запазвайки обаче агентурните си мрежи и връзките с бившите си колеги. Тази система от зависимости не може да бъде разградена без разсекретяването на архивите на Държавна сигурност, но точно в този период енергията за тяхното отваряне започва да се изчерпва.

От средата на бо-те години Държавна сигурност създава редица фирми, за да контролира т.нар. скрит транзит – контрабандните канали за оръжия, акцизни стоки и забранени лекарствени средства, чрез назначените в тях свои служители. Трудно е да се прецени техният брой, но към 1989 г. една внушителна група офицери е интегрирана в легално съществуващи стопански структури, които обаче се занимават с трансгранична престъпна дейност. Извършваната преди 1989 г. по „държавна поръчка“ контрабанда се превръща в предпоставка за срастването между „агенти“ и организирана престъпност в първите години на прехода (Партньори... 2004: 20). Кулминацията на трансграничната престъпност е по време на икономическото ембарго срещу бивша Югославия.

¹⁶ АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 12, а.е. 992, л. 28.

IV. Преходът и сенките на миналото

Поради липса на собствен финансов ресурс освободените от Държавна сигурност служители предлагат специфичните си умения, лични връзки в страната и чужбина и информационна база и на формиращите се след 1990 г. частни компании, част от които функционират на ръба на закона. Някои от бившите офицери осъществяват партньорство с бивши стопански ръководители от комунистическата номенклатура, които са в най-изгодни позиции да стартират бизнес в частния сектор¹⁷. Други участват в създаването на охранителни фирми, с което навлизат в територия, овладяна първоначално от криминални структури, и често самите се включват в организирана престъпна дейност¹⁸. В управителните органи на редица от фалиралите през 1996 г. банки се оказват също така немалко щатни и нещатни служители на Държавна сигурност, както показват проверките на Комисията по досиетата.

В началото на 1990 г. с премахването на партийния контрол и слизането от сцената на старите партийни ръководители на ход са т.нар. „експерти“ или „технократи“. Това са служителите на по-долните нива на държавната администрация, заемали в продължение на десетилетия изпълнителски позиции, които обаче никога не са се надявали, че ще се преборят с партийната номенклатура. В условията на изгубена инициатива от страна на демократичната опозиция и на прекъснатата връзка между партията и държавата „експертите“ се превръщат в основните притежатели на информацията за състоянието на различните обществени сектори, за които до момента са отговаряли. Немалка част от тях са били и сътрудници на Държавна сигурност.

Най-яркото доказателство в това отношение е примерът със списъците на сътрудниците на Държавна сигур-

¹⁷ Пак там, с. 21.

¹⁸ Пак там, с. 23.

ност в Министерството на външните работи, оповестени в края на 2010 г. и началото на 2011 г.¹⁹ За разлика от други административни структури, които през двете десетилетия на преход до голяма степен успяват да решат проблема със смяната на поколенията, Комисията по досиетата отчита, че и след 2007 г. средно 10% от проверяваните служители са сътрудници на Държавна сигурност – Външното министерство остава „консервирано“, скрито зад изискването дипломатията да бъде запазена територия за „кариерните дипломати“. В този смисъл неговото състояние през 2012 г. може да се опише като умален модел на цялата българска администрация и голяма част от държавните фирми в началото на 90-те години, когато липсата на политически контрол открива пътя към успеха на „експертите“ и „технократите“.

Така се очертава и една от мрежите от ранните години на прехода – мрежата на „експертите“ в администрацията, които са свързани със своите водещи офицери, съкратени от Държавна сигурност. За някои от тези агенти информация притежават единствено оперативните им ръководители. Продължителното отсъствие на политическа воля за декласифицирането на архивите на Държавна сигурност и честите твърдения, че държавата трябва да бъде управлявана от „експерти“, а не от политици, подсказват за наличието точно на такива скрити връзки.

Ще бъде преувеличено и некоректно в съхраняването на подобни мрежи да се вижда конспиративен замисъл на ръководството на Държавна сигурност или на БКП. По-скоро това е естествено развил се процес, станал възможен благо-

¹⁹ КРДОПБГДСРСБНА. Решение № 175/ 14.12.2010 г. – посланици и генерални консули; Решение № 199/ 16.03.2011 г. – Министерство на външните работи.

IV. Преходът и сенките на миналото

дарение на ситуацията в страната – оцеляването на БСП като ключов играч в българския преход гарантира съществуването и възпроизводството на тези мрежи, тъй като не допуска отварянето на досиетата, които могат да ги разрушат. Може да се обобщи, че най-печеливши от първия период на прехода в България са именно „експертите/ технократите“, които в голяма степен се припокриват със секретните сътрудници на Държавна сигурност и нейните офицери на прикритие в различни ведомства. Често те са свързани с втория ешелон от бившата комунистическа партия (новите лица на БСП), около които, разбира се, се присламчат множество случайни хора, близки до първите две групи по роднинска или битова линия.

Както стана ясно, наследството на Държавна сигурност в годините на прехода най-ярко се откроява в принципите на кариерното развитие. Дори в годините на комунизма в различни държавни учреждения е било възможно човек да направи кариера благодарение на личните си качества. Разбира се, за това се е изисквал „добър“ произход, но все пак значение за израстването му е имало и „общественото мнение“. Всяко ръководство е трябвало да се съобразява с това мнение, ако иска да има параван за прикриване на останалите назначения „с връзки“. Това обаче не важи за Държавна сигурност. Първо, защото тя стои изцяло извън „общественото мнение“ и второ, защото назначаването и кариерното развитие в нейните органи винаги е зависело само от произхода и протекциите. Единственият обективен критерий за развитие е бил прослуженото време, а качествата и успехите в работата са имали второстепенно, може да се каже дори пренебрежимо малко значение. Държавна сигурност през комунизма е най-антимеритократичната и за-

творена система в цялата държава, където никой не си прави илюзии, че кариерата се дължи само или предимно на професионални качества. Това е институционалната култура, която ревниво пазят и утвърждават както офицерите от Държавна сигурност, останали в новосформирания сектор за сигурност, така и освободените им колеги и техните агенти във ведомствата и фирмите, където работят след 1989 г., тъй като това е основният им ресурс на влияние.

Така Държавна сигурност продължава да живее *post-mortem* и до днес. Чрез антимеритократичния ѝ институционален дух, формирал хищническият елит на страната по време на прехода.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ганев 2013: Ганев, В. Плячкосването на държавата. България 1989–1997 г. София: Изток-Запад.

Дерменджиева 2014: Дерменджиева, М. От ДС до ДАНС: Реорганизации вместо реформи (и все с политически цели). Публ. на:

http://www.dnevnik.bg/analizi/2014/02/16/2238500_ot_ds_do_dans_reorganizacii_ymesto_reformi_i_vse_s/; както и разширеният електронен вариант на: КРДОПБГДСРСБНА. *Държавна сигурност срещу граждански организации (1988–1990г.)*. Документален сборник. 2013 г. публ. на:

<http://comdos.bg/Нашите%20издания/ds-sreshtu-grazhdanski-organizatsii>.

Кръстев 2006: Кръстев, Г. Разузнавателните служби на България. Възникване, развитие, перспективи. София: Военно издателство.

Gieseke 2000: Gieseke, J. Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950–1989/90. Berlin: Ch. Links Verlag.

Партньори в престъпността: *Рискове от симбиозата между сектора за сигурност и организираната престъпност в Югоизточна Европа*. На български и английски. Авторски колектив. София: Център за изследване на демокрацията, 2004. URL

<http://www.csd.bg/artShow.php?id=9626>

STATE SECURITY POSTMORTEM

Maria Dermendzhieva

SUMMARY

The State Security legacy postmortem is among the most discussed topics of Bulgarian transition. The article, avoiding the widespread conspiracy theories, is trying to trace the influence of the State Security institutional culture and professional ethos to the society as a whole and to the new security services in particular. It argues that creation and reproduction of the networks that led to the emergence of the so-called “predatory elite” of the postcommunist Bulgaria, is result of a social process, which became possible due to the preserved political initiative of the Bulgarian Socialist party in early 1990s, biographical loyalty of the former security officers and failure of the declassification of the State Security archives.

**ВОТОВЕ НА ДОВЕРИЕ И ВОТОВЕ НА НЕДОВЕРИЕ
КЪМ БЪЛГАРСКИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА
(1990–2014 г.)**

Веселин Методиев

Темата за вота на доверие и недоверие е от особена важност в историята на политическия живот в една парламентарна демокрация. Вече четвърт век България се върна към принципите на този модел на управление след близо половинвековна комунистическа диктатура. Изследването на процеса за доверие и недоверие след дългите десетилетия отсъствие на политическа демокрация е интересно и значимо историческо занимание. В това научно съобщение си поставям за цел да представя темата, да очертая рамката на проблема, да опиша неговата хронология и да посоча кои са според мен най-важните аспекти на въпроса. Далеч съм от мисълта да правя цялостно представяне на темата. Трябва да отбележа, че за нейното изследване са нужни задълбочени анализи на най-сериозните исторически извори от периода – парламентарните дебати, заемащите партийни позиции, лидерските мнения, позициите на висшите държавни институции като президент и конституционен съд. Само на тази база ще може да се направи дълбинно изследване. Моята задача е далеч по-скромна, както вече я описах.

IV. Преходът и сенките на миналото

Вотът на доверие и недоверие има своята традиция в българския политически живот. Началото е поставено през октомври 1879 г., когато I-то Обикновено народно събрание трябва да изработи и гласува отговор на тронното слово. Фактически този документ – отговорът е наличието на доверие или недоверие в парламента към правителството на монарха, каквато е и традицията в Европа по това време, та и до днес в страните, които имат монархическо държавно устройство¹.

Тогава впечатляват фразите на депутатите – за противоконституционност на правителството, за неговата неспособност да проведе избори, за неумението да се управлява, за липсата на доверие във финансовата политика на правителството и прочее. Но особено впечатлява едно изказване: „Нямаме доверие, защото сме повече от вас“. Това е и истинският политически отговор.

Вотът на доверие има за произход волята на избирателите. Именно върху структурата: избори – мнозинство в Парламента – излъчено правителство, е построена парламентарната демокрация. Този механизъм ще бъде включен в живота на модерна България през март 1880 г., когато българският княз ще напусне текста на конституцията и няма да използва дадената му власт сам да преценява състава на правителството, а ще назначи лидера на спечелилата избори партия и по негово предложение състава на Министерския съвет. Историческият път ще бъде труден, съпроводен с много спадове и напълно заличен с възникването на тоталитарната държава след 1944 г.

¹ Тази тема е разгледана в българската историография за първите години на функциониране на модерната ни държава – виж посочената литература в края на статията.

Възстановен през 1990 г., парламентаризмът бе познат на малцина любопитни хуманитаристи, които в своите изследователски занимания се бяха натъкнали на тези теми. Така тръгна хронологията на събитията в най-ново време – вотовете на доверие и недоверие изцяло непознати като част от демокрацията за съвременните българи. Рамката им бе очертана от текста на конституцията от 1991 г., която, приета в много оспорвана обстановка, не стана ясна в своите детайли за обществото. И то не в някои незначителни подробности, а в основата на функционирането на парламентарната демокрация – отношенията между институциите на законодателната и изпълнителната власти: Парламент – Правителство.

Първият кабинет, който попадна в тази процедура, бе този на Филип Димитров, когато бе гласуван вот на недоверие. Този кабинет бе фактически правителство на малцинството – нещо, което в онзи момент не бе ясно на 99,9% от българите. На 24 юли 1992 г. той бе поискан от БСП за цялостната политика на правителството. Отхвърлен бе със 130 гласа „против“ срещу 104 гласа „за“. Големият факт на това гласуване бе, че се появи „червен картон“ – водачът на подкрепящата правителството парламентарна група на Движението за права и свободи. Доган, гласува с опозицията. Това се прие повече като ексцентричност, отколкото като сигнал за настъпващата правителствена криза. Дори и днес понятието криза се приема като катастрофа. А става дума за естествен процес на отношения към едно правителство в условията на демокрация. Важен е не въпросът защо има криза, а защо е провокирана, кой с какво и как е предизвикал това явление. Правилният път на задаване на въпроси не се появи, а и до днес има проблем при изясняване на явлението пра-

IV. Преходът и сенките на миналото

вителствена криза.

Събитията от късното лято на 1992 г. доведоха до оставка на председателя на тогавашния парламент Стефан Савов. Видя се, че мнозинството, създало този парламент, вече не съществува. На 21 октомври 1992 г. е внесено искане на Министерския съвет за гласуване на вот на доверие на министър-председателя Филип Димитров. Не съм убеден, че всички министри са си давали сметка за исканата процедура. Тя със сигурност е била разбираана от самия премиер, но е ясно, че в обществото това остана напълно неясно. Изследователят остава с впечатлението, че е търсена възможност при разпадането се доверие да се отиде на предсрочни избори. Но тази посока е трудно осъществима, защото конституционната процедура е твърде усложнена и от падането на правителството не следва веднага нови избори. Тук е и базовата политическа грешка при този акт. На 28 октомври 1992 г. със 111 гласа „за“ и 120 – „против“, кабинетът не получава вот на доверие. Подадената оставка води до въртележка, при която се появява ново правителство – това на Любен Беров, с неясно мнозинство от гледна точка на даденото доверие на изборите през 1991 г. Срещу това правителството има шест вота на недоверие, искани от ПГ на СДС:

Първият е на 27 май 1993 г. (заради побоя над бившия вече председател на XXXVI-то Народно събрание Стефан Савов), на 22 юли 1993 г. (заради преговорите по външния дълг), на 29 юли 1993 г. (заради ПМС N 102 за местните такси), на 18 ноември 1993 г. (заради антисоциална политика), на 9 февруари 1994 г. (заради престъпността), на 11 май 1994 г. (заради неспособност на премиера да организира и ръководи правителството).

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

Както се вижда, използвани са различни поводи, но основната политическа цел е да се разграничи политическата сила СДС от кабинета „Беров“. Фактът, че последвалите събития изпратиха тази политическа сила отново в опозиция, показва, че този инструмент остава неясен за обществото.

На 26 май 1994 г. министър-председателят Любен Беров също иска вот на доверие и то за определен срок от 3 месеца. Със 125 депутати гласували „за“, 95 – „против“ и 1 – „въздържал се“ министър-председателят запазва поста си. Този акт е продиктуван от несполучлива процедура по промени в правителството, поради което ще се сезира и Конституционния съд. Тази криза от май 1994 г. сама по себе си е обект на самостоятелно интересно изследване.

От началото на 1995 г. функционира кабинет на спечелилата с мнозинство изборите през 1994 г. Българска социалистическа партия. Към нейното правителство, оглавявано от Жан Виденов, има 3 вота на недоверие:

на 22 септември 1995 г. (заради катастрофа, предизвикала смъртта на 14 войници),

на 10 януари 1996 г. (заради зърнената криза),

на 11 юни 1996 г. (заради провал в икономическата политика).

Както се вижда от хронологията, първият е в навечерието на местните избори през есента на 1995 г., наред с трагичното събитие искането на недоверие е яркото политическо разграничение на власт и опозиция пред национален вот за кметове и общински съветници. Тези избори са спечелени убедително от управляващите, но те допускат тежка

IV. Преходът и сенките на миналото

грешка в стопанската политика, което дава повод на загубилите изборите да направят само след броени месеци нова политическа демонстрация, искайки вот за „хляба на хората“.

Този кабинет попада в тежки вътрешни противоречия, показани на партийни форуми в началото на 1996 г. Това е съпроводено с мощна инициатива за участие на стотици хиляди във вътрешни избори на опозицията за издигането на общ кандидат за президент. Те се провеждат на 1 юни 1996 г. и големият ентузиазъм е въведен и в процедурата по вот на недоверие само десетина дена по-късно. Конкретният неуспех, т.е. защита на мнозинството на правителството, не спира обърнатата политическа тенденция и през есента на 1996 г. опозицията печели президентските избори. Това води до оставката на правителството – първо, на партиен форум, а след това и пред парламента.

Зимата на 1996/1997 г. доведе до национална криза, която надхвърля познатите правителствени и парламентарни форми. Така се стигна до предсрочни избори и появата на нова политическа сила в основата си СДС – Обединени демократични сили, която спечели най-голямото мнозинството до този момент от 1991 г. насетне. Новият кабинет, воден от председателя на СДС Иван Костов, за първи път успя да изкара цял мандат на управление. Срещу него са внесени четири вота на недоверие:

29 януари 1998 г. (за здравната политика),
на 7 април 1999 г. (за структурната политика в индустрията),
на 18 май 2000 г. (за провеждане на политика на корупция и прикриване на нейните конкретни прояви),
на 16 февруари 2001 г. (за несправяне с престъпността).

За четири години 4 вота е достатъчен факт, че този политически инструмент е използван твърде малко. Явно опозицията по това време не е виждала необходимост да го използва. Първите два не са дали никакво отражение по отношение на този кабинет. Не е такъв случая с третия вот – той влиза в тона на започналата медийна кампания за корумпираното правителство на Костов. Това е първия път, в който външни на държавните институции фактори повлияват и на тема за вот на недоверие. Опозицията правилно разчита да се влее в тази посока. Отделен е въпросът дали има координация на тези явления от края на 1999 г. и пролетта на 2000 г. Последният вот също не остава с нищо в историята на този политически инструмент.

През юни 2001 г. бившият престолонаследник Симеон II се отказва от своята династическа мисия и се явява в ролята на обикновен гражданин като кандидат за лидер на изпълнителната власт. Основаната от него партия взема 50% от мандатите и той под името Симеон Сакскобургготски е избран за министър-председател. Срещу неговото правителството са внесени 6 вота на недоверие:

на 8 февруари 2002 г. (за лекарствената политика на кабинета);

на 22 ноември 2002 г. (внесен от ОДС за неизпълнение на решението на Народното събрание от 2 октомври 2002 г. за определяне на срока за експлоатация на 3-ти и 4-ти блок на АЕЦ „Козлодуй“);

на 25 ноември 2002 г. (внесен от „Коалиция за България“ заради това, че на 18 ноември 2002 г. при преговорите с Европейската комисия по глава „Енергетика“ Министерският съвет поема задължение за закриване през 2006 г. на 3-ти и

IV. Преходът и сенките на миналото

4-ти блок на АЕЦ „Козлодуй“, което е в противоречие с решението на Народното събрание на 2 октомври 2002 г.);
на 22 май 2003 г. (за провал на вътрешната политика);
на 4 март 2004 г. (заради конституционна безотговорност, безотговорност в здравеопазването, в образованието, в политиката на доходите, към труда на хората, демографска и морална безотговорност);
на 3 февруари 2005 г. (за невъзможност да управлява България в полза на хората).

Още първият вот има много повече партийно-политическо звучене отколкото парламентарен въпрос. В опозиционната СДС има избор на лидер и това обуславя решението да се поиска вот, а не толкова водената здравна политика. В тази серия от вотове може да се прочете продължение на идеята от 1993/1994 г., когато вотът е използван за ярко разграничаване на опозиционната дясна сила от правителство, което е разпознавано като неин партийно-политически близък. Резултатът от изборите през 2005 г. във вида на трите части на предишното ОДС показва, че този път инструментът е проработил. На практика дадените гласове през 2001 г. за ОДС съвпадат със сумата от гласовете, дадените за трите части през 2005 г. – ОДС, ДСБ и БНС.

На власт идва тройна коалиция между БСП, НДСВ – партията на Саксбургготски и ДПС. За първи път в парламента има 4 опозиционни партии. Никоя от тях няма обаче необходимия и изискван от конституцията брой депутати, за да може да внася вот на недоверие. Ето защо в историята на вота в този парламент може да се види още една и при това нова черта – вотът като инструмент за сплотяване на опозиционните групи срещу управляващото мнозинство.

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

Срещу правителството на тройната коалиция, оглавявано от лидера на получилата най-много гласове на изборите БСП – Сергей Станишев, са внесени 7 вота на недоверие:

на 11 април 2006 г. (за несправяне с бедствената ситуация в България от лятото на 2005 г. и пролетта на 2006 г., за създадени трайни корупционни практики);

на 22 февруари 2007 г. (за разпад в държавната политика в областта на здравеопазването);

на 15 октомври 2007 г. (за разпад на държавната политика в областта на образованието);

на 14 февруари 2008 г. (за разпад на държавната политика в областта на образованието);

на 4 април 2008 г. (заради срастване на държавата с престъпността);

на 23 юли 2008 г. (за неусвояване на пари от европейските структурни фондове);

на 18 февруари 2009 г. (за провал в цялостната политика на управление на тройната коалиция).

Детайлното проучване на историята на вотовете в този парламент ще покаже как е осъществяван синхрона между различните опозиционни партии. Стремехът всеки да защитава своята идентичност и невъзможността да се изграждат коалиции са основата, върху която трябва да се анализира този парламент с неговите дебати за недоверие към правителство, което имаше подкрепа на 2/3 от народните представители.

Тройната коалиция ще остане с интересен епизод в историята на вотовете на недоверие. Поисканият вот на недоверие за срастване на държавата с престъпността доведе до

IV. Преходът и сенките на миналото

криза в управлението. На 11 април 2008 г., когато се проведе гласуването, 117 народни представители от Коалиция за България, ДПС и двама независими се обявяват против. Всичките 35 депутати от НДСВ, коалиционен съюзник в управлението, се въздържат. Така министър-председателят Сергей Станишев вижда, че няма доверие за статуквото на кабинета. Отговорът бе промяна в състава на правителството и в частност на министъра на вътрешните работи, за чийто сектор бе поискан вот.

Изборите от 2009 г. доведоха на власт нов кабинет на малцинството с министър-председател Бойко Борисов, срещу когото има 4 вота на недоверие:

на 1 октомври 2010 г. (заради провал на политиката му в здравеопазването);

на 10 юни 2011 г. (заради провал на антикризисната политика и тежки последици за гражданите);

на 18 юли 2011 г. (за провал на политиката в областта на вътрешната сигурност и обществения ред, отложеното присъединяване към Шенген, полицейщина и нарушаване на основни човешки права);

на 19 юли 2012 г. (заради провал в областта на правосъдието и вътрешните работи).

Тези вотове могат да бъдат разделени от един вот на доверие за цялостната политика – на 20 януари 2011 г. Малцинственият кабинет имаше подкрепа на още три парламентарни групи. Едната се разпадна още в началото, а втората оттегли подкрепа именно не подкрепяйки исканото доверие. Правителството се крепи във вотовете след първия на една голяма група независими народни представители,

които му осигуряваха достатъчно голямо мнозинство. Това е сериозен израстък върху парламентарната демокрация, тъй като позволява да има управление във и независимо от волята на избирателите. И когато това покрива почти един мандат време, то може да се види докъде се разпростира това негативно явление.

Срещу правителството, възникнало през 2013 г. при друга уникална ситуация – кабинет, подкрепян от 120 народни представители, при кворум под 50% от депутатите, чийто министър-председател бе Пламен Орешарски, има 5 вота на недоверие:

на 2 октомври 2013 г. (за провал в инвестиционното проектиране);

на 17 октомври 2013 г. (за провал на политиката в областта на регионалното развитие);

на 12 февруари 2014 г. (за провал в сектор „Сигурност“);

на 30 май 2014 г. (за провал в сектор „Енергетика“);

на 13 юни 2014 г. (за провал на финансовата политика).

Опозицията искаше тези вотове на фона на масови граждански протести и поради това те бяха до голяма степен формални и не предизвикваха никакви промени в политическите отношения. Алтернативата на управлението много по-силно се изразяваше от непарламентарно представени политически сили отколкото от парламентарната опозиция. Това доведе и до появата на нов парламент през 2014 г., който има 4 парламентарни групи повече от предходния.

Както се вижда, в разглеждания период има 36 вота на недоверие. Лидер е правителството на С. Станишев, следвано от С. Сакскобургготски. При пълен мандат най-малко са на

IV. Преходът и сенките на миналото

правителството на Ив. Костов – 4, толкова, колкото има и Б. Борисов с мандат 4 години без три месеца. Вотът на недоверие се е използвал за следните политически нужди:

за разграничаване от управляващата политическа сила – времето на правителството на Беров от СДС и един път при управлението на Сакскобурготски – от БСП;

за усилване на сблъсъка между управляващи и опозиция – за времето до 2001 г.;

за предизвикване на дебат и в обществото по-конкретна политика като краен инструмент на опозицията;

за изразяване на алтернативно виждане за управлението на страната в конкретни ресори на изпълнителната власт.

Може да се направи и извод, че пикът на политическа и обществена значимост на този инструмент е в началото на нашия век и вече не е така важен за държавното развитие. Но в никакъв случай не е използван докрай. Анализирането на парламентарния дебат и последвалото ехо в медиите ще покаже силните и слабите страни на вота на недоверие. Това ще даде и възможност за неговото усъвършенстване като политически инструмент. Опозицията има и ще има нужда от такива сблъсъци, самата парламентарна демокрация се развива през развитието на нейните елементи, какъвто е и разглежданият случай.

Има само 3 вота на доверие. За мен това е най-интересната тема в разглеждания период – особено първия и третия случай. Инициативата е на министър-председателя и той дава насока за носенето на отговорност – може би най-важната тема в рамките на вота. Развитието е във всяко съмнение – ако през 1992 г. това бе фактическо прекратяване на

дейността на правителството, то през 2011 г. през вот на доверие кабинетът се доказва, а парламентарните групи се позиционираха в нова конфигурация по оста власт – опозиция. Абстрахирайки се от конкретните личности, мога да кажа убедено, че инструментите на парламентарната демокрация са по-разбираеми и по-ясни за употреба от самите политици. Това е белег на еволюцията на парламентарния ред в съвременна България.

Парламентарната демокрация показва в последните 150–200 години, че е безалтернативният модел за развитие на държавите в евроатлантическия свят. Ето защо изучаването на нейните инструменти е важно. Кратките изводи в настоящото научно съобщение вярвам, показват това.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Манолова 1989: Манолова, М. Парламентаризмът в България, 1879–1894. София.

Методиев 1999: Методиев, В. Министерският съвет в България. Началото 1879–1886. София.

Методиев 2011: Методиев, В. Парламентарният дебат в Първото Обикновено Народно събрание – есента на 1879 г. Годишник на департамент „История“ в НБУ. Т. V–VI, 2010–2011, <http://ebox.nbu.bg/hist14/>.

Петров 1976: Петров, М. Първата политическа криза след Освобождението. – Исторически преглед, кн. 3.

Радев 1973: Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. I. София.

**VOTES OF CONFIDENCE AND OF NONCONFIDENCE
TOWARDS BULGARIAN GOVERNMENTS
(1990 – 2014)**

Vesselin Metodiev

SUMMARY

The text deals with the restoration of votes of confidence and votes of nonconfidence as part of parliamentary democracy in Bulgaria. It highlights highlight the most important cases and its consequences to the development of the democratic procedure in Bulgaria. The aim of my work is to lay down the ground for further studies by sketching out a framework in which one can pose the instruments of votes of confidence and votes of non-confidence.

ОСТАВКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И ПРОЦЕДУРИ, ВОДЕЩИ ДО ПРЕДСРОЧНИ ИЗБОРИ

Екатерина Михайлова

Оставка на правителството в демократично функциониращата държава се подава най-малко при две хипотези: след провеждането на парламентарни избори и при правителствена или парламентарна криза. В резултат на подадена оставка на правителство следва съставянето на ново такова, тъй като изпълнителната власт не може да спре да функционира за нито един момент. При парламентарното управление новото управление е равносилно на ново правителство, поради което логичното е то да се съставя след провеждането на избори за парламент, т.е. суверенът да задава параметрите на всяко бъдещо управление. До парламентарни избори се стига след изтичане на мандата на парламента или при предсрочното му разпускане.

Настоящото изследване си поставя задачата да проследи различните конституционни разпоредби и хипотезите при подаване на оставка на правителството в България след промените от 10 ноември 1989 г., както и съществуващите процедури, които водят до предсрочни избори. Въз основа на парламентарната практика и конституционните текстове ще се търсят отговори за: периодизацията на прехода в

IV. Преходът и сенките на миналото

правно отношение; как се развиват конституционните норми и как рефлектират върху институциите; причините, довеждали до предсрочно прекратяване живота на правителствата; протеклите политически процеси.

От началото на промените в България до настоящия момент правителството е подавало оставка дванайсет пъти, като това се е случвало при действието на две различни конституции и един коригиран вариант на първата. Причините за оставките са били различни, както и процедурите, при които са протичали. Нека ги проследим.

Първата оставка на правителство, която е подадена пред парламента, е от **министър-председателя Георги Атанасов**. Това става на 3 февруари 1990 г. пред IX-то (XXXV-то) НС при действието на Конституцията от 1971 г., чийто чл. 78, т. 16 гласи, че Народното събрание избира и освобождава от длъжност Министерския съвет¹. Мотивите за оставката са изложени в писмо на председателя на Министерския съвет до парламента, в което се предлага създаването на „правителство на широка обществена основа с участието на всички значими обществено-политически сили, заинтересувани от бързото извеждане на страната от кризата“. Предложението идва след започналите вече заседания на Националната кръгла маса, предложения на казионния БЗНС и след Четиринадесетия извънреден партиен конгрес на БКП².

¹ ДВ, бр. 39 от 18 май 1971 г.

² В стенографския протокол от IX (XXXV) Народно събрание, трето заседание, събота, 3 февруари 1990 г.: „Предложение на председателя на Министерския съвет за приемане оставката на правителството. Получено е писмо от председателя на Министерския съвет до председателя на Народното събрание, което ще ви прочета:

Уважаеми другарю председател! След 10 ноември миналата година Българската комунистическа партия възприе принципно нов по-

литически курс. За кратък срок бяха набелязани и осъществени редица мерки, смисълът на които е изграждането на демократично социалистическо общество в България. Това са процеси, които поставят началото на едно ново развитие на обществения живот, на неговия напредък в унисон с общочовешките, икономическите и политическите ценности, със завоеванията на съвременната цивилизация. Процесът на демократизация предизвика очакван политически подем. За кратко време се създаде действителен политически плурализъм. Преминаването към парламентарен режим на управление несъмнено е изключително важен момент в демонтирането на съществуващия досега авторитарен политически режим на личната власт.

Другият съществено важен момент на сегашната ситуация е кризисното състояние на националната икономика и произтичащите от това състояние неотложни действия.

И в единия, и в другия случай набелязаната политика може да даде резултати, ако се изгражда върху основата на съгласието на основните политически сили, заинтересувани от преустройството. В сегашния сложен етап от развитие на страната това ще позволи да се разработи и приеме радикална икономическа реформа и план за изход от кризата.

На 29 януари 1990 г. на проведеното заседание на Националната кръгла маса Българският земеделски народен съюз огласи предложение за образуване на коалиционно правителство. Като имаме предвид, че тази идея беше изразена от Централния комитет на Българската комунистическа партия в края на декември 1989 г. и цялостно разработена в политическия доклад на Централния комитет на Българската комунистическа партия на Четиринадесетия извънреден партиен конгрес, може да се приеме, че вече са налице подходящи политически условия за създаване на правителство на широка обществена основа с участието на всички значими обществено-политически сили, заинтересувани от бързото извеждане на страната от кризата.

Като желая да улесня Народното събрание в усилията му за решаване на тази задача, подавам оставката на правителството.

1 февруари 1990 г.

Председател на Министерския съвет на Народна република България:
Г. Атанасов

IV. Преходът и сенките на миналото

Без никакви обсъждания Народното събрание³ гласува оставката на правителството, като първо се провежда гласуване за оставка на министър-председателя, а след това на състава на правителството. При гласуването за оставката на премиера няма гласове „против“, но има един „въздържал се“⁴. Еднородният резултат от гласуване е логичен при парламент, функциониращ при наличието на прочутият чл. 1 от Конституцията от 1971 г.⁵

Конституцията е изменена през 1990 г., като направените промени не засягат реда за освобождаване на правителството. Макар и да е въведена отговорност на Министерския съвет пред парламента и пред Председателя (Президента) на Републиката според в чл. 102, освобождаването става само с акт на парламента⁶.

Два пъти парламента приема оставки на правителството по реда на изменената конституция, като и двете правителства са оглавявани от **министър-председателя Ан-**

³ IX (XXXV) НС е събранието от времето на тоталитарния режим, при действието на което започват демократичните промени и в резултат на договореностите на Националната кръгла маса то извършва промени в Конституцията, даващи възможност за политически плурализъм и провеждането на избори.

⁴ Стенографски протокол от IX (XXXV) Народно събрание, трето заседание, събота, 3 февруари 1990 г.

⁵ Член 1.

(1) Народна република България е социалистическа държава на трудещите се от града и селото, начело с Работническата класа.

(2) Ръководната сила в обществото и държавата е Българската комунистическа партия.

(3) Българската комунистическа партия ръководи изграждането на развито социалистическо общество в Народна република България в тясно братско сътрудничество с Българския земеделски народен съюз.

⁶ ДВ, бр. 29 от 1990 г., бр. 94 от 1990 г.

дрей Луканов. Първият път правителството подава оставка по време на пленарно заседание от 7 август 1990 г., вследствие на проведените избори за VII ВНС. В изложението си министър-председателят заявява, че правителството не е могло да действа пълноценно поради краткия период от време и определя, че от избирането си на 8 февруари 1990 г. до този момент „Министерският съвет фактически изпълнява функциите на преходно правителство“⁷. С оглед изискванията на чл. 102, ал. 2 от Конституцията⁸, правителството на Луканов внася и подробен отчет за дейността си, по който се провежда няколкодневен парламентарен дебат.

Гласуването на подадената правителствена оставка е на 22 август 1990 г. В заключителното си изказване премиерът в оставка призовава: „Председателят на Републиката и политическите сили да потърсят оптималното решение на въпроса за бъдещото правителство“, като заявява, че отговорността е на „всички, които народът е изпратил“, за да се осигурят „условия за национална мобилизация и за национално съгласие“⁹.

Министър-председателят Андрей Луканов за втори път подава оставка пред VII ВНС на 30 ноември 1990 г., като посочва две причини: първата – не е получена широка парламентарна и обществена подкрепа за програмата на правителството за първите 100 дни, а втората – проведеното

⁷ Стенографски протокол от VII ВНС, петнадесето заседание, 7 август 1990 г.

⁸ Чл. 102 (1) (Изм., ДВ, бр. 29 от 1990 г.). Министерският съвет осъществява своята дейност под ръководството и контрола на Народното събрание, а когато то не е в сесия, под ръководството и контрола на Председателя (Президента) на Републиката.

(2) Министерският съвет отговаря за цялата си дейност пред Народното събрание и е длъжен ежегодно да се отчита пред него.

⁹ Стенографски протокол VII ВНС, 243., 22 август 1990 г.

IV. Преходът и сенките на миналото

заседание на Политическия консултативен съвет при Президента (Председателя) за търсене на „някаква форма на национално правителство. На правителство, което ще може да сплоти и обедини нашия народ в изключително трудния преход, който извършваме сега – преход към демокрация, преход към пазарна икономика“. Андрей Луканов изтъква, че при президента е постигнато политическо съгласие с договореност за правителство от всички политически групи¹⁰.

Интересно е да се отбележи с оглед парламентарните и конституционни процедури, че парламентът провежда продължителен спор какво точно да се запише като решение на НС след подаването на оставката. Накрая се приема текст, в който не се цитира нито един член на Конституцията, а се приема за правно основание *политическата договореност и парламентарна практика*¹¹.

Следващото **правителство** е наречено кабинет на „националното съгласие“ и е оглавено от **Димитър Попов**. Съгласие за фигурата на министър-председателя, както и за състава на правителството, включващо представители на основните политически сили, е постигнато „след продъл-

¹⁰ Стенографски протокол VII ВНС, 65з., 30 ноември 1990 г.

¹¹ В стенографски протокол VII ВНС, 65з., 30 ноември 1990г.:
Решение на ВНС:

1. ВНС подкрепя договореностите между политическите сили, представени във ВНС, постигната на заседанието на Политически консултативен съвет, свикано по инициатива на Председателя на Република България д-р Желю Желев на 29 ноември 1990 г.
2. Приема заявлението на председателя на МС Андрей Луканов за оттегляне от този пост и в съответствие с парламентарната практика му възлага да изпълнява функциите си до подписване на споразумението между политическите сили за формиране на национално правителство на мирния преход към демокрация и утвърждаване от ВНС на това правителство.

жителни консултации с политическите сили поотделно и заедно, в рамките на Политическия консултативен съвет¹², свикан по инициатива на президента (председателя) д-р Желю Желев¹². Това правителство има живот около една година. След приемането на Конституцията на Република България от 1991 г. и провеждането на парламентарни избори през есента на същата година правителството подава оставка пред новоконституирания парламент. Това правителство е първото, което попада под условията на чл. 111 от новата Конституцията, който регламентира хипотезите, при които правомощията на Министерския съвет се прекратява¹³. Мотивите за подадената оставка, които изтъква Димитър Попов пред парламента, са изцяло с аргумент изпълнение на конституционни задължения¹⁴.

¹² Стенографски протокол, VII ВНС, 69з., 7 декември 1990 г.

¹³ Чл. 111.

(1) Правомощията на Министерския съвет се прекратяват:

1. с гласуване на недоверие на Министерския съвет или на министър-председателя;
2. с приемане на оставката на Министерския съвет или на министър-председателя;
3. при смърт на министър-председателя.

(2) Министерският съвет подава оставка пред новоизбраното Народно събрание.

(3) В случаите по предходните алинеи Министерският съвет изпълнява функциите си до избирането на нов Министерски съвет. Народното събрание на основание чл. 111, ал. 1, т. 2 и ал. 2 и 3 от Конституцията на Република България.

¹⁴ В стенографски протокол XXXVI НС от 05.11.1991 г.

ДИМИТЪР ПОПОВ: „Във връзка с резултатите от успешно проведените избори за народни представители на 13 октомври 1991 г. и в изпълнение на задълженията по член 111, ал. 2 от Конституцията на Република България поднасям на почитаемото Народно събрание оставката на ръководения от мен Министерски съвет. Правителството е готово да изпълнява

IV. Преходът и сенките на миналото

Три правителства при действието на конституцията от 1991 г. са реализирали управление в резултат на пълни мандати на парламента и след проведени редовни парламентарни избори, съгласно чл. 111, ал. 1, т. 2 и ал. 2 и 3 от Конституцията на Република България. Това са правителствата с министър-председатели Иван Костов (1997–2001)¹⁵, Симеон Сакскобургготски (2001–2005)¹⁶ и Сергей Станишев (2005–2009)¹⁷. В тези случаи оставките на кабинетите са чисто формални, не се дължат на сътресения нито в управлението, нито в обществото. Това са рутинни процедури и сами по себе си не представляват особен изследователски интерес за причините, довели до това действие.

При действието на Конституцията от 1991 г. само едно правителство е подало оставка вследствие конституционно предвидена парламентарна процедура, свързана с носенето на политическа отговорност на правителството пред парламента, която има като резултат подаването на оставка. Това е правителството с министър-председател **Филип Димитров (1991–1992 г.)**, което подава оставка след поискан вот на доверие, за който не се получава необходимата парламентарна подкрепа — чл. 112 от конституцията¹⁸. Дебатите по поискания вот на доверие протичат в две пленарни заседания. На 28 октомври 1992 г. в резултат на тайно гласуване от общо 231 гласували народни представители,

функциите си съгласно член 111, ал. 3 от Конституцията на Република България до избирането на нов Министерски съвет“.

¹⁵ Стенографски протокол, XXXIX НС, 6.07.2001 г.

¹⁶ Стенографски протокол, XXXX НС, 14.07.2005 г.

¹⁷ Стенографски протокол, XXXXI НС, 22.07.2009 г.

¹⁸ Чл. 112. (1) Министерският съвет може да поиска Народното събрание да му гласува доверие по цялостната политика, по програмата или по

„за“ вота на доверие гласуват 11, „против“ са 120. Правителството не получава исканото от събранието доверие, поради което подава оставка¹⁹.

При действието на настоящата Конституция са предвидени две парламентарни процедури за търсене на политическа отговорност от кабинета, които могат да доведат до оставката на правителството при липсата на необходимата парламентарна подкрепа – вот на недоверие (чл. 89)²⁰ и вот на доверие (чл. 112). Процедурата за искане на вот на недоверие е използвана многократно, но до този момент няма нито един случай, при който тя да е довела до подаване на оставка. Вот на доверие е искан три пъти, като в първия случай правителството на Филип Димитров подава оставка, във втория правителството на Любен Беров получава мандат за програма и срок за изпълнението ѝ, а в третия случай – правителството на Бойко Борисов получава доверие.

Четири са правителствата, които подават оставка преди изтичането на мандата на Народното събрание, в резултат на което се стига до предсрочни парламентарни избори. Причините са различни:

конкретен повод. Решението се приема с мнозинство повече от половината от присъстващите народни представители.

(2) Когато Министерският съвет не получи исканото доверие, министър-председателят подава оставката на правителството.

¹⁹ Стенографски протокол, XXXVI НС, 28 октомври 1992 г.

²⁰ Чл. 89.

(1) Една пета от народните представители може да предложи на Народното събрание да гласува недоверие на Министерския съвет. Предложението е прието, когато за него са гласували повече от половината от всички народни представители.

(2) Когато Народното събрание гласува недоверие на министър-председателя или на Министерския съвет, министър-председателят подава оставката на правителството.

IV. Преходът и сенките на миналото

1/ Министър-председателят Любен Беров подава оставка на 02.09.1994 г. Пред депутатите той заявява, че „мотивите за оставката на правителството, а именно това, че то е изчерпало мандата, даден му с вота на доверие от 26 май т.г. и смята, че няма правомощия по-нататък през септември да управлява страната“. Премиерът ще посочи и още една причина за оставката на кабинета — „фактът, че той си отива огорчен от политически нрави в България“²¹. Министерският съвет с премиер Любен Беров е единственото правителство при действието на новата ни конституция, което е излъчено от парламента след приета оставка на друго правителство и задействане на процедурата по чл. 99 от конституцията²². XXXVI Народно събрание, първото след приемането на Конституцията, излъчва две правителства – първото с министър-председател Филип Димитров, второто – с министър-председател Любен Беров. Първото правителство е излъчено с мандат на ПГ на СДС (първата по големина ПГ) и подкрепата на ПГ на ДПС, а второто е излъчено при третия проуч-

²¹ Стенографски протокол, XXXI НС, 08.09.1994 г.

²² Чл. 99.

(1) Президентът след консултации с парламентарните групи възлага на кандидат за министър-председател, посочен от най-голямата по численост парламентарна група да състави правителство.

(2) Когато в 7-дневен срок кандидатът за министър-председател не успее да предложи състав на Министерския съвет, президентът възлага това на посочен от втората по численост парламентарна група кандидат за министър-председател.

(3) Ако и в този случай не бъде предложен състав на Министерския съвет, президентът в срока по предходната алинея възлага на някоя следваща парламентарна група да посочи кандидат за министър-председател.

(4) Когато проучвателният мандат е приключил успешно, президентът предлага на Народното събрание да избере кандидата за министър-председател.

вателен мандат, възложен на ПГ на ДПС и подкрепен от Социалистическата партия и отцепили се депутати от СДС.

2/ Правителството, оглавявано от Жан Виденов (1995–1997 г.), подава оставка пред парламента с аргумент, че предстои „вземането на изключително важни решения във финансовата област, които ще окажат трайно въздействие върху социално-икономическите и обществено-политическите процеси в България“²³. Оставка е подадена и в резултат на вътрешнопартийни сътресения в Социалистическата партия, в резултат на което Жан Виденов се оттегля пред 42-я извънреден конгрес на БСП²⁴. Пред Народното събрание министър-председателят заявява, че с оставката си дава възможност на парламента да използва „пълния набор конституционни механизми за реализиране на различните възможни алтернативи“, като не крие, че „всяка оставка на кабинета поставя Народното събрание на изпитание, свързано с опасността от парламентарна криза“²⁵. Парламентарната криза, за която говори министър-председателят в оставка, се разраства и в криза на политическото представителство, съпътствана от финансова, икономическа, социална и банкова криза. Гражданското недоволство, различните политическите процеси и действия довеждат не само до подаването на оставка на кабинета, но и до предсрочни парламентарни избори.

3/ Оставка министър-председателят Бойко Борисов подава устно на 20 февруари 2013 г. по време на пленарно заседание на парламента. На следващия ден, 21 февруари 2013 г., оставката вече е включена като точка в дневния ред на XXXI НС и се приема. Премиерът Борисов е предвиждал да направи

²³ Стенографски протокол, XXXVII НС, 28.12.1996 г.

²⁴ Вестник „Дума“ от 23.12.1996 г.

²⁵ Стенографски протокол, XXXVII НС, 28.12.1996 г.

IV. Преходът и сенките на миналото

структурни и персонални промени в правителството, но поради ескалация на сблъсъци между протестиращи и органи на реда той подава оставка, като се обявява за провеждането на предсрочни парламентарни избори, които да посочат следващото управление на страната²⁶. Следва да се отбележи, че правителството на Бойко Борисов подава оставка, без да е загубило парламентарна подкрепа за управлението си, независимо че е правителство на малцинството, т.е. не това е основанието за извършеното политическо действие.

4/ Министър-председателят Пламен Орешарски подава оставка след продължили близо година протести срещу управлението на правителството. Кабинетът „Орешарски“ се характеризира с това, че е излъчен от втората по големина парламентарна група на Коалиция за България и е подкрепен официално от ПГ на ДПС, като двете политически фракции имат политическо представителство от 120 депутати. След изборите за представители за Европейския парламент през 2014 г. в отношенията между подкрепящите кабинета партии настъпва криза, поради което се провеждат консултации при президента и се договарят срокове за подаването на оставка на правителството и провеждането на предсрочни парламентарни избори²⁷.

След като приключих изследването си, достигнах до следните резултати, които предлагам за дискусия:

1. Периодизацията на прехода от правна гледна точка определям през големите юридически промени, които са настъпили.

Две са големите конституционни действия – изменението на Конституцията от 1971 г., което се извършва през

²⁶ Стенографски протокол, XXXXI НС, 20–21.02.2013 г.

²⁷ Стенографски протокол, XXXXII НС, 24 юли 2014 г.

1990 г. и приемането на новата Конституция от 1991 г. Изменението на Конституцията през 1990 г. на стария тоталитарен закон от 1971 г. създава правните предпоставки за парламентарна форма на управление, разделение на властите, създаване на партии, провеждане на партийно-плюралистични парламентарни избори, промяна в статута на медиите.

Само година по-късно е приета изцяло нова конституция, която определя формата на държавно управление и устройство, основните принципи, правата и свободите на гражданите, институциите и държавните и местни органи на държавата. Така за малко повече от година време **преходните конституционно-правни норми приключват своето действие**. Начинът, по който ще функционира държавата; създаването, действието и взаимовръзките на новите държавни органи от есента на 1991 г. вече ще се развиват въз основа на стабилни юридически правила, положени в новия върховен закон на страната. От горното може да се направи изводът, че преходът би трябвало да приключи **след влизането в сила на Конституцията от 1991 г. и изпълнението на нейните Преходни и заключителни разпоредби, които поставят сроковете, в които да се проведат избори и конституират предвидените в нея държавни органи, както и да се приемат необходимите закони**²⁸.

²⁸ ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г.

ПРЕХОДНИ И ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ РАЗПОРЕДБИ

§ 1. (1) След приемането на Конституцията Великото Народно събрание се саморазпуска.

(2) Великото Народно събрание продължава да изпълнява функциите на Народно събрание до избиране на ново Народно събрание. В този срок то приема закони за избиране на Народно събрание, на президент, на органи на местно самоуправление, както и други закони. В същия срок се образуват Конституционният съд и Висшият съдебен съвет.

IV. Преходът и сенките на миналото

(3) На първото заседание на Народното събрание след влизането в сила на Конституцията народните представители, президентът, вицепрезидентът и членовете на Министерския съвет полагат предвидената в тази конституция клетва.

§ 2. До избирането на Върховния касационен съд и Върховния административен съд техните правомощия по чл. 130, ал. 3 и чл. 147, ал. 1 от Конституцията се упражняват от Върховния съд на Република България.

§ 3. (1) Разпоредбите на заварените закони се прилагат, ако не противоречат на Конституцията.

(2) В едногодишен срок от влизане на Конституцията в сила Народното събрание отменя тези разпоредби на заварените закони, които не са отменени по силата на непосредственото действие по чл. 5, ал. 2 на Конституцията.

(3) Народното събрание в срок от три години приема законите, които изрично са посочени в Конституцията.

§ 4. Определената с Конституцията организация на съдебната власт влиза в действие след приемането на новите устройствени и процесуални закони, които трябва да бъдат приети в срока по § 3, ал. 2.

§ 5. Съдиите, прокурорите и следователите стават несменяеми, ако в тримесечен срок от образуването на Висшия съдебен съвет той не постанови, че не са налице необходимите професионални качества.

§ 6. До създаване на нова законодателна уредба за Българската национална телевизия, Българското национално радио и Българската телеграфна агенция Народното събрание осъществява правомощията, които Великото Народно събрание има по отношение на тези национални институции.

§ 7. (1) Изборите за Народно събрание и за местни органи на самоуправление се произвеждат в срок до три месеца след саморазпускането на Великото Народно събрание. Датата на изборите се определя от президента в съответствие с правомощията му по чл. 98, т. 1 от Конституцията.

(2) Изборите за президент и вицепрезидент се провеждат в срок до три месеца след избирането на Народно събрание.

(3) До избирането на президент и вицепрезидент председателят (президентът) и заместник-председателят (заместник-президентът) изпълняват функциите на президент и вицепрезидент по тази Конституция.

§ 8. Правителството продължава да изпълнява функциите си по тази Конституция до образуването на ново правителство.

Този юридически извод за периодизацията на прехода извежда недостатъците на заложеното и направеното през първата година от него. Конституцията от 1991 г. е създадена бързо, без достатъчно опит, а и без знание как и какви да са новите институции и взаимовръзките помежду им. Късият юридически преходен период не позволява нито да се осмислят, нито да се аргументират достатъчно адекватните за нас, българите, институционални нужди нито като традиция, нито като манталитет. Преходът от тоталитарен режим към демократична държава стартира с промяна в законите, създаващи политически плурализъм, след което се преминава направо към нормите, които да изградят новата държава. Ако беше предприет друг подход, при който след възстановяване на политическите права и свободи се продължи с възстановяване чрез законодателство и извършване на реални действия, които да закрепят и други ценности на либералната демокрация като частната собственост, частното предприемачество, конкурентноспособността, справедливостта чрез съдебна и правна реформа, резултатите от прехода можеха да са различни.

Една от най-успешно развиващата се страни след промените от 1989 г. е Полша, която до 1997 г. функционира въз основа на т.нар. „малка конституция“, която всъщност е приспособената към демократични условия стара комунистическа конституция на страната. По този начин преходният период, достатъчно дълъг, за да се осъзнаят и извършат промените, е дал възможност да се зложат във върховния

§ 9. Тази Конституция влиза в сила от деня на обнародването ѝ в „Държавен вестник“ от председателя на Великото Народно събрание и отменя Конституцията на Република България, приета на 18 май 1971 г. (обн., ДВ, бр. 39 от 1971 г.; изм., бр. 6 от 1990 г.; изм. и доп., бр. 29 от 1990 г.; изм., бр. 87, 94 и 98 от 1990 г.; попр., бр. 98 от 1990 г.).

IV. Преходът и сенките на миналото

закон правни разпоредби, които наистина да създават стабилност и ефективност на новите институции на държавата, при зачитане на общото благо за гражданите. Така Полша първо прави реформи, сменя структурата на икономиката и обществените отношения, преценява плюсовете и минусите и едва тогава преминава към изработването на изцяло нов основен закон. България прави обратното — първо пише конституция, после се опитва да изгради заложените в закона институции и най-накрая, вече поради неизбежност, започва да извършва реформи, които се явяват безкрайно закъснели.

Правителствата и съответно подаването на оставка от 1990 г. до приемането на новата конституция носят белезите на преходно управление. И при избора на кабинетите, и при подаването на оставки съответните министър-председатели говорят за преходността на своите управления. Характерно за този период от време е, че не се търсят класическите формули за съставяне на правителството – избори, парламентарно мнозинство, правителство. Напротив – винаги се извежда на преден план „националното съгласие“, „националното правителство“ като цел на управлението, т.е. търси се възможност всички да са в управлението. Всички правителства от този преходен период подават оставка не поради загуба на парламентарно мнозинство, а поради натиск от вън, идващ от гражданите на България, които вече не желаят стария модел на управление. Към онзи момент решенията се вземат на „Националната кръгла маса“²⁹.

2. Прекратяването на живота на правителствата и подаването на оставки в периода след приемането на Конституцията от 1991 г. се дължат на различни причини.

²⁹ www.omda.bg

Две са оставките, които се подават поради разрушаване на парламентарното мнозинство и това са на правителствата с министър-председатели Филип Димитров и Жан Виденов. При тях до подаване на оставки се стига поради загуба на парламентарна подкрепа. Останалите правителства, които подават оставка, го правят в резултат на други фактори и събития – изтекъл срок на вече гласуван вот на доверие; рутинно подаване на оставка след избори; външен натиск; неблагоприятни резултати за някои от управляващите при провеждането на друг вид (непарламентарни) избори. Следователно **до оставка на правителството не се стига само при разрушаване на подкрепящото го парламентарно мнозинство**. За да има стабилност в управлението е необходимо да се формира парламентарна подкрепа, но животът на правителството може да се прекрати и от фактори извън парламентарните процедури. **До решение за подаване на оставка на правителството, разпускане на парламент и насрочване на нови парламентарни избори се е стигало и при настъпването на политически кризи.**

Конституционно предвидените парламентарни процедури са довели реално до две оставки. Първият случай е след поискан вот на доверие от правителството на Филип Димитров, а вторият пак след вот на доверие за програмата министър-председателят Любен Беров преценява, че мандатът, даден му от парламента, е изтекъл. Нито една оставка не е подадена след процедура за вот на недоверие. **Следователно процедурите, предвидени в Конституцията, са по-скоро средства за изразяване на отношение, отколкото ефективен способ, който води до оставка на правителството.**

IV. Преходът и сенките на миналото

Периодът на управление след приемането на Конституцията от 1991 г. показва **цикличност**: нестабилност (първите два парламента – XXXVI и XXXVII НС, не реализират пълнен мандат поради подаване на оставка на правителството), която преминава в стабилност (пълни мандати на XXXVIII, XXXIX и XXXX НС, като на излъчените правителства не им се налага да подават оставка. В този период може да се включат и трите пълни години от управлението по време на XXXXI НС). Следва отново период, в който предсрочно се прекратява мандатът на парламента вследствие подаване на оставки на правителствата. Това превръща „гарантиране на стабилност на управлението“ в ключово посланието при преговорите за съставяне на правителство след изборите за XXXXIII НС.

Конституционно предвидената процедура, която може да доведе до предсрочни избори, е уредена в чл. 99, ал. 5 от Конституцията³⁰. И от стенографските протоколи на VII ВНС, и от текста на Конституцията, и от решенията на Конституционния съд се добива яснотата, че единствената хипотеза, при която може да се стигне до разпускане на парламента, е, ако не може да се състави правителство независимо дали това става след проведени избори или при предсрочно подало оставка правителство по време на мандата на Народното събрание. В повечето страни, в които президентът се избира чрез пряк вот от гражданите, разпускането на парламента е съпътств-

³⁰ Чл. 99.

(5) Ако не се постигне съгласие за образуване на правителство, президентът назначава служебно правителство, разпуска Народното събрание и насрочва нови избори в срока по чл. 64, ал. 3. Актът, с който президентът разпуска Народното събрание, определя и датата на изборите за ново Народно събрание.

вано от повече от една възможност. Това създава възможността **държавният глава чрез правото на разпускане на парламента и юридически, и фактически да може да балансира между институциите като разпусне събранието и поиска произнасянето на основния арбитър – суверена.**

Българският държавен глава е ограничен от строгия запис на Конституцията като дори и при институционална и политическа криза не може да разпусне парламента. **Държавният глава не може да приложи институционални механизми за натиск върху парламентарните сили.**

Разумно би било **при бъдеща промяна на Конституцията да се предвиди възможност Президентът да може да разпусна Народното събрание в повече от предвидената сега хипотеза.** Едно такова решение би направило по-гъвкави механизмите за арбитражиране между органите на властта и би дало повече възможности на президента да бъде институционален коректив.

RESIGNATION OF THE GOVERNMENT AND PROCEDURES, LEADING TO SNAP ELECTION

Ekaterina Mihaylova

SUMMARY

Object of the study are various constitutional norms, assumptions, procedures and parliamentary practices in case of resignation of the government in Bulgaria after the changes of November 10th, 1989. Each of the 12 submitted cases of resignation is discussed according to the operation of three different constitutions, the reasons that led to this and when it comes to early elections.

The periodization of transition from legal point of view is defined by the two major constitutional actions – amendment of the Constitution in 1990 and the adoption of the new Constitution in 1991.

Various are the reasons for a government resignation and the end of its term: major policy changes; destruction of the parliamentary majority; after a vote of confidence; constitutional requirement after a full term of Parliament and regular elections; political crises; after the deterioration of relations between the parties, supporting cabinet.

In this sense, it is proposed to amend the Constitution allowing the President to dissolve the parliament in arger number, cases than it is provided now.

25 ГОДИНИ ПРОМЕНИ

Граници и периодизация на прехода, институции и качество на демокрацията в България

Благодарности

Екипът на Фондация „Софийска платформа“, както и редакторите на сборника „25 години промени“, биха искали да изразят специални благодарности към г-жа *Румяна Коларова* – за цялостния ѝ принос в осъществяването на проекта и конференцията „25 години промени“. Конференцията се състоя в Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 13 и 14 декември 2014 г., за което също бихме искали да изразим благодарности към ръководството на университета. Благодарни сме и на *Луиза Славкова*, *София Георгиева*, *Ива Копралева* и *Петър Димов* за приноса им в съставянето на този сборник.

Съставител и редактор: Михаил Груев

Коректор: Лили Божилова

Графично оформление: Алекс Гогова

Българска. Първо издание

Формат 1/16 от 60x90 см.

Обем 21,25 печатни коли

Издава Фондация „Софийска платформа“

ул. „Алабин“ № 34, София

България

Печат „Принткор“

© Фондация „Софийска платформа“ Юли 2015

ISBN: 978-619-90431-4-1

